

Dobrovits Mihály

JURTÁK ÉS AZ EBESZ KÖZÖTT

Iszlám és nemzetépítés
a volt Szovjetunió szunnita iszlám többségű
régióiban

Dobrovits Mihály

JURTÁK ÉS AZ EBESZ KÖZÖTT

Iszlám és nemzetépítés
a volt Szovjetunió szunnita iszlám többségű
 régióiban

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

A könyv megjelenését támogatta

© Dobrovits Mihály, 2015

ISBN 978-963-506-958-3

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
A vizsgált térség földrajzi leírása	11
Technikai megjegyzések	12
A KOLONIÁLIS ÉS POSZTKOLONIÁLIS HELYZET EURÁZSIÁBAN	15
Az oroszországi bolsevik hatalom és a nemzeti kérdés	17
AZ ISZLÁMRÓL	21
Az iszlám vallás alapjai	21
Az iszlám mint Ábrahám vallása	23
A Korán mint Ige (<i>verbum divinum</i>)	24
Az iszlám győzelme	25
Az iszlám ágazatai	26
A kalifátus és az imamátus (szunniták és síiták)	27
A szunnita iszlám jogi iskolái	28
Az iszlám jog forrásai	28
A „keleti iszlám”	29
Az iszlám mint zárt rendszer	31
Az iszlám mint „szerződéses hatalom”	32
Az iszlám mint életmód	33
A POSZTKOLONIÁLIS VILÁGREND FELBOMLÁSA ...	35
A posztkoloniális világrend	35
A közel- és közép-keleti iszlám kihívásai	36
A mai fundamentalizmus játéktere: az „iszlám állam”	37

A személyes és a dinasztikus karizma kérdései	38
A szerződéses vezetés	39
OROSZORSZÁG ÉS ISZLÁM RÉGIÓI	41
Az iszlám megjelenése Kelet-Európában	42
Az oroszországi iszlám népesség a XXI. században	43
Regionalizmus és sokszínűség	45
A Volga–Urál-vidék muszlimjai (tatárok és baskírok)	55
A Kaukázus előtere	63
Rövid összefoglalás	80
KÖZÉP-ÁZSIA	82
Közép-Ázsia viszonyai a XXI. század elejéig	82
Közép-Ázsia megjelenése a nemzetközi porondon	109
Az afganisztáni viszonyokról	141
Kína és muszlim kisebbségei	148
Összefoglalásul	167
ZÁRSZÓ HELYETT	173

Pleidell Orsolya egyiptológus
(1930–1992) emlékének

BEVEZETÉS

Az egykori Szovjetunió felbomlása nem egyszerűen csak a kétpólusú világrend felbomlását jelentette. Átrendeződött vele az a – klasszikus értelemben modernnek tekinthető – értékrend is, amely az ipari forradalmak kezdete óta a világtörténelem vezető tendenciája volt. A nyugati világban megjelenő posztindusztriális társadalom mellett, az egykor harmadik világban, illetve az egykori szovjet régió arrafelé orientálódó térségeiben olyan új, vagy inkább újrafogalmazott, s gyökerükben premodern értékek váltak meghatározóvá, mint a vallás, illetve gyakran még az (általunk vizsgált térségben meghatározó) iszlám vallási értékekhez képest is archaikus törzsi-nemzeti értékek. Ez bizonyos tekintetben jól mutatja a modernizáció, legalábbis a szovjet típusú nemzetépítések részleges kudarcát. Közlebről vizsgálva azonban az immáron két évtizedes távlatot vevő, tehát elemezhető ívet mutató történéseket, láthatjuk, hogy a folyamat korántsem egységes, inkább a szovjet és a szovjet korszak előtti örökségek küzdelméről van szó, ráadásul országoként és régióként eltérő formában és intenzitással. Ennek számos okát sorolhatjuk fel. Az első, hogy az általunk vizsgálni szándékozott régióknak a szovjet hatalom kiépülése előtti viszonyai sem voltak egységesen leírhatók. A szovjet hatalom és a helyi elitek viszonyaira megint csak élesen elkülönülő, forisztikus alkuk által meghatározott helyi hatalmi játszmák voltak a jellemzőek, s e játszmák, bár részben eltérő viszonyok mellett, lényegében ma is folytatódnak. Közös jelenség viszont, hogy az iszlám vallás és kultúra az egész térségben meghatározó szerepet játszott s játszik ma is. Az iszlám a lakosság önmeghatározásának alapvető része, bár az egyes régiók, valamint az egyes személyek mindennapi vallásos gyakorlata komoly eltéréseket mutat.

Hiába vitathatatlan tény ugyan, hogy a XX. század végi eszmei vákuumba nagy erővel tört be az iszlám, továbbá hogy ez nem is csak helyi, hanem egyenesen világjelenség, mégis azt figyelhetjük meg, hogy az egyes régiók, főképp a közép-ázsiai térségben, inkább arra törekednek, hogy az iszlám vallást kikapcsolják, vagy legalábbis alárendelt szerepbe kényszerítsék a modern nemzetépítés folyamatában. Ez a helyi vezetők alapvető érdeke, hiszen – legalábbis döntő többségükben – a posztszovjet elitek és az ő vezető szerepük túlélése a térség politikai folyamatainak vezető motívuma, s egyúttal ez a záloga nemzetközi legitimációjuknak is. 1990–1991, azaz a szovjet hatalom haldoklása és összeomlása során sajátos, elvben soha le nem írt, sőt ki sem mondott, azonban mégis annál jobban érzékelhető alku kötöttett: a nemzetközi politika az ún. „rendezett átmenet” keretében elismeri a frissen függetlenné vált közép-ázsiai köztársaságokat, feltéve, ha ezek viszont az „uti posseditis” elve alapján fenntartják a térség hagyományos politikai rendjét, megakadályozzák a posztszovjet hatalmi struktúrák lebomlását, rendezett keretek között adják át a területükön található nukleáris eszközöket Oroszországnak, s – ami a legfontosabb – feltartóztatják az Afganisztán felől érkező iszlamista fenyegetést. E cél érdekében, ha nem is teljes egészében, de az elvben közös határőrizet is fennmaradt, alapvetően orosz vezetéssel. A közép-ázsiai köztársaságok közül Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán az orosz vezetésű katonai együttműködés, a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete rendes, Üzbegisztán pedig társult tagja. Így a régióban a Szovjetunió felbomlása óta számos politikai és katonai érdek ütközik, amelyek ellentéteit a mai napig nem sikerült feloldani.¹

Az iszlám, mindezeketől függetlenül, alapvetően meghatározó része a térség identitásának, s ha néha csak szimbolikus formában is, a posztszovjet vezető réteg is nemegyszer rákényszerül, hogy a váláshoz való kötődését kifejezésre juttassa. Mégis ragaszkodtunk ahhoz, hogy a címben szereplő állítás, „az iszlám és nemzetépítés”

¹ SZÁLKAI, K., Non-Proliferation without Assurances in Central Asia, in *Asian Studies*, 2013, 186–194.

mellérendelő jellegű maradjon. Az iszlám jelenleg, legalábbis Közép-Ázsiában, nem integráns része a hivatalos nemzetépítésnek. Hasonló kijelentést tehetünk Oroszország Volga–Káma menti, muszlim gyökerű autonómiáiról is. Ezzel szemben viszont a Kaukázusban, vagy éppen Afganisztánban – több esetben egymással párhuzamba is állítható módon – az iszlám a mindennapi politika fegyvertárának a része, ráadásul ezekben a törzsileg, nyelvileg és hagyományaiban tagolt régiókban nem is föltétlenül játszik negatív szerepet.

A vizsgált térség földrajzi leírása

Tudományos közhely, hogy az eurázsiai térség földrajzi és történelmi egységet alkot. Abban azonban a lehető legkevésbé egységes a tudomány képviselőinek álláspontja, hogy ez az egység közelebről nézve mit is takar. Jelen elemzésünkben – merőben praktikus, a napi politikai realitásokhoz közelebb eső volta miatt – David Christian *Inner Asia* fogalmát vettük alapul.² Ez az elképzelés eleve abból, a történetileg egyébként nem vitathatatlan feltételezésből indult ki, hogy a leendő Orosz Birodalom, illetve történetileg a nyomába lépő Szovjetunió leendő területei egyúttal egy összetartozó földrajzi térséget is alkotnak, amelyekhez kívülről csatlakoznak a steppevidék és Kína, valamint Észak-Afganisztán határos területei. E koncepció nyomán, munkánk részének tekintjük Oroszország muszlim kisebbségeit, Közép-Ázsiát, valamint, mégha valamivel tágabb áttekintésben is, Hszincsiang és (elsősorban Észak-) Afganisztán régióit is. E térségek nem csak történelmileg képeznek egységet, de több, egymással szorosan összefonódó biztonságpolitikai alrendszer is alkotnak. Bármelyikük önkényes kiemelése azt a veszélyt rejti magában, hogy a többiek történéseit hiányosan fogjuk megérteni.

² CHRISTIAN, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, vol. I. *Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, Oxford–Malden, 2000.

Technikai megjegyzések

Munkánk során számos gyakorlati kérdéssel kellett megbirkózunk. Bár kérdésünk fókuszpontjában az Oroszországi Föderáció muszlim régiói és az egykori Szovjetunió déli területeit alkotó Közép-Ázsia köztársaságai állnak, alapelvünknek tartottuk, hogy ezek nem egyszerűen „orosz” területek – függetlenül attól, hogy az orosz nyelv a történeti közelmúltban és a jelenben egyaránt meghatározó szerepet játszik arrafelé –, hanem önálló nyelvi és kulturális arculattal rendelkező vidékek, amelyek sajátosságait mindenképpen érzékeltetnünk kellett, különösen, hogy írásunk éppen erre a jelenségre kívánja felhívni a figyelmet. További nehézséget jelentett, hogy munkánk során török, arab, perzsa és alkalmanként mongol és kínai kifejezéseket is le kellett írunk. Így az alábbi eljárást követtük:

1. Az eredetileg latin betűs szövegeket változtatás nélkül közöljük. Ugyanígy tettünk a latin betűs szövegekben található orosz, illetve nemzetiségi nevekkal.

2. A főszövegben használt orosz neveket és kifejezéseket a magyar átírás rendjének megfelelően közöljük. A lábjegyzetekben azonban megtartottuk az eredeti cirill betűs, illetve orosz szerzők által publikált idegen nyelvű szövegek esetén, az ott látható írásmódot. Ugyanígy tettünk az orosz nyelvű szövegekben található keleti nevekkal és kifejezésekkel is.

3. A török szövegek esetén *minden esetben* a mai törökországi helyesírási normát követtük. Ez eltér attól a magyarországi gyakorlattól, miszerint a még arab írással írott török szövegeket magyarul kellene írunk, ugyanakkor témánk sajátosságai miatt az egyöntetűség fontosabbnak láttuk a filológiai pontosságnál.

4. Különösen nehéz feladat volt az egykori Szovjetunió és a mai Kínai Népköztársaság kisebbségi nyelveinek leírása. Ezek többsége a török nyelvcsaládhoz tartozik, így értelemszerűnek tűnne, hogy

– a mai törökországi tudományosság által is propagált módon – egyfajta „össztörök” átírást használjunk. Ennek nehézsége viszont abban áll, hogy ez az átírási rendszer egyáltalában nem használatos e népek körében. Éppen ellenkezőleg, mindegyik nemzet, illetve nemzetiség ragaszkodik a maga sajátos írásmódjához. Ezért ezeket az írásrendszereket tiszteletben kellett tartanunk. A könnyebbség kedvéért viszont, bár ez szintén eltér a magyarországi gyakorlattól, visszamenőleg is ezekhez a latin betűs írásrendszerekhez folyamodtunk. Azaz a helyi, reformált arab, korábbi (a korai szovjet korszakban használt) latin, illetve cirill betűs munkákat is a ma használatos latin betűs írással közöljük. A Kínai Népköztársaságban kiadott munkák esetén, amennyiben ilyen létezett, a helyi, a kínai *pinjin* átírás alapján készült latin betűs írásmódot alkalmaztuk.

5. A kínai nevek és kifejezések esetén a magyar helyesírási szabályoknak megfelelő módon, a „népszerű” vagy egyszerűsített magyar átíráshoz igyekeztünk hűnek maradni. Ez mindenképpen segíti a magyar olvasót. Ugyanakkor, mivel a nemzetközi szakirodalomban mára leginkább a kínai *pinjin* átírás a legelterjedtebb, ezért e kifejezések első említésekor minden esetben feltüntettük ezek *pinjin* átírási formáit is.

6. Azokban az esetekben, ahol egy adott nyelv nem rendelkezik saját latin betűs írásmóddal, a főszövegben a magyaros átíráshoz folyamodtunk, míg a jegyzetekben megtartottuk az eredeti írásmódot. Külön problémát jelentett, hogy e nyelvek esetén a névhasználat általában kettős: a helyi alakok mellett, minden név rendelkezik „oroszos” változattal is (pl. Uszmanov–Goszmanov). Ezekben az esetekben, a név első említésekor közöljük az eredeti alakot, a továbbiakban viszont az oroszos változathoz maradtunk hűek. Kivételt képeznek azonban az eredeti szövegszerű idézetek. Ezek esetén a főszövegben az adott nyelv tudományos átírását, a lábjegyzetben pedig a módosított cirill betűs formát alkalmaztuk. Mindenképpen igyekeztünk viszont a „hibrid” átírásokat kerülni. Így a „Nyijazov” (Níyazov), Türkmenbashi (Türkmenbaşy) vagy a

Gejdar Aliev (Həydar Əliyev) formák közül általában az eredetit választottuk.

7. Az arab és a perzsa kifejezések esetén az egyszerűsített nemzetközi tudományos átíráshoz maradtunk hűek.

8. A tádzsik nyelvet, mely lényegében a perzsa egy, ma cirill betűkkel írt helyi változata, fonetikai sajátosságainak megtartása mellett, a perzsa átírás szerint írtuk át.

A KOLONIÁLIS ÉS POSZTKOLONIÁLIS HELYZET EURÁZSIÁBAN

Az egykori Szovjetunió muszlim térségei, valamint a hozzájuk kapcsolódó régiók képe sajátos párhuzama a hatvanas évek posztkoloniális világának. A koloniális korszakban a nyugati hatalmak főképp tengeri úton igyekeztek fennhatóságukat távoli vidékekre kiterjeszteni, Oroszország viszont, amely akkoriban nem rendelkezett igazi, bármely időszakban biztonságosan használható tengeri kijárással, a maga befolyását elsősorban szárazföldi úton tudta növelni. Az orosz birodalomépítés legfőbb sajátossága éppen ezért az lett, hogy a birodalom perifériái betagozódtak az ország szövetébe, illetve zárványként éltek tovább a maguk életét. A hódítók, illetve az „anyaország” és a meghódítottak világa így sosem különült el földrajzi szempontból. Ebből következően a birodalom lebomlása más körülmények között ment végbe, mint a nyugati gyarmati hatalmak történelmében. Oroszország számára még csak jelképesen sem volt hova elhajózni, s továbbra is számos olyan terület van, amely, ha a maga külön életét éli is, továbbra is a föderáció része. Azaz a hagyományos anyaország–külső perifériák/gyarmatok viszony helyett itt a birodalom testébe ékelődő „belső perifériákról” beszélhetünk, amelyek először, még 1917 és 1937 között, politikailag megszervezett keretek közé kerültek, majd e szervezeti keretek mentén kezdődött meg azoknak a területeknek a politikailag gyors, gazdaságilag és biztonságpolitikailag lassú leválási folyamata, amelyeket a leendő Oroszországi Föderáció területétől le kellett választani.¹

¹ E kérdésre összefoglalóan magyarul I. GYÓNI G., *A történelmi Oroszország népei*, Bp., 2011.

Részletes elemzéseink előtt meg kell említenünk még egy elemet: Az oroszországi és a posztszovjet iszlám politikája szorosan összefügg azzal, amit az orosz politikai zsargon *etnopolitika* néven nevez. Bár akad néhány aktivista és hozzájuk kapcsolódó csoport, amelyek egyfajta iszlám univerzalizmus nevében kísérelnek meg fellépni, leginkább éppen rájuk jellemző, hogy önmagukon (és az esetleges szponzoraikon) kívül senki mást nem képviselnek. A valószínűségben azonban ezt a küzdelmet regionális és etnikumok közötti rivalizálásként is felfoghatjuk. A korai szovjet korszak etnikai mérnökösödése nyomán létrejött nemzet- és államszövetségben szinte az első pillanatokban megkezdődött az etnikai és a regionális alapú vetélkedés. Ennek formái lehettek szabályozottak, de akár nyílt ellenségeskedésekké is fajulhattak.² A közigazgatás etnikai alapú átszervezése során nem csupán az adott tituláris területen élő más nemzetiségekkel – bár elsősorban, de nem minden esetben a virtuális „kisebbségi” helyzetbe került oroszokkal – kellett megküzdeni, de szinte azonnal kitört a küzdelem a térségek új tituláris „gazdáit” között is. Ennek egyik iránya a minél magasabb fokú autonómia, lehetőleg a köztársasági és a vele általában elfogadottan járó nemzeti (нация) státusz elérése volt a leghőbbben áhított cél, s ezzel együtt a többi őshonos népcsoport beillesztése a nagy „nemzeti” keretek közé. Ezzel szemben a moszkvai központ általában a kisebbségek védője szerepében lépett fel. Így a különféle régiók

² Erre a folyamatra többek között l. PIPES, R., *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*, New York, 1969; КАРМЫШЕВА, Б.Х., *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным)*, Москва, 1976; MARTIN, T., *Borders and Ethnic Conflict: The Soviet Experiment in Ethno-Territorial Proliferation*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, Bd. 47(1999), 538–555; SUNY, R.G. – MARTIN, T. (eds), *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford, 2001; HIRSCH, F., *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca–London, 2005; az akadémiai hálózat és a politikai elit kapcsolataira l. VUCINICH, A., *Empire of Knowledge. The Academy of Sciences of the USSR (1917–1970)*, Berkeley–Los Angeles–London, 1984.

és nemzetiségek bonyolult hierarchikus rendszere jött létre, amelyben a központi hatalom általában megtalálta a kellő játékeretet az egyes nemzetiségi törekvések egymással szembeni kijátszására, vagy ha kellett, erővel történő elfojtásukra. A polgári társadalmakban szokásos felépítmények, piac, modern értelmiség stb. híján a szovjet hatalom – deklarált céljai ellenére – részben konzerválta, részben a saját rendszerébe is kódolta az etnikumok közötti és az egyes etnikumokon belüli konfliktusokat.

Az oroszországi bolsevik hatalom és a nemzeti kérdés

Jelen írásunkban nem térhetünk ki valamennyi érintett térség részletes leírására és elemzésére, ezért figyelmünket elsősorban két területre összpontosítjuk: a mai Oroszországi Föderáció mellett Közép-Ázsia „új államaira” (az idézőjellel a kifejezés mára már anakronisztikus voltára is utalunk, elvégre több mint két évtizede szuverén nemzetközi jogalanyokról van szó).

Szintén magyarázkodnunk kell amiatt, hogy Oroszország történetéről beszélve nézőpontunkat szigorúan az iszlámra és az iszlám többségű régiókra szűkítettük. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy Oroszország alapvetően keresztény és szláv gyökerű ország, a jelenlegi elemzésünk kereteibe azonban nem fért bele az orosz történelem részletes elemzése. Így az orosz köztörténet eseményei kényszerűen a háttérbe szorulnak, azonban vigaszunkul szolgálhat, hogy az olvasó e témáról bőséges információt találhat más munkákban.

Az 1917-es forradalom hírére az orosz állam nemzetiségi területei autonómiát vagy teljes önállóságot követeltek, saját önkormányzati szerveket hoztak létre vagy próbáltak létrehozni. A forradalmi változások hatására kitörő nemzetiségi ébredés ereje egyébként magát a szovjet vezetést is meglepte.³ E kérdésre a kialakuló bolse-

³ “The weakening message was intended to *classes*, but by some terrible postal error was delivered to *nations*.”: GELLNER, E., *Nations and Nationalism*, Ithaca, NY, 1983, 129.

vik hatalom jellegzetes kettős választ adott:⁴ Lenin szerint az önrendelkezés az Orosz Birodalom területén élő népek elidegeníthetetlen joga, ezért ezt az új hatalom törvényi úton garantálta számukra.⁵ Mivel azonban Lenin a nacionalizmust egyértelműen a kapitalizmushoz kapcsolódó jelenségnek tekintette, azt is egyértelműen kijelentette, hogy „amennyiben az elnyomott nemzet burzsoáziája saját burzsoá nacionalizmusát hirdeti, ellene vagyunk”,⁶ vagyis gyakorlatilag visszavette az ígért jogokat, illetve Lenin úgy vélte, hogy a kiválás elméletben elfogadott joga alkalmas arra, hogy megnyerje a nemzeti területek lakosságát a szovjet rendszer számára, az unióban maradás pedig olyan előnyökkel jár, hogy tényleges kiválásra így nem fog sor kerülni.⁷ A nacionalizmusról alkotott, az aktuális érdekek szerint értelmezhető kitétel pedig lehetővé tette a hatalom számára, hogy saját céljai érdekében használhassa fel a nemzeti kérdést.⁸

A szovjet ideológia szerint a történelmi korszakok az adott termelési módokra épülve meghatározott rendben követik egymást. Lenin véleménye szerint az egykori cári Oroszország területén élő népek fejlettségüket tekintve különböző korszakokba sorolhatóak. Mivel a kommunizmusba való eljutáshoz és az internacionalizmus megvalósulásához szükséges, hogy az egyes népek minden történelmi korszakon keresztülhaladjanak, a marxista szellemiség szerint a még feudálisnak tekinthető területeken a kapitalizmus és a nemzet-

⁴ E folyamat magyar nyelvű összefoglalását l. SZÁLKAI K., A szovjet etnográfia szerepe a közép-ázsiai nemzeti identitások megteremtésében, in DOBROVITS M. (szerk.), *Az érett kor ítélete. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely, 2012, 334–356.

⁵ LENIN, V. I., A nemzetek önrendelkezési jogáról, in TÓTHNÉ SZENDRÉNYI Jolán (szerk.), *Vlagyimir Iljics Lenin összes művei*, 25. kötet, Kossuth Kiadó, Bp., 1978, 270.

⁶ LENIN, A nemzetek..., i. m., 273.

⁷ LENIN, A nemzetek..., i. m., 273.

⁸ Bár ma már inkább csak művelődéstörténeti jelentőségű, mégis megemlíthetjük a téma egyik első (eulogisztikus) magyar leírását: KASSAI G., *A Szovjetunió nemzetiségi politikája*, Bp., 1946.

tudatosság kialakulását, a törzsi-nemzetségi szerveződések nemzetiségekbe és nemzetekbe integrálását volt szükséges elősegíteni. S a központ készen mutatkozott arra, hogy az új hatalom stabilitása érdekében e segítséget, ha kell, akár az orosz többség akarata ellenére is, megadja számukra.⁹ A hosszú távú célok között szerepelt a nemzetiségek és nemzetek szocialista típusú nemzetekké, illetve egységes szovjet nemzetté történő összeolvasztása.¹⁰ Erre azonban soha nem került sor. Az 1926-os első össz-szovjet népszámlálás nemcsak a létező népcsoportok, nemzetiségek leírására irányult, hanem egyértelműen magában hordozta az ezek elhatárolására való szándékot is. A Szovjetunió tehát, Rogers Brubaker szavaival, intézményesülten többnemzetiségű állammá lett.¹¹ Ezzel együtt, az etnikai konszolidációs folyamatokkal párhuzamosan, a harmincas években az államhatalom csendes visszaoroszosítása is lejátszódott.¹²

A területi elhatárolások négy kategóriába osztották a Szovjetunió különböző nemzeti területeit, melyek kategória szerint eltérő mértékű autonómiával és eltérő fejlettségű intézményi szerkezettel rendelkeztek. A hierarchia csúcsán álló szovjet szocialista köztársaságok egy-egy nemzet nevét viselték. A Szovjetunió alkotmányában később részletesen meghatározott szuverenitásuk többek között a kiválás jogában, az önálló külpolitikai kapcsolatok fenntartásában és az adott terület feletti adminisztratív hatalom feletti fennhatóság gyakorlásában nyilvánult meg. Bár ezen elvek a Szovjetunió története során különbözőképpen, s leggyakrabban üres frázisokként ér-

⁹ MARTIN, T., *An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism*, in SUNY–MARTIN, *A State of Nations...*, 16. o. 2. jegyzetben *i. m.*, 67–90.

¹⁰ PIPES, *Formation...*, 42.

¹¹ BRUBAKER, R., *Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutionalist Account*, in *Theory and Society* 23(1994), 49–50.

¹² KATONA M., *A közép-ázsiai etnikai konfliktusok történetéhez*, Bp., 1997, 37–42 (Poszt-szovjet füzetek, XIII); MARTIN, T., *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca–London, 2001, 394–461.

vényesültek, a nemzetépítés élményének megélése szempontjából azonban nagy jelentőségük volt. A területi keretekben intézményesülő nemzetiségek és nemzetek lehetőséget kaptak arra, hogy saját, nemzeti jellegű kultúrát hozzanak létre, a Szovjetunió által is támogatott nemzeti elitek és az új értelmiség jelentős hozzájárulásával.¹³ Ezeket az eliteket és az értelmiséget a rendszer szigorúan kézben tartotta, és időközönként megkísérelte lecserélni. Az autonóm szovjet szocialista köztársaságok, autonóm területek és nemzetiségi körzetek is hasonló jelentőséggel bírtak, bár intézményesülésük alacsonyabb fejlettségi fokának megfelelően kisebb mértékben voltak képesek érdekeik érvényesítésére. Az iszlám vallási élet viszont folyamatosan titkosrendőrségi megfigyelés tárgya maradt.¹⁴ A párt- és állami szervek is külön figyelmet szenteltek e kérdésnek.¹⁵

¹³ BRUBAKER, *Nationhood...*, i. m., 52–53; KATONA, *A közép-ázsiai...*, i. m. 33–39.

¹⁴ A kérdésre l. D. Ju. Arapov alapvető forráskiadványait: АРАПОВ, Д.Ю., *Ислам и советское государство (По материалам Восточного отдела ОГПУ, 1926 г.)*, выпуск 1, Москва, 2010; АРАПОВ, Д.Ю., *Ислам и советское государство (1917–1936)*, выпуск 2, Москва, 2010; АРАПОВ, Д.Ю., *Ислам и советское государство (1944–1990)*, выпуск 3, Москва, 2011; magyarul KATONA, *A közép-ázsiai...*, i. m., 42–43.

¹⁵ КОРОЛЕВА, Л.А. – ЛОМОВЦЕВ, А.И. – КОРОЛЕВ, А.А., *Власть и мусульмане среднего Поволжья (вторая половина 1940-х – первая половина 1980-х гг.)*, Пенза, 2009.

AZ ISZLÁMRÓL

A következőkben megkíséreljük röviden összefoglalni mindazt, amit az olvasónak az iszlámról tudnia kell ahhoz, hogy a későbbiekben leírt folyamatok ideológiai alapjait megértse. Ez nem jelenti az iszlám vallás teljesen részletes összefoglalását, legfeljebb fő vonalainak felvillantását.

Az iszlám vallás alapjai

Az iszlám a tradicionális nagy világvallások közül a legfiatalabb. Az i. sz. VII. század első harmadában alakult ki, az Arab-félszigeten, Mohamed próféta térítő tevékenysége hatására. A muszlim hagyomány szerint Mohamed 610-ben kapta meg prófétai (*nabī*) küldetését, ezt azonban akkor még nyilvánosan nem hirdethette. Mindössze neje és legközelebbi hívei szerezhettek róla tudomást. 613-ban vált hivatalosan is „küldötté” (*rasūl*), s ezt követően léphetett fel nyilvános igehirdetőként. A kezdetekben, egészen 624-ig, az iszlám igehirdetést nem tekintette új vallásnak, hanem abban reménykedett, hogy az Arab-félszigeten nagy számban élő keresztény és judaizáló arab törzsek elfogadják őt prófétaként. Ebből következik, hogy egészen 624-ig Mohamed követői naponta háromszor Jeruzsálem felé fordulva imádkoztak, a zsidó *jóm kippur* mintájára egy napot böjtöltek, és teljes egészében elutasították a mekkai pogány kultuszokat.¹

¹ Az iszlám korai éveire általános forrásunk SIMON R., *Az iszlám keletkezése*, Bp., 1967; CAHEN, C., *Az Iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*, Bp., 1989, 11–21.

A 613 és 622 közötti kilenc évben Mohamed szülővárosában, Mekkában tevékenykedett. Mekka városa ebben az időben a Kurajs törzs birtoka volt, maga Mohamed is e törzs alacsonyabb ágából, a Banú Hásimból származott. Tekintve, hogy Mekka környékén nem lehetett semmiféle mezőgazdasági tevékenységet folytatni, a város megélhetését a tranzitkereskedelem (erre húzódtott az ún. Tömjén-út, amely Jemen és Akaba között haladt, s az ún. tengeri Selyemút fontos elágazása volt), valamint szentélye, a híres Fekete Kő (*Kába*) és a Zamzam forrása biztosította. Mekka, még pontosabban a mekkai szentély már a pogány korban olyan zarándoklati helynek számított, amelynek meglátogatása céljából az év három utolsó hónapja során a város teljes békét nyújtott a különféle, egymással rendszeresen hadban és vérbosszúban álló nomád arab törzseknek. Így ezek tagjai szabadon felkereshették a várost, illetve a szentély védelmében szabadon folytathattak kereskedelmi tevékenységet a falai között. A szentély őrzője, a Kurajs törzs idősebbik ágai rituális és kereskedelmi monopóliumaik elleni kihívásnak tekintették Mohamed és hívei tevékenységét. Az üldöztetések hatására Mohamed és híveinek egy része 615-ben Abbesszíniába kísérelt meg áttelepülni. Az itteni uralkodó ugyan jóindulattal fogadta őket, azonban itt sem találtak végleges otthonra. Mekkában az után vált igazán tarthatatlanná a helyzetük, amikor elhunyt a Banú Hásim feje, Mohamed nagybátyja, a Mohamedet árvaságában nevelő Abú Tálíb, s az ún. nemzetségfő, Abú Lahab csatlakozott a gazdagabb nemzetségek által kezdeményezett kiközösítéshez. Ezt követően fogadta el a Próféta a Mekkától északra fekvő gazdag oázisváros, Jathrīb, későbbi nevén *Madīnatu'n-nabī* (A Próféta városa), illetve ma már csak Medina néven emlegetett település egymással viszálykodó, pogány és judaizáló törzseinek meghívását. Így következett be 622-ben a *hidzsra* ('kivándorlás'), s így kezdődött a leendő iszlám közösség önálló élete. A Mohamedet Medinába követő mekkai hívek így kapták meg a *muhádzsir* (vagy többes számban: *muhádzsirún* 'kivándorlók') nevet, míg a Medinában csatlakozó hívek neve az *anszár* ('partizánok') lettek. Az új helyzetet az akabai szerződés, a 622- és 624-ben kidolgozott „Medinai Alkotmány” rendezte. Ezzel vette kezdetét a leendő iszlám közösség, az *umma* kialakulása.

Fontos kihangsúlyozni, hogy a jathríbi oázis lakói nem vallási vezetőket, hanem békebírókat és közvetítőket kerestek a Prófétában, ő azonban Medinában még erősebben folytatta a maga igehirdetési és térítő tevékenységét. Így két fronton is küzdenie kellett. Mekka, amelynek előkelői mindenképpen el akarták tiporni a városból elmenekült és azt fenyegető újhitűeket, éppolyan fenyegetést jelentett, mint a Mohamed által eredetileg szövetségesnek vélt három judaizáló mekkai törzs. Ők hallani sem akartak arról, hogy a mekkai jövőben az Ószövetség prófétáinak utódát lássák. 624-ben került sor a végső szakításra. A Próféta hívei a *badri* csatában vereséget mértek a mekkaiak Abú Szufján vezette, nagy túlerőben lévő seregére, s ezt követően leverték a judaizáló Banū Qajnuqā törzset, vagyonukat lefoglalták, s elűzték őket Medinából. (Ezt követte a Banú Nádír kiűzetése és a Banú Kuraiza kiirtása.)

Az iszlám mint Ábrahám vallása

624-et tekinthetjük annak az évnek, amelyben az iszlám *önálló vallásként* jelent meg. Mohamed radikálisan szakított a zsidósággal és a kereszténységgel. Kinyilatkoztatta, hogy az ő vallása se nem a zsidóság, se nem a kereszténység, hanem Ábrahám vallása, aki tiszta egyistenhívő és *haníf* volt. Az új doktrína szerint a mekkai Kába szentély eredetileg Ábrahám szentélye volt, amelyet a pogányok megszenteltelénítettek, de a muszlimok feladata, hogy az itteni kultuszt helyreállítsák. Szintén ekkor jelenik meg az új vallás neve – az iszlám. Ezzel egy időben fordult a muszlimok imájának iránya Mekka és a Kába-szentély felé, az imák számát háromról ötre emelték, illetve az egynapos böjtöt felváltotta az iszlám holdév nyolcadik hónapjában, Ramadánkor megtartott egész hónapos böjt. Az iszlám hagyomány szerint e hónapban kapta meg a kinyilatkoztatást Mohamed.

A Korán mint Ige (*verbum divinum*)

A Próféta korában megjelent Korán az iszlám hívei számára nem egyszerűen szent könyv, hanem maga a Földön megtestesült isteni Ige (*verbum divinum*). Ebben a formájában a halandó számára megkérdőjelezhetetlen és elemezhetetlen. Egyetlen lehetősége, hogy megfelelően képzett vallástudós *értelmezését* kövesse. (Enélkül egyébként egyedül nem is tanulmányozhatná.) E rendszer igazi problémája az, hogy az iszlám hívei számára a Korán szövege, mondhatni minden egyes szava olyan megfellebbezhetetlen igazság, mellyel szemben semmiféle érv nem állítható. Ebben az értelemben az iszlámmal szembeni minden érvelés csak addig lehet érvényes, amíg az nem kerül ellentétbe a Korán tételes szavaival.

Mohamed egész próféta tevékenysége során folyamatosan érkeztek hozzá az isteni sugallat (*wahy*) és a kinyilatkoztatás elemei. Ezeket, az iszlám hagyomány szerint, Gábiel arkangyal hozta el Mohamednek, aki nyilvánosan hirdette azokat. Gábielt egyébként az iszlám hagyománya a Szentlélekkel (*al-rūh al-muqqaddas*) azonosítja. A Korán fejezetei így két alapvető részre oszthatók, a rövidebb és elsősorban buzdító jellegű mekkai szúrákra (ezek több alcsoportha bonthatók), illetve a főképp a mindennapi életet szabályozó, törvény jellegű medinai szúrákra. Bár azt maguk a muszlim vallástudósok is elismerik, hogy a megfelelő sugallatok ebben az aktuális helyzetben érték a prófétát. Az iszlám tanítás szerint a Korán nem egyszerűen „szent könyv”, hanem maga az isteni kinyilatkoztatás (*verbum divinum*), amelyet Allah parancsára egy toll még a világ teremtése előtt felírt az „őstáblákra”. A Korán tehát már a világ teremtése előtt létezett (preegzisztens), örök és megváltoztathatatlan, kritikával nem illelhető isteni kinyilatkoztatás. Az iszlám tradíció szerint a próféták száma végtelen, így eleve elfogadják az ószövetségi, s egyes iráni szerzők a zoroasztrianus prófétákat is, négy kinyilatkoztatást kapott prófétát emelnek ki: Mózeset (*Mūsā*), aki a Tórát (*Tawrat*) kapta, Dávidot (*Dāūd*), aki a Zsoltároskönyvet (*Zabūr*), Jézust (*‘Īsā*), aki az Újszövetséget (*Injīl*), végül Mohamedet (*Muḥammad*), aki a Koránt (*Qur’ān*). Az iszlám hagyomány szerint Mohamed igehirdetése változatlanul hagyta a korábbi kinyilat-

koztatások történeti elemeit, vallási rendelkezéseit azonban végleg eltörölte. Éppen ezért a muszlimok számára a Korán *ultima ratio*, amellyel szemben bármiféle érvelés hatástalan. A hívő legfeljebb csak a helyes értelmezését keresheti.

A Korán ugyanakkor, történeti jelenségként elemezve, egy hetedik századi, a maga korában még (fél)periferikus, a törzsi-nemzetiségi viszonyokból éppen kiemelkedőfélben levő társadalom hitét, tudását és társadalmi igényeit rögzíti.

A fentebb említettekől következik az is, hogy az iszlám és benne a Korán nemcsak a teológiai érvelés végső pontja, hanem egyúttal törvény és magatartási kódex is, amely a hívő számára egyszer s mindenkorra kötelező. Ehhez kapcsolódik az a hagyományrendszer, illetve magatartási minta, amelyet a Próféta a maga élete és működése során a híveinek mutatott. Ebből alakult ki az iszlám hagyomány, a *szunna* rendszere is.

Az iszlám győzelme

Mohamed és hívei, hosszas háborúskodás után, 630-ban arattak végső győzelmet a mekkai pogányok felett. Ez a háború egyébként fontos mellékhadszíntere volt a késő ókor utolsó nagy háborújának, amely a keletrómai (628-tól bizánci) és a perzsa hatalom között zajlott. Ebbe a háborúba egyébként az altaji népek közül az avarok, a perzsák, a (nyugati) türkök a bizánciak oldalán kapcsolódtak be. Ez a hosszú és mindkét birodalomnak iszonyú vérveszteséget okozó háború készítette elő azt a helyzetet, hogy a próféta halála (632) után két évvel meginduló muszlim hódítások oly könnyen bántak el mindkét nagyhatalom seregeivel.²

Bizánc egyébként nem föltétlenül bánta ezt a veszteséget. Elvégre éppen ez nyitotta meg számára az utat, hogy a haldokló Mediterráneumból kiszakadva egy új, a Fekete-tenger és a steppei

² KAEGI, W.E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge, 1992; KENNEDY, H., *The Great Arab Conquest. How the pread of Islam changed the world we live in*, London, 2007.

kereskedelmi utak irányában nyitott birodalommá válják.³ A történelmi „nagy narratívák” kedvelői számára megjegyezhetjük, hogy a munkánk középpontjában álló két nagy történelmi tradíció, a bizánci ortodox és az iszlám éppen ezen a ponton váltak el egymástól, hogy majd a leendő Oroszország végtelen távolságain keresztül ismét találkozzanak.

Az iszlám ágazatai

Abból a tényből, hogy Mohamed egyszerre volt vallás- és államalapító, magától értetődően következik az iszlámnak azon sajátossága, hogy az új vallás és követői előbb váltak egy világbirodalom uraivá, mintsem vallásuk kidolgozott hittételekkel, klasszikus teológiai és vallásjogi rendszerrel rendelkezett volna. Amíg a Próféta működése tartott, addig a maga személyében egyesítette az isteni akarat evilági megnyilatkozását, a vallásgyakorlat és a mindennapi élet mintáját és a kialakuló muszlim közösség (*umma*) politikai vezetését. E minta közvetlen követői pedig „társai” (*sahāba*, pl. *ashāb*), a mekkai áttelepülők (*muhājirūn*) és a medinai párthívek (*ansār*) voltak.

A történelmi hagyomány úgy írja le a Mohamed halálát követő kis híján három évtizedes (632–661) korszakot, mint az „igaz kalifák” (*rāšidūn*) időszakát. Ez a korai aranykor azonban olyan hatalmi harcoktól volt terhes, amelyek előidéztek a vallás több ágazatra szakadását. E hatalmi harcok két központi figurája Áisa (*‘Ā’iṣa bint Abī Bakr*), a Próféta legfiatalabb felesége és Ali (*‘Alī b. Abī Tālib*) voltak. Áisa először saját édesapját, a Próféta egyik legkorábbi mekkai párthívét segítette hatalomra. Abu Bakr uralmát (632–634) követte Omár (634–644) kalifátusa, aki alatt az iszlám hódítások aranykora megkezdődött. Omár utóda, az idős Oszmán (*‘Uṯmān*) uralma (644–656) alatt rögzítették a Korán szövegét. (Ennek állítólagos kézírata ma Taskentben található.) E három kalifa támaszai a mekkai áttelepülők (*muhājirūn*) voltak. Velük szemben álltak azok, akik számára a Próféta családja (*ahl al-bayt*) jelentette az uralom

³ HALDON, J.F., *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge, 1990

folyamatosságát. Az ő jelöltjük a kezdetektől fogva Ali (656–661) volt, a Próféta unokatestvére, s egyúttal kedvenc, még az első feleségétől született leánya, Fátima férje. Amikor Oszmán 656-ban merénylet áldozatául esett, a következő kalifa Ali lett. Az ellenpárt azonban nem adta fel, s Alit megvádolták a merénylet megszervezésével. Vérdíjat követeltek tőle, s uralkodásra alkalmatlannak nyilvánították. Ali ugyan legyőzte az Áisa által vezetett mekkai pártot, azonban Sziffinnél nem tudta legyőzni az ellenpárt uralkodójelöltjét, Muávija (*Mu‘āwiyya b. Abī Sufyān*) damaszkuszi kormányzót. Miután beleegyezett abba, hogy kettejük ügyében döntőbírótság ítélkezzék, fanatikus párthíveinek egy része szakított vele, s kivonult a táborából. Ők lettek az iszlám legradikálisabb, mindenféle hierarchiát elvető szélsősége, a *háridzsiták*. Miután Ali szétverte őket, bosszút esküdtek, hogy Alit, Muáviját s az őt támogató egyiptomi kormányzót, Amr b. Aszt egyaránt eltegyék láb alól. A három tervezett merénylet közül azonban csak egy volt sikeres. Ennek Ali volt az áldozata. Így az egyedül maradt Muávijja hatalma megszilárdult, s megkezdődött az Omajjád kalifátus hatalma (661–750). Ali emléke pedig hosszú ideig csak hívei szívében élhetett tovább.⁴

A kalifátus és az imamátus (szunniták és síták)

A Próféta halálát követően kialakult rendben az új hatalom fejei egyszerre voltak a Próféta utódai, azaz *kalifák* (< *khalīfa* ’utód, helyettes’), a közösség katonai parancsnokai (*amīr al-mu‘minīn*), valamint vallási vezetői (*imām*). Ezzel is jelképezve, hogy az iszlám egyszerre vallási, valamint katonai és politikai egység. A kalifa nem önkényesen uralkodott, köteles volt a közösséget a Próféta gyakorlatának és hagyományainak megfelelően irányítani. A kalifát formálisan a közösség fogadta el vezetőül, gyakorlatilag azonban a dinasztikus elv érvényesült. Ali hívei viszont tagadták ezt a rendet.

⁴ GOLDZIEHER I., Az Iszlám az Omajjádok bukásáig, in MARCZALI H. (szerk.), *Nagy képes világtörténet*, IV, Bp., 1900, 581–678; MADELUNG, W., *The Succession to Muḥammad. A Study of the Early Caliphate*, Cambridge, 1997.

Álláspontjuk szerint Mohamed halála után a vezetői karizma Alit és Fátimától született férfi utódait illeti meg, ők Allah kiválasztottjaiként irányítják a közösséget. Ez a kiválasztottság akkor is érvényesül, amennyiben azt a világi életben nem sikerül érvényre juttatni. E vezetők mindössze az *imam* címmel illették magukat. A két közösség közötti szakadás akkor vált véglegessé, amikor – apja pártbíveinek biztatására – Ali és Fátima ikerfiai, Haszan és Huszajn közül az ifjabb, Huszajn megkísérelte, hogy visszahódítsa apja jogos örökét. A döntő ütközetre 681-ben, a mai Irak területén fekvő Kerbela város mellett került sor. Muávijja fia, Jezid (*Yazīd*) csapatai szétverték Huszajn gyenge seregét, s maga a vezérük is áldozatul esett. Ekkor váltak ki a közösségből Ali hívei, a *súiták*. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a két közösség általában békésen élt egymás mellett. A történelem folyamán a súiták is több ágra oszlottak.

A szunnita iszlám jogi iskolái

Mivel a szunniták elvben a prófétai hagyomány szerint rendezték be mindennapjaikat, az Abbászidák hatalomra kerülése után nem csak a hiteles hagyomány összegyűjtése vált kiemelkedően fontossá, de a mindennapi vallásgyakorlat és a jogrendszer szabályainak rögzítése is. Így (megjelenésük sorrendjében) négy elfogadott vallásjogi iskola alakult ki, a *hanafī*, a *mālikī*, a *safi'ī* és a *khanbalī*. Ahmad Ibn Khanbal (megh. 855) működésével nem csak a szunnita jogi iskolák kialakulása fejeződött be, de egyúttal a szunnizmus egyik alapjául szolgáló „négy igaz kalifa” fogalma is ekkor jelenik meg.

Az iszlám jog forrásai

Az iszlám jog meghatározása hosszas folyamat volt, amelynek keretében meg kellett határozni: *mik* is a hiteles jogforrások. Ezek közül a legfontosabb, természetesen a Korán volt, s ezt követte a Próféta és társai (*ashāb*) gyakorlata, a hagyomány (*sunna*). A *sunna* forrása, az élő gyakorlat mellett, a híradás (*hadīs*) volt, amelynek

gyűjteményei és értékelése több szerző több kötetnyi munkáját ölelte fel. Amennyiben ez sem tájékoztatná a hívőt, akkor a vallásjog az analógia (*qiyās*) módszeréhez fordul. Ha ez sem segít, akkor a közösség közmegegyezése (*ijmāʿ*) lehet a döntő. Ebből indultak ki az iszlám jog alapítói (*mujtahid*) a vallási jog összefoglalásakor (*ijtihād*).⁵ Kiemelkedő fontosságú, hogy az iszlám vallási jog elvben nem ismeri a törvényhozás (*legislatio*) fogalmát. A törvény kanonizálóinak legfeljebb abban lehet szabadságuk, hogy megállapítsák, mi a hiteles törvény. Emellett a szunnita vallásjogi gyakorlat megengedi, hogy egyes, az iszlám előtti jogi szokások (*urf, ādat, nāmūs* stb.) tovább éljenek, amennyiben azok nem állnak nyílt ellentétben a vallás parancsolataival. Sajátos jelenség, hogy bizonyos területeken ezek a szokásjogok egyszerűen elfedik az iszlám jogot. Ugyanakkor éppen ez a rugalmas hozzáállás segítette elő, hogy a régióknak szempontjából meghatározó mongol dzsingiszida hagyomány oly szívsósan beleépüljön a közép-ázsiai iszlám hagyományba.

Ettől a szunnita gyakorlattól alapvetően tér el a síita felfogás. A síiták, akik csak a Próféta házanépe (*ahl al-bayt*) hagyományát fogadják el,⁶ ugyakkor ragaszkodnak ahhoz, hogy az *imamátus* továbbra is élő vezetéssel irányítsa a hívőt. Így az *ijtihād* fogalma a síita hívő számára nem a hagyományos jogi iskolák, hanem egy élő vallási vezető útmutatásának elfogadását jelenti.

A „keleti iszlám”

Az Abbászida forradalmat (750) követően az iszlám keleti és nyugati vidékei között lassú szétfejlődés következett be. Ez a szétfejlődés természetesen soha nem érte el azt a szintet, hogy a vallás, illetve az iszlám világ elméleti egysége megkérdőjelezhetővé vált volna.

⁵ KLEIN, F.A., *The Religion of Islām*, London, 1906, 1–36; NAGEL, T., *Geschichte der islamischen Theologie. Von Mohammed bis zur Gegenwart*, München, 1994, 223–228.

⁶ AYATULLAH SAYYID KAMAL FAGHIH IMANI, *A Bundle of Flowers from the Garden of Traditions of the Prophet & Ahlul-Bayt (a.s.)*, transl. SAYYID ABBAS SADR-^cAMALI, Esfahan, 1998.

Az iszlám világ keleti vidékeit uraló Abbászida Kalifátus, amelynek új székhelye is keletre, Bagdadba került, fokozatosan átvette a régi iráni állameszme hagyományait. Ez a folyamat csak tovább erősödött a birodalom északkeleti határvidékén kibontakozó perzsa reneszánsz folyamatával. Ez a folyamat egy török eredetű katonadinasztia, a szeldzsukok hatalomra kerülésével (1055) teljesedett ki véglegesen.⁷ Természetesen az iszlám „keleti” és „nyugati” (Hispánia, Észak-Afrika) ágára bomlása nem jelentette a vallás egységének megszakadását. Az eltérő jogi és vallási iskolákat képviselő régiók elfogadták, s ma is elfogadják egymást ugyanazon vallás képviselőiként. Így tehát szó sincs nyugati értelemben vett szakadásról, legfeljebb vallásgyakorlatuk mindennapi rutinja tér el – nem jelentős – formában egymástól.

A IX–XI. század az iszlám teológia és a kalifátus történetének egyik legválságosabb, ugyanakkor legtermékenyebb időszaka. Ibn Khanbal (megh. 855) működésével nemcsak a szunnita jogi iskolák kialakulása fejeződött be, de egyúttal a szunnizmus egyik alapjául szolgáló „négy igaz kalifa” fogalma is ekkor jelenik meg. Ibn Khanbal volt az a teológus, aki a síiták által kiválasztottnak, az ortodoxia hívei szemében viszont bitorlónak tartott Ali számára megtalálta a helyet az iszlám szunnita ágában: Ali a négy ortodox kalifa egyike, de nem kiválasztott.⁸ Ez nyitotta meg az utat a szunnita ortodoxia végleges kiforrása felé.

A teológia megszilárdulása nem jelentette ugyanakkor a szunnita kalifátus megerősödését. Éppen ellenkezőleg, ez a korszak volt a tanúja a kalifai hatalom meggyengülésének. A magukat kalifának tekintő egyiptomi Fátimídák hatalomra kerülése (969) és az *al-Andalus* területén hatalmat gyakorló Omajjád-dinasztia uralkodója,

⁷ HITT, Ph.K., *History of the Arabs*, Hampshire and London, 2002 (revised tenth edition), 294–296, 473–480; FRYE, R.N., Notes on the Renaissance of the 10th and 11th Centuries in Eastern Iran, in *Central Asiatic Journal* I(1955), 137–143; FRYE, R.N., *The Golden Age of Persia: The Arabs in the East*, London, 2000, 104–230; İNALCIK H., *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, 67–68.

⁸ NAGEL, *Geschichte...*, 5. jegyzetben *i. m.*, 126–133.

III. Abd el-Rahman (912–961) önálló szunnita kalifátusa végképp megszüntette az iszlám világ – régóta csak formális – politikai egységét. Súlyosabb következményekkel járt, hogy 945-ben maga a kalifai trón is egy síita dinasztia, a Buyidák protektorátusa alá került.⁹

Az 1040-ben meginduló szeldzsuk hódítás, amely 1055-ben elérte Bagdadot (s egy ága 1071-ben betört Anatóliába) újjászervezhesse a szunnita kalifátust. Az új, „keleti” iszlám alapja ezentúl az arab teológia, a perzsa adminisztráció és udvari kultúra, valamint a török katonaság együttműködése lett.¹⁰

Az új hatalom nemcsak politikailag igyekezett konszolidálni a keleti kalifátust, de teológiailag is. Ezt a feladatot a rendszeres iszlám vallástudomány megteremtője, Imám Gazáli (megh. 1111) vállalta magára.¹¹

Az iszlám mint zárt rendszer

Egy másik tényezőről azonban föltétlenül beszélnünk kell: ez az iszlám zárt, „totális”¹² rendszere.

Az iszlám kialakulásától kezdve egyszerre istenélmény, vallás, jog és életmódbeli szabályok összessége, amelyektől a hívő elvben nem térhet el.¹³ A lassan kialakuló – és korántsem egységes – iszlám teológia legfeljebb annyi szabadságot ad a hívőnek, hogy megkereshesse azokat a módokat, amelyekeken keresztül e szabályoknak a legjobban tud megfelelni.¹⁴ A teológia fejlődése abban is kulcsfontosságú, hogy az (elméletben) egységes kalifátus teokratikus állam-

⁹ HOURANI, A., *A History of the Arab Peoples*, London, 1991, 38–41.

¹⁰ GOLDEN, P.B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden, 1992, 214–216; HITTİ, *History...*, 7. jegyzetben *i. m.*, 294–296, 473–480; FRYE, *Golden Age...*, 7. jegyzetben *i. m.*, 104–230.

¹¹ NAGEL, *Geschichte...*, *i. m.*, 171–174, 192–193, 200–204, 245–246.

¹² A szakirodalomban elterjedt „totális” jelző kizárólagos használatát a jelző esetlegesen zavaró jelenkori nyugati használatai okán igyekszünk kerülni.

¹³ GOLDZIHER, I. (– SCHACHT, J.), *Fikh*, EI²; KLEIN, F.A., *The religion of Islám*, London–New York, 1971².

¹⁴ HOURANI, *History...*, *i. m.*, 62–65; NAGEL, *Geschichte...*, *i. m.*

rendjének felbomlásával, s a *de facto* világi, a helyi katonai elitek uralta államok megjelenésével a vallástudósok (*‘ulamā’*) rendje és annak tekintélye maradt a hatalom egyetlen hagyományosan legitim ellensúlya.¹⁵

Némileg egyszerűsítve a kérdést, az ő befolyásuk és tekintélyük helyettesítette azt, amit a nyugati történelemben „rendiség” címen ismerünk. Ráadásul, ahogy ezt többek között az „arab tavasz” eseményei kapcsán is láthattuk, ezt a befolyást a vallás és a vallástudósok köre a mai napig megőrizte. Így érthető az a nyugati szemmel tán felfoghatatlan oximoron, hogy amikor a nyugati alattvalók a „nép” nevében követelnek *demokráciát*, akkor az iszlám világban az isteni kinyilatkoztatáson alapuló jogrend alapján felépülő *teokrácia* követelése lesz a válasz.

Az iszlám mint „szerződéses hatalom”

Az elvben teokratikus, de a gyakorlatban kényszerűen evilági hatalomgyakorlás elfogadása az iszlám hagyományban az uralkodó és követői közötti kölcsönös szerződésen alapul. E szerződéses hatalom létrejöttének formális aktusa a *bay‘a* vagy *mubāya‘a*. Ez az aktus a birodalom vallási, világi és katonai előkelőinek hűségfogadalmából, illetve a trónra lépő uralkodó ajándékainak elfogadásából állott. Az így létrejövő szerződés, melyet elméletben nem kísért kötelező ceremónia, mindkét felet kötelezte. Az uralkodót arra, hogy az isteni igazságosság szellemében vezesse népét, az alattvalóit viszont arra, hogy fogadalmuknak megfelelő módon kövessék az útmutatásait. Ez a fogalom a mai napig megkerülhetetlen legitimációs eszköz az iszlám hatalomgyakorlásban, s lényegében a vezető és a vezetettek közötti *személyes* hűség és személyes kapcsolat forrása. Jelentőségén mit sem csorbítottak a modern nyugati minták.¹⁶

¹⁵ REPP, R.C., *‘Ulamā’*, EI²; HOURANI, *History... , i. m.*, 143–144.

¹⁶ TYAN, E., *Bay‘a*, EI²; TUSKE L., A lojalitás archaikus intézménye a Közel-Kelet egyes arab államaiban, in GEDŐ É. – HORVÁTH E. (szerk.), *Hatalom*,

Ebből az is következik, hogy a vezetettek számára az első igazodási pont nem az állam intézménye (az iszlám hagyomány eredetileg nem ismeri az államot mint jogi személyt), hanem az azt megtestesítő vezető, aki lehet egy személy, vagy netán egy dinasztia. Ezen túlmenően pedig maga az iszlám.¹⁷

Az iszlám mint életmód

Az iszlám nem egyszerűen hitrendszer, netán megfellebbezhetetlen törvény, hanem alapvetően meghatározza híve életmódját, annak legitimebb részleteiig. Ebből következik, hogy a hívő nem csupán a mecsetben találkozik a vallással, hanem az élete minden részére kiterjedő vallásos útmutatás szerint tölti mindennapjait. Amennyiben kérdése merülne fel, éppen a vallás és a vallástudós lesz az, aki őt útba igazítja.¹⁸ Ez megint abba az irányba mutat, hogy az iszlám

---

ideológia, legitimáció, Bp., 2007, 216–236; LANDAU-TASSERON, E., *The Religious Foundations of Political Allegiance: A Study of Bay'a in Pre-Modern Islam*, Washington DC, 2010 (Research Monographs on the Muslim World, Series No 2, Paper No 4, May, 2010, Hudson Institute).

¹⁷ E képet jól illusztrálják Muhammad Iqbal sorai:

“Our Essence is not bound to any Place;
The vigour of our wine is not contained
In any bowl, Chinese and Indian
Alike the sherd that constitutes our jar,

Turkish and Syrian alike the clay
Forming our body, neither is our heart
Of India, or Syria, or Rum,
Nor any fatherland do we profess
Except Islam,...

“Mysteries of Selflessness”(1918), trans. Arthur J. Arberry

¹⁸ Az európai olvasót netán megdöbbenetik az olyan kiadványok, mint pl. DEMIRCAN, A.R., *İslâm'a göre cinsel hayat*, 1–2 [Nemi élet az iszlám szerint, 1–2], İstanbul, 1986; de ezek az iszlám kultúra vallásos részének elfogadott és igényelt részei.

– gyökereinél fogva – jószérivel *szekularizálhatatlan* és alapjaiban *modernizálhatatlan* vallás.¹⁹ A könnyebbség abban jelentkezik, hogy az iszlám nem rendelkezik központi, egységesen kötelező autoritással, így a hívők adott közössége, akik számára alapvető, hogy a vallás megkönnyíti az életét (*taysīr*), valamely vallástudós döntvénye (*fatwā*) alapján maga döntheti el, hogy *milyen módon* értelmezi és gyakorolja a vallás mindennapi szabályait. Lényegileg azonban az alapoktól nem térhet el.

¹⁹ BROWN, L.C., *Religion and State. The Muslim Approach to Politics*, New York, 2000; TIBI, B., *Islam between Culture and Politics*, Houndmills–New York, 2001; ROY, O., *Secularism Confronts Islam*, trans. G. Holoch, New York, 2007; HALLAQ, W.B., *The impossible state. Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament*, New York, 2013.

A POSZTKOLONIÁLIS VILÁGREND FELBOMLÁSA

A posztkoloniális világrend

1. A XXI. század elején a fejlett világot érő legfőbb, véleményünk szerint mindeddig nem kellően pontosan leírt kihívás a *posztkoloniális világrend felbomlása*. E bomlás során (1945–1975) az egykori gyarmati országok megtartották azokat a területi és kulturális kereteket, amelyeket volt gyarmattartóiktól örököltek. Ezek mentén igyekeztek megtalálni helyüket az akkori, kétpólusú világrendben. Ez a minta érvényesült az egykori Szovjetunió felbomlása során is: a volt szovjet köztársaságok határai, politikai elitjei, kapcsolati hálói általában változatlanul megmaradtak.

2. Bár az egyes országok belső története általában eltérően alakult, a nemzetközi kapcsolatokban mindössze két ország akadt, amely ezeket a viszonyokat megkérdőjelezte, a Kínai Népköztársaság (amely Mao Ce-tung halála után felhagyott ezzel a törekvéssel) és az Iráni Iszlám Köztársaság, amely e törekvései mellett a mai napig kitart, de általában sikertelen játékosnak bizonyul.

3. Az 1990-es évekre gyökeresen új helyzet alakult ki, amennyiben az egyes, volt gyarmati, illetve egykori szovjet köztársaságokban politikai befolyást szereztek olyan erők, amelyek a teljes rendszer működését kívánták megkérdőjelezni, s ezen céljaik érdekében hajlandóak voltak a tömeges erőszak szervezett alkalmazására is. Szintén új elem volt, hogy küzdelmeiket, adott esetben, képesek voltak az egykori anyaországok központi területére (London, Párizs, Moszkva) is átvinni.

4. Ezzel egyidejűleg megjelent egyfajta tudatos kulturális *dezinTEGRÁCIÓ* is. Bár a politikai köznyelv szívesen beszél *retradicionálizá-*

cióról, a valóságban nem annyira a régi hagyományok természetes újjáéledéséről van szó, hanem kifejezetten azok mesterséges és általában önkényes *újrateremtéséről*. A közvéleményben ez a folyamat elsősorban az iszlámhoz kapcsolódik, azonban pl. Indiában a hinduizmus, illetve Izraelben a radikális zsidó tradicionalizmus is produkál hasonló jelenségeket. Afrikában ezek a folyamatok már-már a teljes kulturális élet újrendeződéséhez vezetnek.

A közel- és közép-keleti iszlám kihívásai

1. Amikor a szocialista államfejlődés a kelet-európai térségben zsákutcába jutott, légüres térbe jutottak ezek közel- és közép-keleti szövetségesei is. Azt az űrt természetesen pótolta a térségben már jelen levő iszlám újjászületés. E mozgalmak hívószavai sokban egyeztek a kelet-európai átalakulás jelszavaival: demokrácia, a katonai diktatúrák félreállítása, szabadságjogok stb.

2. A folyamat kisiklásának egyik legfőbb oka az volt, hogy az Egyesült Államok és nyugati szövetségesei nem vették figyelembe, hogy ennek a térségnek gyökeresen mások a hagyományai, mint Kelet-Európának. Így anélkül kreáltak „forradalmakat”, hogy felmérték volna, milyen erővel játszanak. Kritika nélkül fogadták el a pillanatnyilag szövetségesükül kínálkozó erőket, anélkül hogy közelebbről feltárták volna azok tényleges hátterét és eszmei-politikai törekvéseit.

3. A fundamentalizmus játéktere: Ami az al-Káida és általában az iszlámra hivatkozó militáns csoportok felépítését és merítési bázisát illeti, megfigyelhető, hogy általában olyan személyeket tudtak sikerrel beszervezni, akik elégedetlenségüket a nyugati világra vetítették ki, voltaképpen a saját környezetükkel gyúlt meg a bajuk. A jelenlegi militáns iszlám először az iszlám világ polgáira támadt, s csak másodsorban lépett fel a nyugati világ ellen. Megfigyelhető e körben a nyugati iszlám diaszpóra felülreprezentált volta is.

4. Az új iszlám tradicionalizmus lényege, hogy a maga, általában minimalizált vallásértelmezése mellett olyan követelményeket támaszt a követőivel szemben, amelyek a klasszikus iszlám vallásfel fogásban ismeretlenek voltak.

Ilyen törekvések nem először jelennek meg az iszlám világ története során. A lényegi újdonság az, hogy az ehhez hasonló követelések megjelenésekor, előbb vagy utóbb, maga az iszlám rendszer zárta el az útjukat. Jelenleg azonban nem látunk olyan erőt, amely a hagyományos, szunnita iszlámra támaszkodva hitelesen képezhetné ezek reális ellenségét.

5. Azok a követelések, amelyeket e mozgalmak társadalmi normává kívánnak tenni, általában egy olyan, újrafogalmazott archaikus világrend feltámasztott (vagy éppen most megfogalmazott) elemei, amelyeknek az iszlámhoz mint valláshoz, netán világképhez *semmi közülük sincsen*. A fő probléma viszont abban áll, hogy a tradicionális iszlám – ahogy azt láthattuk – nem rendelkezik központi vallási autoritással. Az önjelölt vallástudósok hatalmával viszont roppant könnyű visszaélni.

6. A jelenlegi folyamatokból mind világosabban látszik, hogy abban a térségben, amelyet a klasszicizálódott politológiai zsargon a „harmadik világ” néven emleget, megindult a kolonializmus örökségének leépülése. A társadalom (amely nagyrészt a gyarmati félperiféria beszállítójaként szerveződött) gyakorlatilag levetkőzni látszik a rákényszerített nyugati, sőt, a nyugat előtti iszlám mezt is. Márpedig úgy, hogy számára a legfőbb hivatkozási pont éppen egy maga által sem ismert iszlám lesz.

A mai fundamentalizmus játéktere: az „iszlám állam”

Ami az al-Káida és általában az iszlámra hivatkozó militáns csoportok felépítését és merítési bázisát illeti, megfigyelhető, hogy általában olyan személyeket tudtak sikerrel beszervezni, akiknek a saját társadalmi helyzete idézte fel a marginalizálódás veszélyét. Bár elégedetlenségüket a nyugati világra vetítették ki, voltaképpen a saját környezetükkel gyűlt meg a bajuk. A jelenlegi militáns iszlám először az iszlám világ polgáira támadt, s csak másodsorban lépett fel a nyugati világ ellen. Ráadásul megfigyelhető e körben a nyugati iszlám diaszpóra felülreprezentált volta is. Ezért el kell gondolkod-

ni azon, hogy az értéksemleges állam és a területén élő, de a tágabb közösségével ellentétes értékeket valló csoportok kapcsolata hogyan alakulhat a jövőben. Ez nyilvánvalóan kihat majd az emberi és (állam)polgári jogokról vallott felfogásunkra is. Ugyanakkor, éppen a fent felsoroltak teremtették meg annak a társadalmi alapját, hogy a most lezárulóban lévő konfliktusban a nyugati világ működőképes szövetséget tudott kialakítani az iszlám államokkal, miközben a nyugati beavatkozást elítélő tömegmozgalmak léte és mozgástere a helyi belpolitikában gyökerezett. Különösen jól megfigyelhető volt ez Pakisztánban és Indonéziában, ahol a már szeptember 11-e előtt is aktív, s odáig az iszlámot belpolitikai követelések megindokolására használó csoportok léptek fel Afganisztán mellett, iszlamista és Amerika-ellenes jelszavakat hangoztatva.¹

A személyes és a dinasztikus karizma kérdései

A fentiekből talán nyilvánvalóan következik, hogy a szunnita iszlám – szemben a síita iszlámmal – *elvben* nem ismeri a dinasztikus kiválasztottság fogalmát. A gyakorlat azonban, ahogy más kérdésekben is, ezen a téren is felülírta a vallás rideg szabályait. Az iszlám hívét az esetek többségében háromirányú lojalitás kötötte: vallásához és uralkodójához fűződő elkötelezettségén túl a saját törzséhez, illetve szűkebb regionális közösségéhez kötődött, bár ezt az utóbbit a vallás *elvben* helytelenítette, gyakorlatilag viszont általánosan elfogadott gyakorlat volt, s ma is az.² A törzsi és regionális kötődések beépülésével ezek hagyományos szokásjoga (*urf, ādat*), illetve a hagyományos becsületkódex (*nāmūs*) is beépült az iszlám mindennapokba, s gyakorlatilag a tételes iszlám joggal együtt szabályozták

¹ Az iszlám fundamentalizmus kérdésére, annak legfontosabb arab nyelvű szövegeire I. SIMON R., *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qá'idáig*, Bp., 2014.

² HOURANI, *History...*, 31. o. 9. jegyzetben *i. m.*, 83–146; KHOURY, Ph.S. – KOSTINER, J. (eds), *Tribes and State Formation in the Middle East*, Berkeley–New York–London, 1990.

a mindennapok életrendjét.³ Az állam viszont szabályrendeletekkel (*kānūn*) igyekezett rendet vágni az élet azon területein, amelyet a vallásjog vagy szokásjogok sem szabályoztak.⁴

Az Abbászida forradalmat (750) követően az iszlám keleti és nyugati vidékei között lassú szétfeljődés következett be. Az iszlám világ keleti vidékeit uraló Abbászida kalifátus, amelynek új székhelye is keletre, Bagdadba került, fokozatosan átvette a régi iráni állameszme hagyományait. Ez a folyamat csak tovább erősödött a birodalom északkeleti határvidékén kibontakozó perzsa reneszánsz folyamataival. Ez a folyamat egy török eredetű katonadinasztia, a Szeldzsukok hatalomra kerülésével (1055) teljessé vált ki véglegesen.⁵

A szerződéses vezetés

Ahol a dinasztikus elv nem működött, a *bay'ca* birtokosa (karizmatikus) „vezető” (*za'im* < *za'im*) lett, olyasvalaki, aki személyes tekintélyével és befolyásával, valamint a mögötte álló családi és politikai erők háttérével el tudta magát ismertetni.⁶ A *za'im*, amíg nem élt vissza vezetői bizalmával (*karāma*), hatalmát gyakorlatilag élethossziglaninak tudhatta, bár ezt a megbízatást, nyugatias mintákra, időről időre nyugati mintára rendezett választásokkal is meg szokás erősíteni. A sikeres *za'im* hatalma, adott esetben, tovább is adható. Ezt a helyzetet láthattuk Szíriában és Azerbajdzsánban, ahol a hatalom formálisan is apáról fiúra szállott, illetve Türkmenisztánban,

³ HOURANY, *History...*, i. m., 113, 161.

⁴ LINANT DE BELLEPONT, Y., *Kānūn*, EI², IV; İNALCIK, *The Ottoman Empire...*, 30. o. 7. jegyzetben i. m., 70–75.

⁵ HITTİ, *History...*, 30. o. 7. jegyzetben i. m., 294–296, 473–480; FRYE, R. N., Notes on the Renaissance of the 10th and 11th Centuries in Eastern Iran, in *Central Asiatic Journal* I(1955), 137–143; FRYE, *Golden Age...*, 30. o. 7. jegyzetben i. m., 104–230; İNALCIK, *The Ottoman Empire...*, 30. o. 7. jegyzetben i. m., 67–68.

⁶ PICARD, É., *Za'im*, EI²; munkánk keretébe nem fér bele, hogy ugyanezen szó és leszármazottainak az oszmán ellátmánybirtok rendszerben betöltött szerepére is kitérjünk.

ahol az „államalapító” és „nemzetalapító” Saparmurad Niýazow (Türkmenbaşy) maga ruházta át hatalmát utódjára.⁷ Amennyiben a vezető immár nem képes teljesíteni feladatait, szembe kell néznie az elmozdításával (ahogy ez az „arab tavasz” esetében történt). Kivételt képez, ha önként vonul vissza, netán saját utódját is kijelölve, ahogy ez Nasszer Egyiptomában is történt. E téren (is) sajátos kivételt képez Törökország, melynek vezetői, Kemál Atatürktől kezdve, tudatosan törekedtek arra, hogy a vezető iránti személyes hűséget a köztársasági állam és állameszme iránti lojalitással váltsák fel. Azonban ez is legfeljebb, ha felemás módon sikerült. A köztársasági eszme mellett Atatürk egyfajta örök vezér maradt. Ezzel párhuzamosan, a török köztársasági rezsim hivatalosan is deklarálta, hogy az ország feletti szuverenitás kizárólagos birtokosa a nemzet.⁸ Ezzel az aktussal az új Török Köztársaság, formálisan legalábbis, nem csak a monarchikus, de a teokratikus legitimációs igények elől is elzárta az utat. Ezt viszont azon az áron tette, hogy megteremtette az örök *zaim* képét, éppen Kemál Atatürk kultuszával.

⁷ Orosz felesége okán Niýazow nem jelölhette e posztra a saját fiát.

⁸ Törökül: *Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir.*

OROSZORSZÁG ÉS ISZLÁM RÉGIÓI

Történelmi tény, hogy a mai Oroszország területén az iszlám vallás előbb jelent meg a kereszténységnél. Amikor Phótiosz pátriárka 867-es térítési kísérletét követően a kijevi Rusz végérvényesen keresztény lett, azaz a 980-as években, az iszlám nemcsak a mai Oroszország kaukázusi végein rendelkezett hadállásokkal, de már évtizedek óta gyökeret vert a mai Oroszország szívében, a Volga és a Káma folyók összefolyásánál, az egykori Volgai Bulgáriában. Kijelenthetjük tehát, hogy a kereszténység és az iszlám, bár korszakonként eltérő sikerrel és intenzitással, de a kezdetektől fogva együtt alakították ama táj képét, melyet ma Oroszországnak nevezünk.

Az orosz politika éppen ezért szívesen büszkélkedik azzal a különben vitathatatlan ténnyel, hogy Oroszország egyike azon kevés keresztény gyökerű hatalmakkal, amelyek kifejezetten hosszú együttélést tudhatnak magukénak muszlim alattvalóikkal és honfitársaikkal.¹ Ez az együttélés, ha nem is volt mindenkor konfliktus-

¹ A kérdés történetéről általában, s a teljesség igénye nélkül I. ФАИЗОВ, Г.Б., *Государственно-исламские отношения в Поволжье и Приуралье*, Уфа, 1995; ФАИЗОВ, С.Ф., *Ислам в Поволжье. VIII–XX вв.*, Москва, 1999; АБДУЛЛИН, Х.М., *Мусульмане и мусульманское духовенство в военном ведомстве Российской империи*, in *Сборник законодательных актов, нормативно-правовых документов и материалов*, Казань, 2009; АРАПОВ, Д.Ю., *Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика)*, Москва, 2001; YEMELIANOVA, G.M., *Russia and Islam: A Historical Survey*, Houndmills, 2002; HUNTER, Sh. T., *Islam in Russia: The Politics of Identity and Security*, Armonk-London, 2004; БРЕЖНЕВА, С.Н. – ДУБОВИКОВ, А.М. – ДЕМЕНТЬЕВА, Т.Ю. – ВЕНЕВА, Н.С. – МУНИН, А.Н. – РОМАНОВА, В.П., *Христианство и ислам в Поволжье: история и современность. Монография*, Тольятти, 2011.

mentes, a történelem távlatában mégis sikeresnek, s bizonyos mértékig mind a két fél szempontjából eredményesnek mondható. Oroszország képes volt arra, hogy muszlim alattvalóit, helyenként és időnként eltérő formák között, beillesse a birodalom szövetébe, míg a muszlimok, ha nem is minden kényszer nélkül, s helyenként és koronként eltérő mértékben, szintén adaptálódtak a birodalom körülményeihez és lehetőségeihez. Éppen ezen tényezők okán az oroszországi iszlám helyzete gyökeresen más, mint a nyugat-európai, bevándorlók alkotta közösségé.² Az oroszországi muszlimok alapvetően szerves részét képezik az ország lakosságának, melyben nem bevándoró *idegenek*, hanem *őslakosok*. Az orosz politikai tradíció, bár néha kelletlenül, de kénytelen ezt a tényt komolyan számításba venni.

Az iszlám megjelenése Kelet-Európában

Említettük volt, hogy az iszlám vallás előbb jelent meg a mai Kelet-Európa térségében, mint a kereszténység. Első követői a volgai bolgárok voltak. Megtérésük fontos dokumentuma Ibn Fadlán útleírása. A lényeg az, hogy a volgai bolgár uralkodó, a *yiltavâr* (*eltâbâr*)³ elfogadta az iszlámot, s hitének megerősítésére a kalifától kért tanítót. E tanító és követ volt a nevezett Ibn Fadlán, akinek útleírása alapvető fontosságú történeti forrás.⁴ A volgai bolgár uralom em-

² Ez utóbbiak kérdésére I. GOODY, J., *Islam in Europe*, Cambridge, 2004; TUSKE L., Az európai iszlám kérdéséhez, in DOBROVITS M. (szerk.), *A küzdelemnek vége, s még sincs vége. IV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Duna-szerdahely, 2007, 148–175; ROSTOVÁNYI Zs. (szerk.), *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*, Bp., 2010 (Grotius Könyvtár, N° 005).

³ CZEGLÉDY K.: Egy volgai bolgár *yiltavâr* méltóságnév, in *Magyar Nyelv*, LX(1944), 179–186.

⁴ ZIMONYI, I., *The Origin of the Volga Bulgars*, Szeged, 1990 (Studia Uralo-Altaica, 32); *Ibn Fadlan's Journey to Russia*, translated with commentary by Richard N. FRYE, Princeton, 2006; GOLDEN, *An Introduction...*, 31. o. 10. jegyzetben *i. m.*, 255.

léke hosszan megmaradt, s gyakorlatilag „Bolgár ideje” a középszerű folklorban megfelel annak, amit az orosz folklóriztika „Kijev ideje” (Aranykor) néven említ.⁵

Az oroszországi iszlám népesség a XXI. században

A 2002. évi népszámlálás szerint Oroszország muszlim vallású nemzetiségeinek lélekszáma 14,5 millió fő volt. (Ez akkor a föderáció lakosságának mintegy tíz százaléka volt.) Ami a jelenlegi helyzetet illeti, a 2010-es oroszországi népszámlálás hivatalos adatai az alábbi képet tárják elénk: ⁶

Népnév	Lakosság száma
abház	11 249
agul	34 160
adige	34 160
avar	912 090
azerbajdzsán	603 070
balkár	112 924
baskír	1 584 464
böszörmény	2 201
csecsen	1 431 360

⁵ Vö. pl. az alábbi üzbég szöveget: „*Bulg‘or shahrida Qorahon degan podsho bar edi*” [Bulgár városában Karahan nevű padisah volt]; MINSAFIN, G.M. (ed.), *Erali va Sherali: Doston*, O‘zbek xalq ijodi, Toshkent, 1987, 5.

⁶ Jelen esetben szigorúan ragaszkodunk az Oroszországi Föderáció Állami Statisztikai Hivatalának (ROSZSZTAT) adataihoz. Egyúttal jelezzük, hogy léteznek ettől eltérő statisztikai adatok is, amelyek az egyes vallási közösségek felmérésein alapulnak. A különbség esetén nem feltétlenül szándékos torzítást kell látnunk, hanem a felvételi bázis különbözőségeit: az orosz statisztika az *állampolgárok* etnikumát vette alapul, a mecsetstatisztikák felvétele, állampolgárságtól és jogi státustól független módon, a *vallásgyakorlók* száma és közössége irányában tájékozódott, mely adatok alapvető eltéréseket mutathatnak.

Népnév	Lakosság száma
darg(in)	589 386
dungan	1 651
ingus	444 833
kabard	516 826
karacsáj	218 403
karakalpak	1 466
kazak	647 733
kirgiz	103 422
krími tatár	2 449 ⁷
kumük	503 060
lak	178 630
lezg	473 732
nogáj	103 660
rutul	25 240
tabaszaran	146 360
tádzsik	200 303
tálisi	2 529
tatár (kazáni)	5 310 649
török	105 058
ujgur	3 696
üzbég	289 862

Ezekből az adatokból világosan kiderül, hogy csak az állampolgárok, illetve netán a permanens letelepedési engedéllyel rendelkezők számát rögzíti. Ennek ellenére is világosan látszik, hogy egy hatalmas embertömegről van szó.

⁷ Az ukrajnai események előtti adat – (D. M.).

Regionalizmus és sokszínűség

Aki az iszlám oroszországi jelenlétével foglalkozik, óhatatlanul más-képp kell, hogy lássa ezt a hatalmas országot azoknál, akik kutatásait főképp a moszkvai központi hatalom működésére irányítják. Történeti képzeteinkben, melyeket az orosz politika önmagáról kifelé sugárzott képe is megerősít, Oroszország valamiféle végtelen, de mégis monolit tömbként tűnik fel, amelyet, bárha lassan és nehézkesen, de egyetlen központi akarat fog össze és irányít. A valóságban viszont, a kifelé sugárzott képe ellenére, Oroszország *sosem volt monolit hatalom*. Az ország történelmének kezdetei óta régiók és nemzetiségek halmaza volt, melyek adott korok és helyzetek függvényében mindig rendelkeztek egyfajta saját, önálló élettel. Ez jellemző az orosz többségű és az etnikailag címzett területekre egyaránt. Jelen elemzésünkben kifejezetten arra teszünk kísérletet, hogy Oroszországot e régiók belső történései felől közelítsük meg. Mielőtt szavainkhoz bárki tamaskodva állna, előre szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy jelenleg az ország 53%-a ún. *etnikailag címzett terület*, azaz valamely Oroszországban őshonos kisnemzet vagy nemzetiség jogilag meghatározott státusú autonómiával rendelkező hazája. Ráadásul e perifériák fejlettsége sem azonos, a modern nemzetállamokra emlékeztető struktúráktól kezdve a tajgai rénszarvastartóig terjed életformáik változatossága. Az etnikai oroszok a más szláv, netán uráli, mandzsu-tunguz és egyéb kisebbségekkel *együttesen* jelentik azt az államot, amelyet Oroszországnak nevezünk.

A föderáció és kisebbségei

1992-től kezdve, tehát a Szovjetunió felbomlása után e belső autonómiák, különösen az erősebbek és jobban szervezettek, mint pl. az elemzésünk egyik tárgyát képező Tatarsztán, a moszkvai központtal s egyes szomszédakkal folytatott forisztikus alkuk révén különösen nagy mértékű szabadságra tettek szert, valóságos részállamokká váltak a föderáció tágabb keretében. Bár a putyini reformok, így pl. a hét „szövetségi körzet” felállítása, illetve az autonómiák szorosabb módon a központ alá rendelése, sokban változtattak a helyze-

ten, a lényeg azonban ugyanaz maradt: Oroszországban továbbra is kulcsfontosságú a régiók és etnikumok szerepe.⁸

A föderáció és az autonómiák

1991, a szovjet korszak vége után, olyan társadalmi mozgások tértek vissza, amelyeket a szovjet korszak végképp eltüntetni látszott, miközben a legerősebb etnikai autonómiák szabályosan felmondták a megmaradt Oroszországi Föderáció iránti lojalitásukat, s fél évtizeddel felérő időbe tellett, hogy az Oroszországi Föderáció (gyakorlatilag újraszövött) szövetébe véglegesen beilleszték őket.

Természetesen ez a hatalmas nemzetiségi régió korántsem jelent egységesen sűrű nemzetiségi lakosságot.

A mai Oroszországi Föderáció területén élő muszlim lakosság két nagy tömbre osztható. A Volga–Urál menti térség szervesen kapcsolódik Közép-Ázsiához, míg a Kaukázus előtere – ahová az iszlám vallású hódítók a mai Irán felől érkeztek – sajátos, zárt enklávét alkot. Mindezeknél is meghatározóbb, alapvető rituális különbség, hogy a Volga–Urál-mente a hozzá kapcsolódó közép-oroszországi és szibériai régiókkal együtt az iszlám *szunnita-hanafita* irányzatát követi, s ebben is Közép-Ázsiához (illetve Törökországhoz) kapcsolódik. Mindezekkel együtt is érdemes megjegyeznünk, hogy a jelenlegi Oroszországi Föderáció területén mindössze három régióban, Pszkovban, Brjanszkban és Csukcsföldön nincs regisztrált *szunnita-hanafita* iszlám szervezet.⁹

Ezzel szemben a kaukázusi muszlimok a *szunna sáfííta* irányzatának a hívei. (Ez a vallásjogi iskola Alsó-Egyiptomban, Indiában és Délkelet-Ázsiában rendelkezik a legnagyobb népszerűséggel.) Ami a különféle, a hagyományos jogi iskolákon kívüli, „fundamentalista” irányzatokat (*szalafi, vahhábi*) illeti, ezek jelenléte túlnyomó-

⁸ МАРГУН, В.С. (отв. ред.), *Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России*, Москва, 2006; КУРИЛЛА, И.И. (отв. ред.), *Международная интеграция российских регионов*, Москва, 2007.

⁹ Ahmed (Dmitrij) V. MAKAROVnak, a DUMER (lásd lejjebb) szakértőjének személyes közlése, 2012. október 12-én.

részt a Kaukázusra korlátozódik. A kaukázusi Dagesztánban szintén él egy kisebb hanafita csoport, a köztársaság északi részén élő *nogajoké*. Ők azonban relatíve későn telepedtek erre a területre.¹⁰ (Nyugatra szakadt testvéreik ma a romániai Dobrudzsában, és innen továbbvándorolva Törökországban élnek.)

Irán (és vele együtt a mai Azerbajdzsán) siítává válása (1501), illetve az Oszmán Birodalomnak a térségből való végleges kiszorulása (1878) óta ez a régió nem érintkezik közvetlen az iszlám közösség más régióival. Felsorolhatunk más különbségeket is. A Volga–Urál-vidék muszlimjai alapvetően a török nyelvcsaládba tartozó nyelveket, elsősorban a kazáni tatárt és a baskírt beszélik anyanyelvükként, míg a kaukázusi muszlimok többsége saját más, ezektől eltérő nyelveket beszél. Köztük az összekötő nyelv az orosz, amely részben, pl. Dagesztánban és Csecsenföldön, a hagyományosan használt arabot váltotta fel. Ezzel szemben a hanafita csoportok hagyományosan a (kazáni) tatár nyelvet használták tanítási és összekötő nyelvként. Ez a nyelv, klasszikus írott formájában, alapvetően megfelelt a Közép-Ázsiában „csagatáj” néven ismert irodalmi nyelvnek. A perzsa nyelvvel és kultúrával együtt ez a két terület lényegében közös irodalmi és művelődési régiót alkotott. A Kaukázus viszont nem volt része ennek a közös kulturális régióknak.

Civilizációs különbség az is, hogy a Volga–Urál-vidék muszlimjai, legalábbis életformájuk alapvető külső vonásaiban, külsőségeikben igyekeznek nem eltérni a kelet-európai urbanizációs standardoktól, miközben a Kaukázusban a mai napig meghatározóak az archaikusabb, gyakran még az iszlám előtti hagyományokban gyökerező társadalomszervező elemek.

A szovjet korszak és az azt követő idők migrációs tendenciái a képet tovább árnyalták, jelentős muszlim kisebbséget sodorva az ország ipari központjaiba, különösen a két fővárosba, Moszkvába és Szentpétervárra. A migráció következtében nemcsak a muszlim lakosság számszerű növekedése következett be, hanem, egyéb vallás-

¹⁰ ТРЕПАВЛОВ, В.В., Малая Ногайская Орда. Очерк истории, in *Тюркологический сборник 2003–2004*, Москва, 2005, 273–311; АЛИЕВА, С.И., Ногайские тюрки (XV–XX вв.), Баку, 2009.

gyakorlási lehetőségek híján, jogi iskoláktól (és anyanyelvüktől független) keveredése is. Dzsfar Poncsajev szentpétervári mufti személyes közlése szerint (2010 júliusában) ma Szentpétervár lakosságának ötöde (kb. nyolcszázezer fő) lehet muszlim, ugyanakkor a városi nagymecsetet (illetve az azóta épült második, kisebb mecsetet) jogi iskoláiktól függetlenül közösen használják az Oroszország és a FÁK régióiból érkezett hívek, s ennek következtében pl. az eddig tatár nyelvű prédikációkat az orosz váltotta fel. Kérdés persze, hogy ez a jelenleg még szükséghelyzet állandósul-e. Személyes tapasztalataink szerint (2012. október 12.) a moszkvai helyzet ettől annyiban tér el, hogy a hagyományos prédikáció (*khutba*) kétnyelvű. A szónok először tatáruul, ezt követően oroszul mondta el beszédét.

Igazgatás és szervezet

Tekintve, hogy az Oroszországban honos szunnita iszlámban nincs sem szentelt papság, sem általános autoritással bíró hierarchia, érthető, hogy az oroszországi muzulmánok sem rendelkeznek egységes és zárt hierarchiával. Alapvetően különféle muftiátusok és tanácsok laza szervezetével találkozhatunk.

Ami a *hanafita* irányzat szervezetét illeti, ezek közül az alábbiakat tarthatjuk lényegesnek kiemelni: a jogi iskola két vezető szervezetének az ufai székhelyű Központi Muzulmán Vallási Igazgatóság (Центральное духовное управление мусульман, ЦДУМ) tekinthető, melynek vezetője Talgat Tadzszuddin, valamint a később létrejött, Ravil Gajnutdin vezette, moszkvai székhelyű Oroszországi Muftik Tanácsa (Совет муфтиев в России, СМР).¹¹ Ő egyébként az Oroszországi Muszlimok Vallásügyi Igazgatóságának (Духовное управ-

¹¹ Az oroszországi kisebbségek, muszlimok és nem muszlimok egyaránt, jellemző módon kétféle, gyakran gyökeresen eltérő formában használják a nevüket, anyanyelvükön és oroszos formában. Jelen munkánkban a lehetőségekhez képest igyekeztünk az eredeti, jelen esetben a tatár ejtéshez közel álló formából átírni e neveket. Az oroszos forma értelemszerűen Gajnutgyin, illetve Tadzszudgyin lenne.

ление мусульман Европейской России, ДУМЕР) feje is.¹² E szervezetek székhelye Moszvában található.¹³

E két jelentős befolyással rendelkező szervezet mellett 2001-ben lépett a színre egy harmadik, Iszmail Sangarajev vezette, szintén moszkvai székhelyű „Oroszországi Mecsetek Szövetsége”.¹⁴ Ezeken kívül valamennyi jelentős szunnita-hanafita muszlim lakossággal rendelkező régió, függetlenül az adott terület jogi státuszától, rendelkezik saját muftiátussal és megfelelő vallásügyi hatóságokkal. Az északi, hanafita tömb főbb régiói az alábbiak: Tatarsztán,¹⁵ Baszkortsztán,¹⁶ Perm, Asztrahány,¹⁷ Szaratov¹⁸ és Orenburg.¹⁹ További elemzéseink során, bár más régiókat is érintünk, az etnikai-vallási szempontból muszlim többségű, s önálló szövetségi jogalanyisággal, köztársasági-részállami önállósággal rendelkező területekre koncentrálunk majd. Érdeemes megemlítenünk, hogy az iszlám újjászületés nemcsak a vallásos élet felvirágzásában testesült meg, de a me-

¹² E szervezetek sematizmusát és proszopográfiáját l. az alábbi kiadványokban: *Ислам на Нижегородчине. Энциклопедический словарь*, Нижний Новгород, 2007 (Серия «Ислам в Российской Федерации», выпуск I); *Ислам в Москве. Энциклопедический словарь*, Нижний Новгород, 2008 (Серия «Ислам в Российской Федерации», выпуск II); *Ислам в Санкт-Петербурге. Энциклопедический словарь*, Москва–Нижний Новгород, 2009 (Серия «Ислам в Российской Федерации», выпуск III); *Ислам в Центрально-Европейской части России. Энциклопедический словарь*, Москва–Нижний Новгород, 2009 (Серия «Ислам в Российской Федерации», выпуск IV); *Ислам на Урале. Энциклопедический словарь*, Москва–Нижний Новгород, 2009 (Серия «Ислам в Российской Федерации», выпуск V).

¹³ MATSUZATO, K., Muslim Leaders in Russia's Volga-Urals: Self-Perceptions and Relationship with Regional Authorities, in *Europe-Asia Studies* 59(2007), 779–780, 784–786.

¹⁴ MATSUZATO, Muslim Leaders..., i. m., 798.

¹⁵ МУХАМЕТШИН, Р., *Ислам в Татарстане*, Москва, 2006.

¹⁶ ЮНУСОВА, А.Б., *Ислам в Башкортостане*, Москва, 2007.

¹⁷ ВИКТОРИН, В.М., *Ислам в Астраханском регионе*, Москва, 2008.

¹⁸ СЕМЕНОВ, В.В., *Ислам в Саратовской области*, Москва, 2007.

¹⁹ КОСАЧ, Г.Г., *Ислам в Оренбургской области*, Москва, 2008.

csetek mellett újjászületett a szovjet korszakban többé-kevésbé felszámolt vagy illegálisba kényszerített iszlám vallási iskolák, a *medreszék* hálózata is, illetve több, állami akkreditációval is rendelkező iszlám egyetem is alakult.

Ami a *sáfiíta* iskola szervezeteit illeti, az ő esetükben is két vezető szervezetet tudunk kiemelni. A mahacskalai (Dagesztán) központú Dagesztáni Muzulmán Vallási Igazgatóság (Духовное управление мусульман Дагестана, ДУМУ) az iskola legtekintélyesebb irányító szervezete. Vezetője Ahmad-hadzsi Abdullajev. Ezen kívül számon tarthatjuk még az Ismail Berdiev, a Karacsáj-Cserkesz Köztársaság és a Sztavropoli terület muftija által vezetett másik szervezetet, az Észak-Kaukázusi Muzulmánok Koordinációs Központját, amelynek fiókszervezetei működnek Dagesztánban, Ingu-sétiában, Csecsenföldön, Észak-Oszétiában, a Kabard-Balkár Köztársaságban, Adigejában és a Sztavropoli területen. Az e központ alá rendelt szervezetek általában nem rendelkeznek muftiátusi ranggal, hanem csak alárendelt joghatósággal rendelkező *kaziátusok*.²⁰ A déli, sáfiíta többségű tömb kapcsán érdemes kiemelni, hogy ez a régió lényegesen nyitottabb a Közel-Kelet, elsősorban Jordánia és Szaúd-Arábia irányába, mint az északi. Ebben a történelmi hagyományok mellett rituális és etnikai párhuzamok is szerepet játszanak: pl. a szintén sáfií Jordánia jelentős csecsen kisebbséggel is rendelkezik, míg a szaúdi és jordániai iszlamista mozgalmak jó kapcsolatot ápolnak a kaukázusi testvéreikkel.

Éppen ezért a két nagy jogi iskola mellett szükséges még megemlékeznünk az elsősorban a kaukázusi területeken terjedő különféle, részben *szúfi* és a köznyelvben általában „fundamentalista” jelzővel illetett vallási irányzatokról is. Ez utóbbiakat általában nehéz

²⁰ Az iszlám jog kétféle döntéshozó szervezetet ismer: a saját jogi iskoláján és jogterületén belül önálló vallásjogi döntvények kibocsájtására jogosult *mufti* hivatalával párhuzamosan működik a vallási bíróságok bírója, a *kádi*, vagy perzsás formában a *kázi* hivatala, aki önálló vallásjogi véleményt nem fogalmazhat, viszont vallási bírósági hivatallal bír. A szunni-hanafii területeken Oroszországban a *muhtaszib* hivatala tölti be az alsóbb fokú igazgatási funkciókat.

közös nevezőre hoznunk. Egyetlen közös pontjuk az, hogy egyfajta, a Próféta korára helyezett „ős-izlám” nevében tagadják a mai szun-nita iszlám vallási gyakorlatának és szervezetének hitelességét. E mozgalom, számos korábbi előkép után, a XVIII. századi Arábiá-ban alakult ki, s első vezetője Muhammad ibn Abdul-wahháb neve után kapta az arab *wahhábijja*, vagy nyugatiasan és oroszosan *vah-hábizmus* elnevezést. A kaukázusi régióban általában, de nem telje-sen pontosan az oroszokkal szembeni csecsen ellenállást megszerve-ző vallási vezető, Sejkh Sámil nevéhez kapcsolják a megjelenését. Hasonló irányzatnak tekinthető a közel-keleti iszlám reformmozgal-mak termékeként megjelenő *szalafi* ideológiát is, melynek gyökerei a IX. századi Ahmad ibn Khanbal és a XIV. században elhunyt Ibn Tájmiyya tanításaira mennek vissza, bár a kifejezés polgárjogot elő-ször két XIX. századi szíriai reformer, Muhammad Abdúh és Rasíd Ridá munkásságában nyert. Hasonló minimalista vallásfelfogással találkozunk még az indiai deobandi mozgalomban is. Tekintve, hogy alapvető eszmeiségük nem más, mint bármiféle vallási, politikai és társadalmi rendszer és konszolidáció radikális (és agresszív) tagadá-sa, gyakorlatilag a lehető legellentétesebb társadalmi csoportok tö-rekvéseinek fedéséül szolgálhatnak. A szovjet korszak bomlása utá-ni időszakban elsősorban Csecsenföld és Dagesztán számított a különféle vahhábíta irányzatok működési területének. Közlelbbi vizsgálatuk során azonban kiderül, hogy a kilencvenes évek során a Kaukázusban végbement felvirágzásuk alapvetően nem vallási, ha-nem regionális hatalmi törésvonalak alapján következett be.

Beszélnünk kell még az iszlám vallás *súta* ágáról is. Ezt a vallási irányzatot, annak is a tizenkettes vagy *imámíta* ágát az egykori Szov-jetunió területén az azerbajdzsánok képviselték. A jelenlegi Orosz-orzági Föderáció területén ezt a hitágazatot az őshonos lakosság egyetlen csoportja sem vallja, így jelenléte alapvetően egyéni migránsokra korlátozódik. Ettől függetlenül kellően jelentős cso-portról van szó ahhoz, hogy ne hagyassuk őket említés nélkül.

Az iszlám egy harmadik ágát képviselik a tádzsikisztáni Badahsánban élő hetes síiták, akik az indiai központú *nizárita* hit-vallást képviselik. Az ő jelenlétük Oroszországban csak eseti beván-dorláshoz köthető.

Oroszország két nagy muzulmán többségű tömbje egyúttal két, a föderáció szempontjából kulcsfontosságú nemzetiségi régiót is jelent. A mai föderáción belül a két nagy muzulmán tömb egyúttal két nagy nemzetiségi tömb mentén helyezkedik el, bár az iszlám vallás és a valamelyik nemzetiséghez való tartozás nem föltétlenül jelentenek azonos fogalmat. E régiók közül a déli, Kaukázus vidéki szerepel többet a napi sajtó hasábjain, elvégre itt zajlanak olyan események, erőszak, terror, etnikai és hatalmi konfliktusok, amelyek önmaguktól a címlapokra kívánkoznak. E konfliktusok, legyenek bármilyen súlyosak, alapvetően egy nagyhatalom távoli, bár fontos stratégiai érdekek metszéspontjában fekvő határvidékére koncentrálnak, csak esetenként, meglehet véres, de mégiscsak alkalmi terrorcselekmények formájában érik el a fővárosokat. Oroszország számára tehát súlyos vesztségeket okozhatnak, azonban további létét és működését nem képesek veszélyeztetni. Intenzitásuk nyilvánvalóan összefügg a Kaukázusban két évtizede uralkodó bizonytalan helyzettel, annak rendeződésével hátország nélküli, elszigetelhető és elfojtható lokális tűzfészkekké válnak. A régió nemzetiségi sokszínűsége, archaikus és erősen fragmentált társadalmi viszonya és a kulcsfontosságú urbánus központok hiánya eleve kétségessé teszi, hogy egy-egy önjelölt hadúr, nyilvánítsa bár magát akár az igazhívők egyetlen kalifájának, képes-e komoly erőszak nélkül befolyását tartósan fenntartani, netán egy szomszédos régióra is kiterjeszteni.

Gyökeresen más kép bontakozik ki előttünk, ha tekintetünket északra, a Volga–Urál-mentére függesztjük. Ez a vidék egyáltalán nem határterület, gyakorlatilag a föderáció szívében helyezkedik el. Urbanizációs és ipari fejlettsége is sokszorosan meghaladja a Kaukázusét, s ennek megfelelően átlagos életszínvonala is magasabb. A térség két meghatározó török nyelvű etnikuma a (kazáni) tatár és a baskír közül a törzsi-nemzeti rendszer hagyománya csak az utóbbiak között maradt fenn, a társadalmi és a politikai életnek azonban ez nem az alapvetően meghatározó eleme. A térség két meghatározó muzulmán köztársasága, Tatarsztán és Baskortsztán

(Baskíria) valódi, modern értelemben vett államok az államban, a külső szimbolikán túlmenő politikai és gazdasági autonómia birtokosai. Politikai és gazdasági vezetőik modern értelemben vett elitet alkotnak. A moszkvai központi hatalommal és a többi regionális központtal szemben folytatott érdekérvényesítő politikájukra is elsősorban a fegyvelmezett politikai küzdelem, a forisztikus vagy intézményesített politikai és gazdasági alkuk a jellemzőek.

Bár valóban igaz, hogy a Volga–Urál-vidék muzulmánjai az orosz fegyverek hatására kerültek végképp az orosz államiság szövetébe, s ebben a tekintetben külön meg kell említenünk 1552-t és 1556-ot, Kazán és Asztrahány orosz kézre kerülésének éveit,²¹ valamint Szibéria orosz tartománnyá válásának hosszú folyamatát – amely Jermak 1581-ben megindult hadjáratával vette kezdetét –, a kazáni és szibériai tatárok, valamint az uráli baskírok hamar megtalálták a saját útjukat az orosz államiság kacsaringóiban. Sorsukat, nem kevés küzdelem után, a Nagy Katalin cárnő 1773-ban kibocsájtott türelmi rendelete és az orenburgi muftiátus ezt követő felállítása (1788) rendezte.²² Ettől az időponttól kezdve kereskedőkként és katonákként az oroszországi társadalom intézményesen is bevett tagjaivá váltak. (Egyes személyi esetekben erre már hamarabb is sor került.) A szervezett orosz birodalomépítés, éppen ezért is, nem annyira további megtérítésükre (bár egyes tatár csoportokat korábban megtérítettek), hanem szétdarabolásukra és vallási-kulturális elszigetelésükre helyezte a hangsúlyt. A szétdarabolás folyamatára nem is kellett külön hangsúlyt fektetniük, hiszen a tatár kolonizáció már a szibériai orosz hódítás előtt megkezdődött, és az orosz sikerek után azzal párhuzamosan haladt. A Volga mentén és Szibériában, majd később a birodalmi fővárosokban megtelepedő tatár kereskedőkolóniák nemcsak üzletileg voltak sikeresek, de egyúttal gazdag vallási életet is

²¹ Зайцев, И.В., *Астраханское ханство*, Москва, 2005.

²² ZENKOVSKY, S.A., A Century of Tatar Revival, in *American Slavic and East European Review*, XII(1953), 303–318; LAZZERINI, E.J., Tatarovedenie and the “New Historiography” in the Soviet Union: Revising the Interpretation of the Tatar-Russian Relationship, in *Slavic Review*, XL(1981), 625–635.

finanszíroztak.²³ Bár ennek a folyamatnak a forradalom természetesen véget vetett, az orosz kapitalizmussal való aktív együttműködésük, gazdag kulturális életük és erős szellemi reformmozgalmuk lévén, a Volga menti tatárok voltak képesek a leginkább modern nemzetként szembenézni az 1917 után eléjük tornyosuló akadályokkal.²⁴

A Volga–Urál menti iszlámmal való kiegyezést követően az orosz birodalomépítés kényszerűen belátta azt is, hogy e népcsoportok asszimilálása lehetetlen (s a szibériai és közép-ázsiai orosz gyarmati hatalom kiépítésében játszott szerepük miatt alapvetően szükségtelen) vállalkozás, ehelyett inkább arra törekedett, hogy a régebbiről, nem kis részben még a tatárjárás előttről datálódó helyi ellentéteket felhasználva, a nagy muszlim tömböt körülvevő kisebb, eredetileg pogány finnugor népek és a török nyelvű csuvasok közötti keresztény térítés felgyorsításával és e népek fokozatos eloroszosításával szigetelje el őket. (Ugyanez a sors várt volna Dél-Szibéria pogány, török törzseire is.) E stratégia végső kidolgozója a kazáni pravoszláv teológiai akadémia rektora, N. I. Ilminszkij (1822–1891) volt.²⁵ Vezető képviselői között megemlíthetjük még a szintén kazáni Jefimij Alekszandroviics Malovot (1835–1918) is.²⁶ E stratégia a szovjet korszakbeli átalakulásai során sem változott meg lényegesen, s az újra-

²³ Ebből a szempontból, bár nem minden erőltetett kulturális áthallás nélkül, a Max Weber által leírt „protestáns etika” megfelelőjének tartotta tevékenységüket a holland iszlámkutató Michael Kemper [КЕМПЕР, М.], *Мусульманская этика и дух капитализма, Татарстан, in Общественно-политический и теоретический журнал*, 8(1997), 75–81.

²⁴ A volgai (kazáni) tatárokra általában I. RORLICH, A.-A., *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford, 1986.

²⁵ КОНОНОВ, А.Н., *Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период*, Москва, 1989, 103–105; LAZZERINI, E.J., *Volga Tatars in Central Asia, 18th–20th Centuries: From Diaspora to Hegemony*, in MANZ, B.F. (ed.), *Central Asia in Historical Perspective* (Boulder–San Francisco–Oxford, 1994), 83–84; ИСХАКОВА, Р.Р., *Деятельность Н.И. Ильминского и его системы (историография проблемы)*, Казань, 2002.

²⁶ КОНОНОВ, *Библиографический словарь... i. m.*, 153; GÖKGÖZ, S.S., *Yevfimiy Aleksandroviç Malov. İdil-Ural'da İslâm Karşiti Rus Misiyon Siyaseti*, Ankara, 2007.

szerveződő föderációban csak további lendületet kapott. Amíg ugyanis a Kaukázus határvidék, amelyet végső esetben a föderáció, bár érzékelhető vér-, presztízs- és területveszteség árán fel is adhat (a félreértések elkerülése végett eleve tegyük hozzá, hogy az orosz politika részéről nincs ilyen szándék, s egy ilyen változás súlyos negatív hatásait Oroszországon kívül és belül a belátható történelmi időben senki sem fogja megkockáztatni), addig a fegyveres erőszak-tól lényegében mentes Volga–Urál-vidék tektonikájának esetleges változásai a föderáció további létét *alapjaiban kérdőjelezhetnék meg*.

Láthatjuk, hogy az egyes, etnikailag címzett területek lakosságának jelentős része, gyakran (túlnyomó) többsége orosz. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt, az ekkora léptékben már alig releváns tény, hogy az esetek többségében az orosz többség alapvetően városi, ipari kolóniákba tömörülve él, s esetleges tágabb hátországától elszakadva, lakosaik vagy a régió történéseinek foglyaivá válnak, vagy kénytelen-kelletlen feladva addigi életüket, az ország belső területeire költöznek. (Pl. hasonló folyamatok játszódtak le a kilencvenes évek folyamán Tuvában.) Ha etnikai adatok nem állnak a rendelkezésünkre, a foglalkozási és települési viszonyok adatainak hirtelen és radikális változásai, a városi és az iparban foglalkoztatott lakosság arányának hirtelen csökkenése, a vidéki, illetve a „szabad- és egyéb foglalkozású” lakosság arányszámának hirtelen megnövekedése jó indikátorai lehetnek egy hasonló változásnak.²⁷

A Volga–Urál-vidék muszlimjai (tatárok és baskírok)

A kilencvenes évek nagy válságidőszakában a Mintyimer Sajmijev (eredeti, tatár formájában Mintimer Säjmiev)²⁸ vezette Tatarsztán és a Murtaza Rahimov (baskír alakja: Mortedza Răkhimov) vezette

²⁷ L. pl. DOBROVITS M. – KENDE T., „Távol Moszkvától.” Utak a jelicini és a Jelcin utáni Oroszország megértéséhez, in *Beszélő*, 2001. január.

²⁸ Az általunk elemzés tárgyává tett két Volga–Urál vidéki köztársaság, Tatarsztán és Baskortsztán első hivatalos nyelve a köztársaság titulás nemzetiiségéé, tehát a tatár és a baskír, míg az orosz csak a második hivatalos nyelvenek számít, ezért a politikusok nevének eredeti, tatár, illetve baskír nyelvű alakjait is feltüntettük.

Baskortsztán vívták, nem ritkán egymás ellenében, a legszervezetesebb politikai harcot a központtól való minél nagyobb autonómia megszerzéséért. Tatarsztán esetén ez a küzdelem a függetlenség esetleges kikiáltásának határáig is elment, bár a kérdést realisan értékelő szakértők szerint ennek valójában nem volt esélye.²⁹ Ennek geopolitikai és etnopolitikai okai egyaránt nyilvánvalóak. A köztársaság, legyen bármilyen erős, nem érintkezik a föderáció külső határaival. Másrészt a 2002-es népszámlálás adatai szerint az Oroszországi Föderációban élők, s annak 3,8%-át kitevő mintegy öt és fél millió (5 554 601 fő) tatár³⁰ népességből mindössze alig egyharmadnyi, éppen valamivel több mint kétfélmillió él a köztársaság határain belül.³¹ Ők jelenleg a köztársaság lakosságának 52,9%-át teszik ki, miközben az oroszok aránya 39,5%-ra süllyedt. Mindezzel vége szakadt a szovjet korszak már-már rituálissá vált 48%-43%-os tatár–orosz aránynak, amely magában foglalta a köztársaság tatár és orosz többségű körzeteinek a korszakban gyakorlatilag szintén változatlan etnikai arányait.³²

A 2010-es hivatalos orosz népszámlálás Tatarsztán lakosságának az alábbi arányait rögzítette:

Összlakosság	3 786 488
tatár	2 012 571
orosz	1 501 369
baskír	13 726
mari (zürjén)	18 848
mordva	19 156
udmurt	23 454
csuvas	116 252

²⁹ Mint ahogy háborús helyzetről sem volt szó, szemben azzal, amit Gyóni Gábor állít, GyÓNI G., A csecsen konfliktus, in *Eszmélet*, 65(2005. nyár), 7.

³⁰ Tekintve, hogy az i. sz. VIII. századra tehető első írásbeli említését követően a *tatár* népnév számos török és mongol nyelvű etnikum önmagára használt vagy éppen külső elnevezése volt, s időnként teljesen önkényesen is használták, ebben a tanulmányban csak és kizárólag az ún. „kazáni tatár” etnikumot értjük alatta.

³¹ Vö. ИСХАКОВ, Д., *Татары: краткая этническая история*, Казань, 2002.

³² L. MARTIN, *Borders...*, 16. o. 2. jegyzetben *i. m.*, 546–547.

Még a jelceni időktől fogva Tatarsztán különleges, szerződéses megállapodásokkal (1994, 1995) védett helyzetet vívott ki magának a föderáción belül (Tatarsztán alkotmánya, 1992, 1. §), amibe még a tatár alkotmány által biztosított önálló köztársasági állampolgárság fogalma is beleértődik (19. §), igaz, azzal a kikötéssel, hogy ez automatikusan maga után vonja az Oroszországi Föderáció állampolgárságát is, fordítva viszont ilyen automatizmus nem létezik.³³ Mindössze a 2002-ben bevezetett alkotmánymódosítások szögezték le, hogy az ország az Oroszországi Föderáció része. Ugyanakkor még ez az alkotmánymódosítás is fenntartotta az ország társult állami státuszát. A tatár modell sikerének számos oka volt. Természetesen ide tartozik a köztársaság két fő etnikuma (a tatárok és az oroszok) közötti ritualizált hatalommegosztás, a tatár elit magas, közel 80%-os reprezentáltsága a köztársasági vezetésben (miközben, személyes tapasztalataink szerint, középvezetői beosztástól felfelé még az orosz hivatalnokokkal szemben is elvárás a tatár nyelv legalábbis elemi szintű ismerete), a régió és kultúrája viszonylag magas presztízse. Természetesen ez nem nyomott volna igazán a latban a köztársaság nyersanyagkincsei, ipari háttere és relatív jóléte nélkül. Sajmijev sikerét ezen kívül éppen az okozta, hogy – Nazarbajev kazak elnökhöz hasonlóan – afféle „jó gazda” módjára tudta működtetni a köztársaságot, miközben gondosan ügyelt arra, hogy az orosz lakosságot se idegenítse el magától.³⁴ Elhitette, hogy az egész köz-

³³ E folyamatra l. RAVIOT, J.-R., Identité régionale et identité nationale: l'émancipation politique du Tatarstan de juin 1988 au 21 mars 1992, in *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, XXIV(1993), 101–130; ZVEREV, A., Qualified Sovereignty: The Tatarstan Model to Resolve Conflicting Loyalties, in: WALLER, M. – COPPIETERS, B. – MALASHENKO, A. (eds), *Conflicting Loyalties and the State in Post-Soviet Russia and Eurasia*, London–Portland, 1998, 118–143; YEMELIANOVA, G., Shaimiev's "Khanate" on the Volga and its Russian Subjects, in *Asian Ethnicity*, I(2000), 37–52; FALLER, H.M., *Nation, Language, Islam: Tatarstan's Sovereignty Movement*, Bp., 2011.

³⁴ Jellemző módon az Oroszországi Föderáció alkotmányáról tartott népszavazást az azt el nem fogadó Tatarsztán orosz többségű közzeteiben sem tartották meg.

társaság szuverenitása és jóléte nevében áll szemben a káoszba süllyedő föderációval, miközben az iszlámot ügyesen a világias tatár nacionalizmus hátterében tartotta.

Ami az iszlám vallás tatársztáni jelenlétét illeti, a köztársaság, a Volgai Bulgária 922-es iszlám vallásra térésére hivatkozva, többek között joggal tarthatja magát az oroszországi iszlám bölcsőjének. Ami az iszlám közelmúltját illeti, nem csak azt kell kiemelni, hogy a régióra elsősorban az iszlám vallás legmérsékeltebbjének számító *hanafita* iskola befolyása a jellemző, s ennek képviselői, marginalizált kivételektől eltekintve kifejezetten szemben állnak a délről, Dagesztánból Asztrahányon keresztül beszivárgó fundamentalista (oroszországi szóhasználatban: *vahhábita*) irányzatokkal. Ezzel szemben inkább az egykori, a XIX–XX. század fordulóján felvirágzott iszlám reformmozgalom, az ún. *dzsadídizmus* hagyományaira hivatkozva egyfajta iszlám modernizmus helyi változatának a hívei. Ezt az oroszországi központi hataloméval is egybecsengő, s a csecsenföldi események kapcsán aktuális álláspontot fogalmazta meg a Tatársztáni Muszlimok I. (1998) s II. (2002) Kongresszusa is. Ezt megelőzően, 1992 és 1998 között, az oroszországi hanafita vallásigazgatás szakadásával párhuzamosan, Tatársztánban sem működött egységes vallásigazgatás. Miután 1991 és 1992 folyamán a tatár kormányzat hiábavaló küzdelmet folytatott azért, hogy (az egyébként tatár nemzetiségű) Talgat Tadzszuddin vezette CDUM költözzék a baskíriai Ufából (baskír/tatár: *Öfö*) Kazánba, 1992-ben létrehoztak egy saját, tatár vallásügyi főhatóságot, amely a Tatár Köztársaság Muzulmánjainak Vallásügyi Igazgatósága (Духовное управление мусульман Республики Татарстан, ДУМ РТ) nevet kapta. Az egységes tatársztáni vallásügyi igazgatóságot lényegében csak az előbb említett I. Muzulmán Kongresszus teremtette meg, amikor a DUM RT hálózatára támaszkodva, Goszman Iszhakov vezetésével létrejött az önálló tatár muftiátus, amely nem Ufa, hanem a Ravil Gajnutdinov vezette, moszkvai székhelyű Oroszországi Muftik Tanácsa (SzMR) szervezetéhez kapcsolódott. 1999-ben a DUM RT kizárólagos vallásigazgatási monopóliumot szerzett a köztársaságban. 1998-ban alakult meg az államilag is akkreditált Kazáni Iszlám Egyetem, amely már magasabb képzési minőséget

jelentett a hagyományos medreszék világánál. Cserébe, a szunnitahanafita jogi iskola hagyományaitól egyébként korántsem idegen módon, az akkor Mintyimer Sajmijev vezette köztársasági adminisztráció lényegében államosította és a saját ellenőrzése alá helyezte a köztársaság iszlám hitéletét. A 2000-es évektől kezdve azonban mind világosabbá vált, hogy a tatár politikai elit szemében a vallás és a vallásigazgatóság szerepe fokozatosan leértékelődött, a köztársaság mind kevésbé számított az iszlám mobilizáló erejére.³⁵ Hozzá kell tegyük, hogy a radikális vagy fundamentalista iszlám hirdetése alapvetően magát a világi tatár nacionalizmust sodorná néhez helyzetbe, mivel a tatárok egy része IV. Iván alatt, igaz, kényszerből, keresztény hitre tért (ők az ún. *körösöknek*, 2010-ben 29 962 fő), és rájuk, illetve a tatár nacionalizmus más, nyelvileg rokon, de a köztársaság határaitól távol élő kisebb, keresztény csoportokra (pl. a baskíriai *nogaj-bakok*ra) is ki kívánja terjeszteni a befolyását.³⁶ E világias nacionalizmus pedig inkább támaszkodik a dicső múlt, mint a vallási erények szerepére.³⁷

Bár a putyini hatalomátvételt és a föderáció gazdasági konszolidációját követően eleve számítani lehetett arra, hogy Kazán és Moszkva viszonya nem lesz felhőtlen, Sajmijev bukására mégis 2010 tavaszáig kellett várni. Bár azóta nem ő, hanem Rusztam Minnyihanov

³⁵ MATSUZATO, Muslim Leaders..., 49. o. 13. jegyzetben *i. m.*, 786–791.

³⁶ BENNINGSEN, A. – QUELQUEJAY, Ch., Le problème linguistique et le l'évolution des nationalités musulmanes en l'U.R.S.S., in *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1(1960), 437–438. A kifejezés közép-ázsiai szóhasználatban egyszerűen keresztény tatárt jelentett, vö. KOKAISL, P. – KOKAISLOVA, P., *The Kyrgyz – Children of Manas, Кыргыздар – Манастын балдары*, Prague, 2009, 133. Más felosztások keresztény baskírokként írják le őket: MINAHAN, J., *Encyclopaedia of the Stateless Nations: Ethnic and National Groups Around the World*, I. A–C, Westport, 2002, 277; OLSON, J.S. – PAPAS, L.B. – PAPPAS, N.C.J. (eds), *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*, Westport, 1994, 86.

³⁷ Vö. SHRINELMAN, V.A., *Who gets the Past? Competition for Ancestors Among the Non-Russian Intellectuals in Russia*, Baltimore and London, 1996.

(tatárul: Rösztäm Mingnekhanov) vezeti a köztársaságot, a rész- vagy (fél)ország³⁸ továbbra is sikeresen őrzi a kiváltságait.

Tatarszán párhuzamaként emlegethetjük szomszédját és riválisát, Baskíriát (saját hivatalos nevén Baskortosztánt) is.³⁹ E köztársaság, amely a föderáció legnépesebb félállama (2010-ben 4 072 292 lélek lakta), létének kulcsfontosságú eleme, hogy sorsát nem kettős, hanem hármas, baskír, tatár és orosz nemzetiségi rivalizálás határozza meg.⁴⁰ A köztársaság etnikai arányai olyannyira sajátosan alakultak, hogy a tituláris nemzetiségnek számító baskírokat számarányukban nemcsak az oroszok múlják felül, de a tatárok is megközelítően azonos súllyal vannak jelen a köztársaságban. Ennek oka részben abban keresendő, hogy az Ufai Kormányzóság felosztása (1922) után az Ufától nyugatra elhelyezkedő tatár tömb Baskíriához került. A 2002-es népszámlálás adatai szerint a köztársaság népességének 28,8%-a (1 221 000 fő) volt baskír, 36,3%-a orosz (1 490 000 lélek), s 24%-ot tettek ki a tatárok (990 000 lélek).⁴¹ Ezek az arányok 2010-re így módosultak:

³⁸ E kifejezést a kora újkori német történelemből ismert *Halbstaat* mintájára használjuk, azt érzékeltetve, hogy e köztársaságok nem egyszerű autonómiák, hanem a saját területükön a szuverén államiság tényleges hordozói. Mozgásterüket Moszkva természetesen igyekszik a maga felügyelete alatt tartani.

³⁹ LE TORRIVELLE, X., Entre steppes et stèles. Territoires et identités au Bachkortstan, in *Cahiers du Monde russe*, XLI(2000):3–4, 269–400.

⁴⁰ GARİPOVA, F.M., Dil Siyaseti: Başkurdistan Teczübesi [Nyelvpolitika. A baskortosztáni tapasztalat], in *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VI(2009):2, 7–24.

⁴¹ Ez a szám drámai csökkenést mutat a tatárok 1999-ben még 28,4%-os (1 121 000 fő) arányához képest, amellyel szemben 22%-nyi baskír (894 000 fő) állott. A két nemzetiség arányai tehát három év alatt (!) tökéletesen kicserélődtek, ami valószínűleg a két rivális köztársaság közötti migrációval is magyarázandó.

baskír	1 172 287
orosz	1 432 906
tatár	1 009 929
mordvin	20 300
mari (zürjén)	103 658
kazak	4 373
udmurt	21 477
ukrán	39 875

Ahogy e táblázatból kiderül, Baskíria etnikai és etnopolitikai arányai kicserélődtek.

A szovjet hatalom megszűnte után a baskíriai tatárok létszáma drámai módon csökkent. E lélekszámot viszont nagyrészt megtalálhatjuk a tatársztáni statisztikákban. Ez a rivalizálás a jelen pillanatban is jelentős meghatározója a köztársaság belső életének. A baskíriai tatárok, akik az eredetileg nomád baskír népességgel szemben eredetükben városlakó kereskedők, illetve értelmiségiek, számos esetben inkább állnak az orosz, mint a velük nyelvileg és valószínűleg rokon baskír nemzetiség mellé.

A tatár–baskír rivalizálás sajátos módon nyomta rá a bélyegét a köztársasági iszlám szervezetekre is. A baskír lakosság az 1992-ben megalakult önálló baskír vallásügyi főhatóság, a DUM RB (Духовное управление мусульман Республики Башкортостан) támogatójává vált, miközben a régi, ufai székhelyű CDUM köré központosult a baskíriai tatárok vallási élete. Szemben Tatársztánnal, ahol a DUM RT lényegében állami vallásügyi transzmissziós szervezet, a DUM RB aktívan folyt bele a köztársaság politikai életébe. Sajátos fintora a sorsnak, hogy szintén a baskíriai Oktyabrszkojéba való, valamint a DUM RB egyik alapítója volt a leendő tatár mufti, Goszman Iszhakov is. Az ő eredeti helyét az itteni Nur al-Iszlám medresze élén a Szaúd Arábiában képzett Rösztám Sakirov vette át, aki a maga pozícióit az 1999-es vahhábizmusellenes kampány után is megőrizte.⁴²

⁴² MATSUZATO, Muslim Leaders..., 49. o. 13. jegyzetben *i. m.*, 798–800.

A kilencvenes években Murtaza Rahimov vezette köztársaság Tatarsztán mintáját követte a saját pozícióinak kiharcolása és megerősítése útján, azonban olyan fokú privilegizált helyzethez sosem jutott, mint riválisa. 2010-ben Rahimovot Moszkva nyomására Rusztem Hamitov (Rösztəm Hämítov) váltotta az elnöki székben. Formálisan önkéntes visszavonulásához, életkora mellett, Bécsben élő fia olajügyei szolgáltatottak ürügyet.

Baskortosztán stratégiai helyzete

Ugyanakkor, éppen geopolitikai és etnopolitikai helyzete miatt, Baskortosztán jelenti az összekötő folyosót a Volga–Urál vidéki iszlám tömb és a közép-ázsiai iszlám között. A köztársaság déli határát, s egyúttal a baskír etnikum legdélebbi településterületét csak egy vékony orosz korridor választja el Kazahsztán északi határaitól. Így a két köztársaság együtt (a környező, az orosz hatalomhoz általában lojálisabb, s politikailag gyengébb nem muzulmán autonómiákkal együtt) Oroszország belső periferiáinak kulcsfontosságú, s adott esetben az ország egész jövőjét is befolyásolni képes súlypontját alkotja. *Ez nem határvidék, hanem maga a föderáció szíve.* Ez természetesen előny abból a szempontból, hogy az egyes köztársaságoknak az egyébként a közép-ázsiai mintákat követően autoriter vezetői általában belátják a köztársaságuk jövőjét meghatározó etnikai, geopolitikai és gazdasági realitásokat, s egyúttal erős hatalmi centrumot is jelentenek, még ha ezek alapvetően (fél)államok is az államon belül. Éppen ebben rejlik jelenlegi helyzetük kettőssége. Bár Moszkva 2000 után fokozatosan érzékeltette, hogy ki az úr a házban, végső célját nem sikerült elérnie: a (több esetben jogilag körülbástyázottan is) szuverén módon élő (fél)államok különállását és privilégiumait, továbbá saját belső állami szervezetüket felszámolni. Meg kellett elégednie azzal, hogy ugyanabból az alomból származó, bár tán fiatalabb s a központi hatalomhoz lojálisabb vezetők folytassák elődeik munkáját. Ebben a tekintetben különös súllyal esik a latba, hogy a korábban szinte teljesen szekularizált Kazahsztán északi részén erős reiszlamizáció figyelhető meg.⁴³

⁴³ Saját tapasztalatunk, 2011 novembere, Aqtöbe/Aktyubinszk.

Baskortsztánról beszélve két jelentős tényezőt is figyelembe kell vennünk. Az egyik, hogy Tatarsztánnal ellentétben a baskírok között megmaradt, s a mai napig jelentős szerepet játszik a törzsi-nemzeti szervezete.⁴⁴ A másik, hogy, szemben a gyakorlatilag szekuláris Tatarsztánnal, az iszlám kifejezetten jelentős szerepet játszik a modern baskír nemzetépítésben. Mindezekkel együtt megdölni látszik a klasszikus Ilminszkij-doktrína, azaz a Volga menti muszlimokat aligha lehet többé elszigetelni vallási testvéreiktől.

A Kaukázus előtere

A Kaukázus előtere egyike Oroszország politikailag és etnikailag legösszetettebb térségeinek: klasszikus értelemben vehető több-nemzetiségű határvidék, amelynek változatos etnikai képe mögött több, általában csekély lélekszámú, alacsony szervezettségű és egymással is rivalizáló etnikum feszül egymásnak. A határ orosz oldalon élő nemzetiségek egyike sem éri el vagy haladja meg lélekszámában a bűvös milliós határt. Ugyanakkor e nemzetiségek és nemzeti területek a Volga–Urál-vidékhez képest lényegesen kevésbé illeszkednek be a föderáció egészének szövetébe. Társadalmi viszonyait tekintve is lényegesen archaikusabb képet mutatnak. Amennyiben az előző térséget Közép-Ázsia autoriter, de stabil és világi rendszereihez hasonlíthatjuk, úgy ez a vidék viszonyaiban inkább emlékeztet az afgán–pakisztáni határvidék törzsi területeire, illetve az ott zajló iszlám fundamentalista játszmákra.⁴⁵ Bár e régió elsősorban úgy ismeretes, hogy ez a fegyveres radikális iszlám beszivárgási kapuja és a nemzetközi dzsihádzmus egyik támaszpontja, ennél lé-

⁴⁴ КУЗНЕВ, Р.Г., *Башкирские шежере*, Уфа, 1960; MINLEGALI, N., *Başkurt Şecereleti*, Ankara, 2009.

⁴⁵ MARKOWSKI, M. – FALKOWSKI, M., *Kaukaskie „Terytoria plemienne”*. *Kaukaz Północny – cywilizacyjne obca enklawa w granicach Rosji // The 'Tribal Areas' of the Caucasus: The North Caucasus – an enclave of 'alien civilizations' within the Russian federation*, Warszawa/Warsaw, 2010 (Prace OSW/OSW Studies, 34).

nyegesen súlyosabb problémákat jelent az a kulturális degradáció, a térség lassú kiszorulása a föderáció szövetéből, amely ezt a folyamatot lehetővé teszi. Ebben a tekintetben maradéktalanul egyetértünk az idézett tanulmány lengyel szerzőivel. A kaukázusi térség kisebbségi enklávéi mindinkább elidegenednek a föderáció többi részétől – s egymástól is. Mindezek ellenére talán még nem váltak és talán nem is válnak „idegen civilizációs enklávévá”,⁴⁶ ahogy azt az idézett tanulmány szerzői jósolják.⁴⁷ Ennek oka éppen az, hogy a térségben nem beszélhetünk egyszerűen az oroszok és „mások” konfliktusáról, hiszen, ahogy azt már említettük, az Észak-Kaukázus muszlimjai hagyományosan számos apró, egymással is keményen rivalizáló nemzetiségre, illetve azok alcsoportjaira oszlanak.⁴⁸ A nemzetiségek és azok alcsoportjai közötti rivalizálás pedig a helyi iszlám vallásgyakorlatra is rányomja a bélyegét. Általában megállapítható, hogy a régióban az iszlám erősen keveredik a helyi szokásjoggal (*ādat*), a régió politikai játszmáiban gyakran megfigyelhetők transznacionális és az egyes konfesszionális határokon átnyúló érdekszövetségek (pl. kozákok és abházok szövetsége a grúzokkal szemben, vagy a grúzok és ingusok szövetkezése az oszétok ellenében), valamint mindenképpen figyelembe veendő, hogy a régió iszlamizációja hosszú, évezredes, a IX-től a XIX. századig terjedő folyamat volt, s a térségben az iszlám vallás hatása nem mindenütt

⁴⁶ Ennél határozottabban mutatja be a szerzők álláspontját az eredeti lengyel szövegben található, s az orosz „közel külföld” (*близкая заграница*) kifejezésre reflektáló „*wewnętrzna zagranica*” (‘belső külföld’) kifejezés.

⁴⁷ Különösen, hogy az Észak-Kaukázus népei és Oroszország közötti együttműködés alapjai 1783, azaz a Grúzia feletti orosz protektorátus létrejöttével állandósodtak, s az orosz állam gyakrabban jelentett megbízhatóbb és könnyebb viszonyokat jelentő hatalmat, mint a zavaros helyi viszonyok, vö. ТРЕПАВЛОВ, В.В., Россия и народы Кавказа: проблемы цивилизационного взаимодействия, in БУГАЙ, Н.Ф. – ТРЕПАВЛОВ, В.В. (ред.), *История народов России в исследованиях и документах*, выпуск 5, Ин-т Российской истории, Москва, 2011, 8–14.

⁴⁸ A térség viszonyainak általános leírására l. HALBACH, U., Islam in the North Caucasus, in *Archives des sciences sociales des religions*, 46(2001), 93–110.

érvényesült azonos mértékben. Így például az ingusok iszlám vallásra térése csak a XIX. században valósult meg. Ebbe a képbe illeszkedik az is, hogy a régió az iszlám vallásgyakorlat szempontjából két, egymástól eltérő zónára osztható: Az etnikailag erősen tagolt keleti (Kaspi-tengeri) partvidéken az iszlám hagyományosan erős integrációs elemet jelentett, a XVIII–XIX. század antikoloniális harcai mellett az államiság kialakulásának egyik kulcspontját is jelentette. Az iszlám vallási és társadalmi szervezetére a szunnita (sáfiíta) ortodoxia mellett a különféle szúfi (iszlám misztikus) iskolák, elsősorban a *naksibandí* és a *kádírí* is nagy hatással voltak, ők teremtették meg az iszlám társadalom etnikai és „törzsi” törésvonalakon átnyúló szervezeteit.⁴⁹ Ennek kulcsát a lelki vezető (*mursid* vagy *sajkh*) és a követői (*mūrīd*) közötti spirituális kapcsolat jelentette. E rendszer csúcsteljesítményének a csecsen Sejkh Sámilnak a cári kormányzat által 1859-ben felszámolt iszlám imamátusa tekinthető. (Ugyanakkor egyes kutatók megkérdőjelezzik, hogy Sámil és hitharcosai valóban aktív, beavatott belső tagjai, netán vezetői lettek volna a *naksibandí*, illetve *naksibandí-khálidí* testvérületnek.) Az orosz hódítás sikerei nem jelentették e szervezet (korabeli néven a *muridizmus*) végét, sőt, az még a szovjet korszak ideológiai körülményei között is tovább élt.⁵⁰ Ugyanakkor e mozgalom hatása éppen az ellenkezőjére fordult, integrálóból dezintegráló erővé vált, ugyanis a korábban a törésvonalak feletti szervezete Dagesztánban a eltérő etnikumok, Csecsenföldön a „törzsi” szervezetek (*tejp*) törésvonalaihoz alkalmazkodott. Így például már a szovjet korszak végére Csecsenföldön legalább kétszáz különféle *murid-testvérület* működött.⁵¹ E szervezetek jelentőségét nem lehet egyszerűen a szó-

⁴⁹ BENINGSSEN, A. – LEMERCIER-QUELOUJAY, Ch., Brèves remarques sur la Naqshbandiya en Union Soviétique, in GABORIAU, M. – POPOVIC, A. – ZARCONE, Th., *Naqshbandis*, Istanbul–Paris, 1990, 433–440 (Varia Turcica, XVIII).

⁵⁰ E kérdések részletes kifejtését l. KEMPER, M., Khālidiyya Networks in Daghestan and the Question of Jihād, in *Die Welt des Islams*, NS 42(2002), 41–71.

⁵¹ HALBACH, North Caucasus..., i. m., 99.

nyeg alá seperni, különösen, hogy 1991 után az orosz és a nyugati sajtó szinte kizárólag a „*fundamentalisták*” tevékenységét helyezte előtérbe. A sors fintora, hogy e szervezetek jelentős része egyáltalán nem volt „*fundamentalista*”.

A civilizációs különbségek és az iszlamista fenyegetés mítosza és valósága

Érdeemes néhány szót vesztegetnünk a régió általános civilizációs viszonyaira. Alaptételünk az, hogy a kialakuló szovjet hatalom – akár csak Közép-Ázsiában – megteremtette a különféle, etnikailag címezett területek hálózatát, majd, különösen a sztálini deportálásokat követő hrucsovi konszolidáció és a brezsnyevi hosszú stagnálás időszakában gyakorlatilag a sorsukra hagyta az ezekben élő társadalmakat. A relatíve kis lélekszám és a Közép-Ázsiához képest is archaikus társadalmi viszonyok miatt ez az etnikai mérnökösködés eleve kudarcra is volt ítélve. Idegen csoportokkal összezárva, önálló szellemi és gazdasági elit nélkül, a formális vallásgyakorlás lehetőségeitől is többé-kevésbé megfosztottan e társadalmak klasszikus, s a térség esetén gyakran szó szerint értendő módon rezervátum-stratégiát alakítottak ki. Kifelé kihasználták a szovjet hierarchia és a szovjet technokrácia lehetőségeit, miközben belülről nemcsak megmaradtak a hagyományos társadalmak, de azok szerkezete, igazi kliens-társadalmakra jellemző módon, részben még archaizálódott is. Mindezzel jól illeszkedtek a szovjet rendszer, a partokrácia és a sztratókrácia abroncsai által egyben tartott, de alapvetően a különféle nemzetek és nemzetiségek szigorú hierarchia alapján felépülő szövetségeként működő szovjet rendszerbe. Ugyanakkor szemben a Volga vidéki muszlimokkal, gyakorlatilag érintetlenül megőrizték a maguk archaikus társadalmi szervezetét.

Éppen ezért a Kaukázus északi lankáin nem egyszerűen vallási, civilizációs, nemzetiségi vagy nyelvi különbségeket érzékelhetünk, hanem – ha úgy tetszik – az *eltérő történelmi idő* okozza az ellentét már-már áthidalhatatlan voltát. A (poszt)szovjet és (poszt)-indusztriális társadalom díszletei között egy felbomlófélben levő törzsi társadalom és egy új elit kialakulásának folyamata jelenik

meg – iszlám mezben. Ebben a tekintetben nyilvánvalóan el kell fogadjuk azokat a már idézett figyelmeztetéseket, amelyek szerint az észak-kaukázusi régió bizonyos jelenségei bizony a pakisztáni északnyugati határterületek törzsi viszonyai irányába mutatnak. Azonban ez a hasonlat máris megbicsaklik azon, ha figyelembe vesszük, hogy ez a kompromisszum csak a kaukázusi etnikailag címezett területek egy töredékére vonatkozik, miközben a tágabb geopolitikai és szövetségi szabályokat továbbra is Moszkva diktálja. Moszkva szilárdan a kezében tartja a régió külső határait, a maga tetszése szerint választja ki a helyi vezetőket, illetve katonai befolyása, örményországi jelenléte, valamint az abháziai és a dél-oszétiai akciók nyomán messze túlnyúlik e zavaros régió déli határain. A határokon átnyúló iszlamista szervezetek létét ugyan felszámolnia nem sikerült, de működésüket a jelen körülmények között sikerrel blokkolja. (Továbbá a megbízhatatlan muszlimokkal szemben nyilvánvalóan számíthat a keresztény oszétok támogatására.⁵²)

Demográfiai tényezők

Amikor a kaukázusi régióról beszélünk, két fontos dolgot kell az eszünkben tartunk: az első, hogy ez a közvetítő régió Közép-Ázsia, illetve a Volga-vidék, illetve a Közép-Kelet felé, másrészt, hogy a térségbe ékelt, általában kis létszámú és archaikus etnikai enklávék gyakorlatilag teljes orosz többség alatt vannak.

Így a térség legszínesebb képét mutató Asztrahányi körzet főbb nemzetiségi adatai a következők (2010):

⁵² Ezzel együtt figyelmeztető jel lehet a Kreml által támogatott jelölt kudarca a dél-oszétiai választásokon, vö. RÁCZ A., *Egy intő jel – elnökválasztás Dél-Oszétiában*, MKI elemzések: E 2011/22, Bp., 2011.

Asztrahányi körzet	1 010 073	100%
orosz	618 204	67,6%
avar	4 719	0,5%
azerbajdzsáni	7 628	0,9%
kazah	149 415	16,3%
tatár	60 523	6,6%
csecsen	7 229	0,8%
nogáj	7 589	0,9%

Ha ezzel összevetjük a térség meghatározó két területét, a Krasznodarit (4 522 962 orosz és 24 840 tatár) és a Sztavropolit (2 786 281 összlakosságból 2 232 153 orosz), beláthatjuk, hogy az orosz lakosság etnikai túlsúlya erősen korlátozza az egymással is rivalizáló kisebbségek mozgásterét.

Ebből következik, hogy a *divide et impera* politikáját Szentpétervár, illetve majd Moszkva helyi alapokon tudta folytatni. Demográfiai tekintetben a dolgot, nemcsak az egyes etnikumok csekély lélekszáma jellemző, hanem az is, hogy az egyes etnikai autonómiák általában több etnikumot is magukban foglalnak. Így pl. a kis Karacsáj-Cserkesz Köztársaság (összes lakossága 2010-ben 474 360) lakossága az orosz népszámlálási adatok szerint 2002-ben és 2010-ben így oszlott meg (a legkisebb nemzetiségek adatai nélkül):

karacsáj	169 192 (2002); 194 324 (2010)	38,5% (2002); 41% (2010)
cserkesz	49 591 (2002); 56 466 (2010)	11,3% (2002); 12% (2010)
orosz	147 878 (2002); 150 025 (2010)	33,6% (2002); 30,6% (2010)
abaza	32 346 (2002); 36 919 (2010)	7,4% (2002); 8% (2010)
nogáj	14 873 (2002); 15 654 (2010)	3,4% (2002); 3,3% (2010)
egyéb	25 584 (2002); 20 972 (2010)	5,8% (2002); 4,4% (2010)

Márpedig e táblázatból világosan kiderül, hogy a köztársaság két tituláris nemzetisége közül egyedül a karacsájoké haladja meg az orosz etnikum lélekszámát, a cserkeszek 11,3%-os arányszáma ennek lényegesen alatta marad. Ezt az ábrát tovább színezi, hogy a köztársaság két tituláris nemzetiségének nyelve gyökeresen eltér egymástól, a török nyelvcsaládba tartozó karacsáj nyelvet a köztársaságon belül tán csak a nogájok értenék meg (akik viszont hanafikként eltérnek a szunnita iszlám sáfíi ágát követő karacsájok-

tól), a cserkeszek viszont egyáltalán nem. A hasonló helyzetekben szokásos, köztársaságon belüli etnikai rivalizálás mellett az orosz nyelv és az orosz lakosság, csökkenő arányszáma ellenére, kulcspozícióban van. Tekintve, hogy sajátos szovjet nemzetépítés során a karacsajok a velük szomszédos Kabard-Balkár Köztársaság balkárjaival kaptak közös irodalmi nyelvet, érdemes megvizsgálni az itteni szituációt is.⁵³ Ami az etnikai viszonyokat illeti, a 2002-es és a 2010-es orosz népszámlálási adatok alapján az alábbi képet láthatjuk:⁵⁴

Összlakosság	859 939 (2015)	100%
kabard	498 702 (2002); 490 453 (2010)	55,3%; 57,2%
balkár	104 951 (2002); 108 577 (2010)	11,6%; 12,7%
orosz	226 620 (2002); 193 155(2010)	25,1%; 22,5%
osztét	9845 (2002); 9125 (2010)	1,1%; 1,1%
egyéb	71 221	7,9%

Amint tehát láthatjuk, a kaukázusi, az adigékkal és a cserkeszekkel rokon kabardok teszik ki a köztársaság valamivel kevesebb mint milliós lakosságának abszolút többségét. A köztársaság másik tituláris nemzetisége, a török nyelvű balkárok részaránya viszont nem éri el a 12%-ot sem. A köztársaságot nemcsak a két tituláris nemzetiség közötti rivalizálás paralizálja, de az őslakosság és az orosz, illetve kozák betelepülőkkel való összeütközések is konfliktusok forrása.

A többnemzetiségű belső perifériák igazi iskolapéldájának azonban a Kaspi-tenger partvidékének támaszkodó Dagesztán számít. Az ötvenezer négyzetkilométeren elterülő, 2010-ben hárommilliós országocska lakossága a 2002-es orosz népszámlálás adatai szerint az alábbi fő nemzetiségek közt oszlik meg, az alábbi területi arányban:

A 2002-es és a 2010-es népszámlálások statisztikai adatai szerint ez így írható le:

⁵³ YEMELIANOVA, G., Kinship, Ethnicity and Religion in post-Communist Societies: Russia's autonomous republic of Kabardino-Balkariya, in *Ethnicities*, V(2005/1), 51–82, illetve <http://www.circassianworld.com/Kabardino-Balkariya.pdf>.

⁵⁴ Az eltérő adatfelvételek okán a számok itt csak tájékoztató jellegűek.

avar	758 438 (2002); 850 011 (2010)	29,4% (2002)
dargin	425 526 (2002); 490 384 (2010)	16,5%
kumük	365 804 (2002); 490 384 (2010)	14,2%
lezg	336 698 (2002); 385 240 (2010)	13,1%
lak	139 732 (2002); 161 276 (2010)	5,4%
orosz	120 875 (2002); 104 020 (2010)	4,7%
azerbajdzsán	111 656 (2002); 130 919 (2010)	4,3%
tabaszaran	111 152 (2002); 118 848 (2010)	4,3%
csecsen	87 867 (2002); 93 658 (2010)	3,4%
nogáj	38 168 (2002); 40 407 (2010)	1,5%
rutul	24 298 (2002); 27 849 (2010)	0,9%
agul	23 314 (2002); 28 054 (2010)	0,9%
cahur	8 168 (2002); 9 771 (2010)	0,3%
egyéb	25 835 (2002); 19 646 (2010)	1,0% (2002); 0,7% (2010)

Amennyiben az összes kis nemzetiséget figyelembe vesszük, ideértve pl. az alig kétezer főt számláló, iráni nyelvű *tat* közösséget (részben muzulmán 825 fő, részben ún. hegyi zsidó 1066 fő [2010-ben 3434], e lélekszám már százalékban nem mutatható ki), a köztársaság nemzetiségeinek száma meghaladja a harmincat (más számítások szerint a negyvenet), s ebből 14 nyelve rendelkezik hivatalos státusszal. (A táblázatban külön nem szereplő nemzetiségi nyelve közül a *tat* kapott még hivatalos státuszt.) E nyelvek összesen négy nyelvcsaládba tartoznak, így nem meglepő, hogy az országocska lakóinak egyetlen közös nyelve az orosz. Dagesztán kapcsán érdemes megemlítenünk azt is, hogy a szovjet korszak végét követően, Csecsenföld mellett, itt következett be az orosz lakosság második legnagyobb méretű elvándorlása, részarányuk 9%-ról süllyedt feleakkorára.

Dagesztán, bár többször is kulcsfontosságú szerepet játszott a föderáció oldalán a csecsen háborúban, egységes közösségnek nem tekinthető. Bár a vallásilag is megosztott (szunnita-sáfiíta, szunnitanafita, síita, ortodox keresztény, zsidó) országban működik ugyan egy Dzsamaat Saría nevű militáns iszlamista szervezet, a belső feszültségek igazi forrása a társadalom hihetetlenül tagolt etnikai képe, amit tovább súlyoz, hogy a táblázatunkban statisztikai egységként szereplő etnikumok is különféle alcsoportok bonyolult hierarchiájában élnek a maguk mindennapjait. Így fontos előre megjegyeznünk, hogy egységes, egész Dagesztánt, netán az egész észak-

kaukázusi térséget megszervezni tudó iszlamista szervezet létrejöttét egyelőre nincs miért várunk. Az elmúlt időkben mind nagyobb publicitást nyer a Kaukázusi Emirátus nevű virtuális iszlám államszervezet is. Azonban ez sem képviseli a régiót. Inkább tekinthető aktivistái politikai ernyőszervezetének. Ezzel szemben fontos tényező, hogy az iszlám hagyomány és az iszlám jogrendszer a mindennapokban egyre inkább a föderációs jog alternatívájává válik, s így – a Kaukázus más régióihoz hasonlóan – egyfajta párhuzamos jogrendszer van kialakulóban.

Ami a dagesztáni iszlám sajátosságai illeti, az alábbiakat állíthatjuk róla: Ez az a régió, ahol az iszlám a legkorábban, már az i. sz. IX. században erős gyökeret vert. Az itteni közösség kötődik a legerősebben a szunnita iszlám *sáfiíta* vallási tradíciójához, szintén meghatározó volt az írásbeli kultúra jelenléte, valamint az arab nyelv egészen a szovjet korszakig a régió összekötő nyelvének számított. Ezzel párhuzamosan természetesen jelen volt a szúfi tradíció is. A szúfi testvérületek vezette hitharcok (*gazavāt*) egészen az 1920–1921-es évig tartottak, azaz az utolsó iszlám felkeléseket már a szovjet hatalom verte le. Szemben a Kaukázus előterének nyugati régióival, a térség élete folyamatos volt, nem törték meg a II. világháborút követő deportálások. Nem volt jellemző az orosz bevándorlás sem, az orosz lakosság aránya a szovjet hatalom végén sem volt magasabb a lakosság 9%-ánál, ez időközben a harmadára csökkent. Ebből következően a helyi hatalom töretlenül a helyi, autochton populáció kezében volt, viszont ez a hatalom a szovjet korszakban a legkonzervatívabbak (legvonalasabbak) közé számított. Így a szovjet hatalom bukása után a dagesztáni hatalmi viszonyokat egyfelől a posztsztálinista hatalmi elit és az iszlám reneszánsz hívei közötti hatalmi küzdelem jellemezte, másfelől, a csecsenföldi események ellentétéként, a föderációhoz való hűség jól megfért a helyi társadalmi élet rohamos (re)iszlamizációjával. Így 1992 óta a köztársaság világi oktatási rendszerének is kötelező része az iszlám oktatása, az iszlám szerepe központi kérdéssé vált a föderációs választásokon, s felmerült az az ötlet is, hogy az iszlámot egyszerűen a köztársaság államvallásává nyilvánítsák. A köztársaságban összesen öt nagy iszlám oktatási központ alakult ki: Mahacskala (a köztársaság fővárosa), Gergebil, Kizljár mellett,

a köztársaság vallási központjává váló, s a csecsen „iszlamista” támadások célpontjává lett Bujnajszkban két *medresze* is megnyitotta kapuit.⁵⁵

A próféta zöld zászlaját azonban át- és átszínezik a dagesztáni etnikumok. Eleve, az iszlám szervezetek befolyása a köztársaság északnyugati területein erős, az avarok, darginok és a török nyelvű kumükök lakta régiókban. Miközben a köztársaságban domináns helyzetben levő avarok még iszlám szervezeteiken keresztül is a fennálló posztszovjet vezetést támogatták, addig a kisebb, ellenzéki szerepbe kényszerülő etnikumok velük szemben foglaltak állást. Fő céljuk a saját, etnikai alapú kaziátusaik megteremtése lett. Így Dagesztánban az iszlám egyszerre játszik integráló és dezintegráló szerepet.⁵⁶ Dagesztánban ezzel egy időben jelen vannak fundamentalista szervezetek, mint pl. a *Dzsamaat-ul-muszlimin*, és olyan mérsékelt pártok is, mint pl. az Abdurasid Szaidov vezette Iszlám Demokrácia Pártja, amelyek a köztársaság népeinek békés, közös felvirágzásáért szállnak síkra.

A Kaukázus előterében akadnak homogénebb nemzetiségi területek is, így például Adigeja, Ingusétia és természetesen a leghíresebbnek számító Csecsenföld.

Az oroszországi iszlám közelmúltról beszélve, éppen *Csecsenföld* az a vidék, amely mintegy az állatorvosi tankönyv beteg lovaként viseli magán a régió társadalmi betegségének majd az összes tünetét. A témában kevésbé elmerült olvasó számára mintegy *pars pro toto* ez a köztársaság jut az eszébe, ha az oroszországi iszlámról kell beszélnie. Az ismert történelmi okok mellett ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy a csecsenföldi helyzet jószerivel a föderáció önálló életének első éveitől kezdve a hazai és a nemzetközi média

⁵⁵ HALBACH, North Caucasus..., 64. o. 48. jegyzetben *i. m.*, 106.

⁵⁶ “As a result Islam has become a common denominator for the breaking up of the national identity in the ethnic labyrinth. It has become the catalysat for nationalism that could blow apart Dagestan’s multi-ethnic system, but at the same time it also represents an internally stabilizing factor.”: HALBACH, North Caucasus..., *i. m.*, 107–108.

érdeklődésének középpontjában állott, s e diskurzusban elválaszthatatlanul keveredett össze két többé-kevésbé leegyszerűsített narratíva, a „szabadságért küzdő bátor kicsi nemzet”⁵⁷ és a „javíthatatlan iszlamista tűzfészek” számos valóságélelemet is tartalmazó, de összességében mégis téves elbeszélésmódja. Csecsenföldön így a konfliktus kitörésétől kezdve folyamatosan média-, illetve PR-háború is zajlott, amelynek alakítóit, valós és gyakran véres eseményeken kívül, alapvetően befolyásolta az Oroszországhoz, illetve az iszlámhoz fűződő viszonyuk.⁵⁸

Közelről elemezve az eseményeket, a csecsenföldi konfliktusról szinte azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy bár szereplői az iszlámot és a szabadságot tűzték a zászlajukra, ez az összeütközés a köztársasági elit egy jól körülírható csoportjának és azok kíséreteinek konfliktusa volt a köztársaság elitjének Moszkva-hű csoportjaival és a föderáció központi szerveivel. Proszopográfiai szempontból vizsgálva az eseményeket, azt is megfigyelhetjük, hogy az iszlám és a szabadság zászlai alatt fegyvert fogó csoportok vezetői a korábbi, főképp Brezsnjev alatti szovjet korszakban nem éppen a rendszer ellenségeiként szereztek maguknak hírnevet. A köztársaságot Ingusétiatól elválasztó, majd a függetlenségét egyoldalúan kikiáltó Dzsohar Dudajev (1944–1996) Brezsnjev kedvenc és legfiatalabb tábornokaként, a kulcsfontosságú székesfehérvári repülőtér parancsnokaként⁵⁹ tett szert hírnévre a szovjet és a magyar hadtörténetben. Részben szintén Magyarországon, majd később a Baltikumban szolgált a hivatásos tüzértiszt Aszlan Maszhadov (1951–2005) is. Nem maradt el tőlük az 1999-ben elfogott és egy büntetőkolónián elpusztult szeparatista vezér, Szalman Radujev (1967–2002) sem. A volt köztársasági Komszomol-vezető később tervezőmérnökként

⁵⁷ L. pl. GALL, C., *Chechnya: A Small Victorious War*, London, 1997; LIEVEN, A., *Chechnya: A Tombstone of Russian Power*, New Haven, 1998.

⁵⁸ S ebben a minőségében Csecsenföld konfliktusa lényegében elfedett három másik mozgalmat, Tatarsztán s Baskortsztán már említett alkotmányos szuverenitási küzdelmeit, illetve a dél-szibériai Tuva (új hivatalos nevén *Tyva*) szecessziós törekvéseit.

⁵⁹ <http://hvg.hu/vilag/000000000032F887>.

szolgált a szovjet hadsereg belorusziai stratégiai rakétaalakulatainál (1985–1987), ahol az SZKP-hoz is csatlakozott. Magyarán, a peresztrojka és a rendszerváltás ebben az esetben is egy ígéretesen induló szovjet katonai technokrata karrierjét törte derékba.

Ami a csecsenföldi események későbbi alakulását illeti, ez a háttér – önmagában – még nem indukálta volna azoknak a véres eseményeknek a bekövetkeztét, amelyeknek a világ a későbbiekben a tanúja lett. A késői brezsnyevi technokrácia általában megtalálta az utat a Jelcin vezette föderáció helyi elitjeibe.⁶⁰ Ami a helyzet különlegességét megmagyarázni látszik, az lehet, hogy ez a társaság nemcsak a föderáción belül, de a saját köztársaságában sem érezte kellően biztosítottnak a maga hatalmi bázisát, s ezért kezdett politikai házárdjátékba. Amin a kívülálló először tán fennakadt, miszerint, hogy a szovjet ideológia vörösét milyen könnyen is váltotta fel az iszlamizmus zöldje, voltaképpen egyszerű magyarázatra lel abban, hogy (1) a szovjet hatalom elsősorban külső alkalmazkodást várt el az általa felemelt új elitektől, (2) mindkét ideológia alkalmas volt arra, hogy olyan csoportok tagjai számára biztosítson legitimációt, akik a hagyományos „törzsi” viszonyok mellett nem emelkedhetek volna fel. Ebből következik tehát az, hogy a csecsenföldi események mögött nem annyira a nemzetközi iszlamista hálózatok tevékenységét kell keresnünk, hanem helyi hatalmi központok belső küzdelmeiről volt szó.

Ami a történések részleteit illeti, látható, hogy a központi hatalommal először szembeszegülő Dudajev, illetve a csecsen parlament, először még világi, szekuláris államban gondolkodott, melynek alapvető eszmei bázisát a Zelimkhán Jandarbijev (1952–2004) vezette Vainakh Demokrata Párt nacionalizmusa jelentette volna. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy Dudajev, különösen a maga elszigetelt politikai helyzetében, elutasította volna az „iszlám szolidaritás” akkor még csak csurranó és cseppenő megnyívánulásait, így például a köztársaság élt a lehetőséggel, hogy kereskedelmi

⁶⁰ Vö. DOBROVITS–KENDE, Távól Moszkvától..., 55. o. 27. jegyzetben *i. m.* proszopográfiai jegyzeteit, *passim*.

képviselőt nyithat Szaúd-Arábiában, illetve lehetővé tette, hogy a Muzulmán Testvérek 1992-ben a köztársaság területén hozzák létre az első, az egykori szovjet térségben működő hálózatukat. Dudajevet támogatásáról biztosította az afganisztáni Gulbuddin Hikmatjár is, aki azonban még csak a központi hatalom ellen küzdő *muđzsáhid* milíciák egyik legjelentősebbjének a parancsnoka volt. Mindezekkel együtt, a köztársaságocska elvben világi alkotmányt fogadott el 1992-ben, s Dudajev első iszlamizálási kísérletét még 1993-ban a parlament megakadályozta. (Igaz, Dudajev ezt követően feloszlatta a parlamentet.) A Dudajev segítségére siető nemzetközi önkéntesek nagy része valóban muszlim volt, de akadtak köztük ukránok, baltikumiak, illetve más, elsősorban afganisztáni veteránok is. A köztársaság akkori szunnita iszlám vallási vezetése viszont kifejezetten óvott az avanturizmustól, *fatvában* (vallásjogi döntvényben) tiltotta a politikai konfliktusok erőszakos, fegyveres úton való rendezését, illetve még az 1994-es, súlyos kudarcba fulladt orosz katonai beavatkozás hajnalán is közvetíteni próbált Moszkva és Groznij között. Így került a képbe az eredetileg Buharában, a szovjet időkben is működő híres Mír-i Arab medreszében végzett, Dudajev-párti teológus és szabadcsapat parancsnok, Ahmad Kadirov (1951–2004), aki 1995-ben a köztársaság Dudajev által kinevezett muftija lett, s posztját 1999-ig hivatalosan is megtartotta.

A köztársaság történetében az 1994. évi, amúgy kudarcba fulladt orosz offenzíva jelentette a fordulópontot.⁶¹ Dudajev, aki 1996-ban sikeres fegyverszüneti megállapodást kötött az oroszokkal, híveivel délre húzódott, s a szakadár területek radikális iszlamizálása mellett döntött. Csecsenföld így gyakorlatilag kettészakadt egy déli, iszlamista és egy északi, az oroszországi központhoz többé-kevésbé hű részre. Ez a Groznij visszafoglalásáig és az oroszbarát Doku Zagajev kormányának elűzéséig tartó provizórium megfelelt a köztársaság etnoregionális és vallási megosztásának. Dudajev a saját szűkebb pátriája, a déli hegyvidéki Icskerija (ennek neve később

⁶¹ A csecsen háborúkra I. ZICHERMAN I., *A csecsen háború*, Bp., 2004; GYÓNI, A csecsen konfliktus, 56. o. 29. jegyzetben *i. m.*

a szakadár állam elnevezésébe is bekerült) *tejpjeire* támaszkodott, akik között a fivére, Bekmurza Dudajev vezette *kádirijja* és a belőlük kinőtt *Kunta-Hadzsi* szúfi testvérületek befolyása volt jelentős, ők támogatták az oroszokkal szembeni keményebb fellépést. Ezzel szemben az északi, a *naksibandí* testvérület által szervezett vidékek elsősorban a Moszkvával való megegyezés hívei voltak.⁶²

Az 1996-ban ténylegesen függetlenné vált országocska viszont véglegesen az iszlamizáció útjára lépett. A Dudajev meggyilkolása, majd formálisan utóda, Zelimkhán Jandajbijev választási veresége után 1997-ben a köztársaság élére került Aszlan Maszhadov a köztársaság óvatos iszlamizálásának volt a támogatója. Ezzel a hozzáállásával azonban mindikább szembekerült az oroszellenes harcokban kitűnt hadurak, különösen Sámil Baszajev (1965–2006) és Szalmán Radujev radikális iszlám fordulatot követelő törekvéseivel. Más, helyi vezető mellett ki kell még emelnünk a jordániai Khattáb parancsnok nemzetközi iszlamista brigádját. Ezekkel a gyakran egymással is rivalizáló erőkkkel jelent meg a klasszikus értelemben vett iszlám fundamentalizmus a csecsen színtéren. 1997-től ők szerzik meg a köztársaság *saría*-bíróságait, s mind határozottabban kerültek szembe a régió hagyományos szúfi testvérületeivel, a nacionalista erőkkkel, az iszlám vallási hierarchiával s végül magával Maszhadov elnökkel is. Fő törekvésük már nem Csecsenföld függetlensége, hanem egy, az etnikumok felett álló kaukázusi iszlám emirátus létrehozása volt, amelyhez az utat a szomszédos, s a konfliktusból minden erővel kimaradni szándékozó Dagesztán meghódításában látták. E tervük megvalósításához végül 1999 nyarán elkövetett, sikertelen dagesztáni betörésükkel kívántak hozzalátni. Törekvéseikkel nemcsak a köztársaság ingatag belpolitikai egyensúlyát borították fel, hanem az 1998-tól felélénkülő, s a köztársaság határain túlnyúló terrorakcióikkal végképp megfagyasztották maguk és a köztársaság körül a levegőt.⁶³ Ennek a zavaros évnek a folyamán fordított hátat egykori harcostársainak Ahmed Kadirov

⁶² HALBACH, North Caucasus..., 64. o. 48. jegyzetben *i. m.*, 102–103.

⁶³ HALBACH, North Caucasus..., *i. m.*, 103–104.

is, akinek a személyében Moszkva megtalálta a köztársaság leendő irányítóját. Mindezekkel együtt a Kadirov család a putyini berendezkedés egyik legelkötelezettebb bázisává tette az országát. Bár a későbbi eredmények természetesen nem mentik a csecsen hadurak ellen fellépő föderációs csapatok céltudatos brutalitását, de érthetővé teszik, hogy a föderációs erőfitogtatás és a vele összekapcsolt belső teokrácia miért bizonyult alkalmasnak arra, hogy a helyzetet egyelőre konzolidálja. Moszkva mindazonáltal nem csak vérben és vasban fizette meg a helyzet konzolidálásának az árát. Ennél sokkal fontosabb, hogy – akárcsak a cári hódítások idején – a központi hatalom kénytelen volt hallgatólagosan beletörődni abba, hogy az iszlám jog, illetve igen gyakran az iszlám köntösébe bújt helyi szokásjog párhuzamosan él a föderáció hivatalos jogrendszerével, s a területen az orosz főhatalom formális elismerésével lényegében egy önálló belső hatalom alakuljon ki.⁶⁴ A Moszkvában íródó konzolidációs foratókönyvek sikerét, a csecsen hadurak brutális túszjejtési akciói mellett nyilvánvalóan segítette a 2001. szeptember 11. után átrendeződő nemzetközi értékrend. Többé már senki sem gondolhatta azt, hogy a csecsen hadurak, mégha aránytalan eszközökkel is, de a szabadságért küzdő bátor kicsi nemzet képviselői.

Ahmad Kadirov erőszakos halála után három évvel, 2007-ben az átmenetileg elnökösködő, Alu Alkhanov mellett miniszterelnök-helyettesi, majd Szergej Abramov miniszterelnök meggyilkolása (2005) után ügyvezető és 2006-tól köztársasági posztot betöltő fia, Ramzan Kadirov (szül. 1976) örökölte meg az aprócska szövetségi hűbért. Kadirov nevéhez fűződik a köztársaság relatív stabilitása, ugyanakkor viszont már ügyvezető miniszterelnökként komoly engedményeket tett a *saría* javára, betiltotta a szerencsejátékokat és az alkohol előállítását, miközben, legalábbis szavakban, támogatta az iszlám szokások által engedélyezett többnejűség gyakorlatát.

⁶⁴ E kérdésre l. a jövőre vonatkozólag egyébként erősen elfogult Maciej Falkowski elemzését: *Czeczenia – między kaukaskim dżihadem i „ukrytim” separatyzmem/Chechnya: Between a Caucasian Jihad and 'hidden' separatism*, Warszawa, 2007 (Ósrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia/Centre for Eastern Studies, Punkt Widzenia/Policy Briefs, 13).

A Kadirov család hatalmának konszolidációját nyilvánvalóan az is elősegítette, hogy 1999 és 2006 között az orosz föderációs biztonsági erők gyakorlatilag egytől egyig leszámoltak az egykori szakadár hatalom képviselőivel.

A köztársaságban az átmeneti konszolidáció ellenére sem problémamentes az emberi jogok helyzete, miközben 2009-ben Ahmad Kadirov elleni merényletkísérletet is lelepleztek. A sokat próbált lakosságot azonban valószínűleg ennél jobban érdekli, hogy a 2007-ben az orosz statisztikai adatok szerint a köztársaság gazdasági növekedése már meghaladta a 26%-ot. Az egy személyre és a hallgatólagos jogi dualizmusra épülő konszolidáció tehát egyelőre sikeres. Kérdésünk csak az lehet, meddig, és milyen körülmények mellett folytatható ez a történet. Időközben Kadirov már szembe került az orosz föderációs hatóságokkal.

Iszlamista szervezetek: hadurak, hálózatok, támogatók

Munkánknak nagy valószínűséggel ez a leginkább kontroverzális fejezete. Éppen ehhez a témához kötődnek ugyanis a téma sajtószempontból legizgalmasabb vonásai: a látványos (s nagy valószínűséggel eleve annak is tervezett) terrorista akciók, a különféle valós vagy légből kapott nemzetközi hálózatok és összeesküvések. Ilyen témák esetén pedig az érzelem gyakran lép az értelem helyére. Mindez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy csak az 1999 és 2004 közötti időszakban, s csak a csecsenföldi eseményekhez köthetően az alábbi terrorcselekményekre került sor:⁶⁵

⁶⁵ Az alábbi táblázatot ENGELHARDT, G.N., *Militant Islam in Russia – Potential for Conflict*, Centre for Analysis of Strategies and Technologies (CAST), www.mdb.cast.ru alapján közöljük.

1999. szeptember	Háztömb-robbantások Moszkvában, Bujnajszkban és Volgodonszkban, ⁶⁶ 300 halott
2000. július	Robbantás a Puskinszkaja metróállomáson, 10 halott
2002. május 9.	Robbantás a Kaszpijszk városi ünnepségen, 40 halott
2002. október 23–26.	Túszejtés a moszkvai Nord-Oszt színházban, 29 halott
2004. február 6.	Robbantás az Avtozavodszkaja metróállomáson, 39 halott
2004. augusztus 24.	Két repülőgép felrobbantása a moszkvai Domogyedovo repülőtéren, 89 halott
2004. augusztus 31.	Robbantás a Rizsszkaja metróállomáson, 10 halott,
2004. augusztus–szeptember	A beszéláni túszzdráma, legalább 340 halott

Az utóbbi időben megfigyelhető, hogy Csecsenföld fokozatos stabilizációjával és a szomszédos Dagesztán destabilizációjával az iszlámra hivatkozó terror fő fészke Dagesztán lett. Az itteni terrorista cselekményekért egy szervezet felelős, a *Saría Dzsamaat* vagy *Dzsamaat Saríat*.⁶⁷ Az ő számlájukra írandó két 2010-es moszkvai robbantás, a metró *Ljubjanka* és *Park Kulturi* állomásain.

Ehhez a véres tablóhoz az egyszerűség kedvéért csak a 2011. január 24-i domogyedovói repülőtéri merényletet tesszük hozzá. Könnyű lenne tovább bővíteni e véres lajstromot, azonban valószínűleg ennyi is elég annak a leszögezéséhez, téved, aki az oroszországi, iszlám gyökerű terrort valami mondvacsinált, a hatalom erőszakos természetét igazoló ürügynek látja.

Mivel a véres tetteket legfeljebb gyászolni lehet, fontosabb megnezni, hogy jelenleg kik és milyen szervezetek nevében gyakorolják a terrorizmust. A jelen pillanatban az orosz terrorelhárítás tiltólistáján több szervezet szerepel. Ezek jelentős része megegyezik a nemzetközileg ismert iszlamista szervezetekkel, speciálisan oroszorszá-

⁶⁶ Természetesen el kell vetnünk azokat, a korabeli magyar sajtóban tált bulvárízű híreket, hogy e cselekményekért az orosz titkosszolgálatok lennének a felelősök.

⁶⁷ Honlapjukat l. <http://www.jamaatshariat.com>.

ginak pl. a Kaukázusi Egyesült Mudzsáhid Erők Legfelsőbb Tanácskozó Testülete, vagy éppen a már említett *Dzsamaat Saríat* számít, de szerepel rajta több pakisztáni és üzbegisztáni szervezet, a *Hizb ut-tahrír* és az *al-Káida* típusú nemzetközi „örökzöldekről” nem is beszélve.⁶⁸

E szervezetek felsorolásánál lényegesebb, hogy a különféle kaukázusi iszlamista szervezetek megkíséreltek egy a hivatalos hatalommal párhuzamos struktúrát létrehozni, így maga a *Dzsamaat* is a „Kaukázusi Emirátus Dagesztáni Vilajetjé”-nek van alárendelve. E virtuális „állam” első számú célja egy a saría jogrendszerén alapuló kalifátus létrehozása lenne. Ami ezen eszközökkel és ezeken a módokon, a világi törvények mellett, alapvetően összeegyeztethetetlen a klasszikus iszlám vallásjoggal is. Bár e szervezet továbbra is folytatja virtuális és valós ténykedését, gyakorlatilag már nem jelent tényleges veszélyt az orosz politikában. Ennek ellenére az általuk kikiáltott „Dagesztáni Emirátus” ténykedésével továbbra is számolnunk kell.

Rövid összefoglalás

Írásunk e fejezetét azzal a végkövetkeztetéssel zárhatjuk, hogy a XXI. század elején az iszlám vallási régiók valódi kihívást jelentenek a Szovjetunió bukása után mintegy Csipkerózsika-álomból feltámadt új orosz államiség számára. Ugyanakkor a muszlim lakosság, sem demográfiai súlya, sem a nemzetiségi, rituális és fejlettség-beli heterogenitása okán nem tekinthető olyan tényezőnek, amely a föderáció létét veszélyeztetni tudná. Arra is felhívhatjuk a figyelmet, hogy bár az ország iszlám többségű területei közül a Kaukázusvidék archaikus viszonyai között virágzó törzsi-iszlám keveréktársadalom, illetve ennek a helyi és a központi hatalommal szemben elkövetett egyes akciói látványosak ugyan, de végül is egy, katonai-

⁶⁸ RÁCZ A., Háború két és fél fronton: Oroszország a terrorizmus elleni küzdelemben, in *Nemzet és Biztonság*, 7(2011), 22–31.

lag és politikailag kézben tartott, periferikus határvidék történéseiről van szó. A térséghez kapcsolódó hosszú távú biztonsági érdekek sem teszik lehetővé, hogy e régió kikerüljön Moszkva kontrollja alól, s amint láthattuk, illetve Csecsenföld esetén tapasztalhattuk is, a néhány százezres, általában kevert népességű, bonyolult társadalmi hierarchiába szervezett nemzetiségi társadalmak jelenleg (s a belátható közeljövőben) aligha lesznek képesek önállóan működő állami struktúrák kiépítésére. Ezzel szöges ellentétben, a Föderáció szívébe ágyazódó Volga–Urál-vidék két nagy muszlim társadalma, a tatároké és a baskíroké, éppen a szervezettségük és szívós, de erőszakmentes és az alkotmányos jog határain belül maradó nemzet- és államépítő tevékenységével már most komoly kihívás elé állítja Moszkvát. Amennyiben a föderációt valóban fenyegetné a „muszlim veszedelem”, akkor a sorsdöntő csapásra ebből az irányból kellene számítani.

KÖZÉP-ÁZSIA

Közép-Ázsia viszonyai a XXI. század elejéig

A régió kialakulása

Általános történeti közhely, s valóban nem minden igazságot nélkülöző kijelentés, hogy Közép-Ázsia a nagy földrajzi felfedezések korában, a kereskedelmi utak világméretű átrendeződése során veszítette el korábbi jelentőségét, illetve ekkor vált fontos távolsági kereskedelmi utak területéből elszigetelt, nemcsak földrajzi, de gazdasági és művelődéstörténeti értelemben is „lefolyástalan” vidékké, ahol a XIX. századi utazók úgy érezhették – valóban megállt az idő. Ez azonban csak részben volt így, valójában lényegesen hosszabb ideig tartó, elhúzódó folyamatról volt szó, amelyet a világgazdaság rendjének XVI. századi átrendeződésén kívül számos egyéb tényező is befolyásolt.

Közismert, hogy a régió tranzitkereskedelmi jelentősége az i. e. II. század végén, pontosabban i. e. 119 után alakult ki, amikor a Han-dinasztia – az ázsiai hunok (hsziung-nu, *xiongnu*) elleni győztes hadjárata során – megvetette a lábát a kanszui átjáróban, illetve részben a befolyása alá vonta Kelet-Turkesztán oázisvárosait. Így vált lehetővé annak a szárazföldi úthálózatnak a megnyílása, amelyet a későbbi szakirodalom Selyemút néven emleget. A Kína északi és nyugati határvidékétől a Kelet-Mediterráneumig, illetve a Pontus-vidékig nyúló hatalmas terület (amelyhez távoli lefűződés-ként a Kárpát-medence is hozzákapcsolódott) két alapvető zónára oszlott: északon a steppei népek – szinte kivétel nélkül lovas-nomádok –, délen pedig a kereskedő oázisvárosok régiójára. E két zóna

közeli szimbiózisban élt egymással, s a történeti időkben a politikai és katonai hatalom súlypontja általában a steppe volt. A steppevidék jelentőségét aligha lehet lebecsülni, a nagy letelepült birodalmak északi határán közel olyan szerepet játszott, mint a tengerpartok.¹ A későbbi történeti események jobb megértése érdekében kénytelenek leszünk röviden elidőzni e kérdésnél. Amennyiben a nomád népekről beszélünk, figyelembe kell vennünk azt is, hogy az ő világuk sem alkotott monolit egységet.

Az eurázsiai lovas nomádok világa

A nomadizmus kialakulása és típusai már számos kutató munkájának képezte tárgyát.² A kutatók általában egyetértenek abban, hogy az eurázsiai nomád világ népei letelepült szomszédaikkal való kapcsolataikat tekintve két nagy csoportra oszthatók. Akadnak csoportok, melyek mindennapjait letelepült szomszédaikkal való közeli szimbiózisban, általában a letelepült életmódot élő népek perifériáján élik, így részesülve a velük kialakított kapcsolatrendszer áldásaiból, miközben, ha alkalom adódik, katonailag jól szervezett elitjük szogálatot vállal, vagy éppen uralkodó pozícióba is igyekszik kerülni ezekben a társadalmakban. A történeti antropológia elsősorban a közel-keleti nomádokat sorolja ebbe a típusba.³ Léteznek viszont olyan nomád

¹ Vernardszkij éppen ezért beszél kifejezetten „steppepart”-ról (*steppe-shore*), VERNADSKY, G., *The Eurasian Nomads and their Art in the history of civilization*, *Saeculum*, 1(1950) 74–85; vö. még ZIMONYI I., *Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai*, in *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, XCIX(1995), 65–74.

² МАРКОВ, Г.Е., *Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации*, Москва, 1976; KHAZANOV, A.M., *Nomads and the Outside World*, Cambridge, 1984 (az eredeti, orosz nyelvű változat újrakiadása: ХАЗАНОВ, А.М., *Кочевники и внешний мир*, Санкт-Петербург, 2008, 11–392).

³ SIMON R., *Nomádok és letelepedettek szimbiózisa* (Szempontok a közel-keleti civilizáció jellegéhez), in TÖKEI F. (szerk.), *Nomád társadalmak és államalakulatok*, Bp., 1983, 123–143 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 18).

stratégiák, amelyek arra törekednek, hogy a maguk hatalmi súlypontját a letelepedett civilizációktól távol tartva, azokat – általában fegyveres erejük révén – igyekezzenek a maguk befolyási övezetébe vonni. A szakirodalomban az eurázsiai steppevidék lovas-nomád birodalmait és a Közel-Kelet (elsősorban az Arab-félsziget) tevés beduinjait szokták e típusba sorolni.⁴ E nagy tablóképet kiegészítik azok a tablóképek, amelyek az eurázsiai lovas-nomád birodalmak működését igyekeztek a történelmi antropológia felől feltárni. E tablók – melyeket alapvetően Kína és nomád szomszédai kapcsolarendszerét leírva fogalmaztak meg – lényege szerint Eurázsia nagy lovas-nomád birodalmainak létrejöttét elsősorban az motiválta, hogy a nomád elitek kellő erejű birodalmakat hozzanak létre ahhoz, hogy a számukra létfontosságú, Kínával kialakítandó kereskedelmi kapcsolataikat kiépíthessék, és azokat a saját szükségleteik szerint irányíthassák. Ekképpen e nomád birodalmak voltaképpen Kína (illetve tágabb értelemben a velük szomszédos letelepült birodalmak) virtuális megfelelőiként lennének felfoghatóak. Szomszédakkal, elsősorban Kínával kialakított kereskedelmi és háborús kapcsolataikat pedig ugyanazon érdek, az általuk diktált kényszerű cserekapcsolat motiválta volna.⁵

Az így kialakult hatalmas térséget a tudomány többféle módon kísérelte meg elnevezni. A tudományos világban ma leginkább az eredetileg Sinor Dénes nevéhez kapcsolódó Közép-Eurázsia (*Central*

⁴ ZIMONYI I., Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai, in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, CXVII(2002), 99–109.

⁵ ECSEDY I., Kereskedelem és háború a VI. századi türk–kínai kapcsolatokban, in ECSEDY I., *Nomádok és kereskedők Kína határain*, Bp., 1979, 78–164 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 16) (eredileg angolul: ECSEDY, H., *Trade and War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXI[1968], 131–180); JAGHCHID, S. – SYMONS, V., *Peace, War, and Trade Along the Great Wall: Nomadic–Chinese Interaction through Two Millennia*, Bloomington–Indianapolis, 1989; BARFIELD, Th.J., The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organizations and Foreign Policy, *Journal of Asian Studies*, XLI(1981), 45–61; BARFIELD, Th.J., *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China 221 BC–AD 1757*, Cambridge, MA–Oxford, 1996.

Eurasia), illetve (a tágabb értelemben vett) Belső-Ázsia (*Inner Asia*) elméletet szokás elfogadni.⁶ E szerint az elmélet szerint ez a földrajzilag nehezen körülhatárolható régió Eurázsianak a klasszikus földműves civilizációk északi határán túl fekvő területeit jelentené.⁷ E körkép fő vonásaiban megállja a helyét, azonban részleteiben pontosítható. Az eurázsiai lovas nomadizmus világa minden közeli kapcsolata ellenére sem azonos az erdei (Ázsiában a tajgai) vadásznépek világával, amely hátszágul, s adott esetben menedékkül is szolgálhatott számukra.⁸ Ráadásul a Barfield által általános törvényszerűségként leírt folyamat – „erős Kína (erős szomszédok)–erős nomádok” – sem minden esetben állja meg a helyét.⁹

A nomádok világa azonban így is legfeljebb csak a keretet biztosította azoknak a neki alárendelt városi centrumoknak a fejlődéséhez, amelyek, mint például a szogd városok Transzoxániában, Kelet-Turkesztán oázisvárosai vagy éppen a mai afganisztáni és észak-pakisztáni régióban található görög és tohár városi központok, a kereskedelmi és kulturális csere valódi színterei voltak. Ezek gazdasági hátterét pedig a klasszikus öntözéses földművelés jelentette, illetve

⁶ SINOR, D., Central Eurasia, in SINOR, D. (ed.), *Orientalism and History*, Bloomington, 1970, 93–119; SINOR, D., Introduction: The concept of Inner Asia, in: SINOR, D. (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (a továbbiakban: *CHEIA*), Cambridge, 1990, 1–18; TAAFE, R.N., The geographic setting, in *CHEIA*, 19–40; ehhez hasonló a régió korai történetét a későbbi orosz-szovjet birodalomépítés retroperspektívájából szemlélő David Christian számunkra alapvető „Belső-Eurázsia” (*Inner Eurasia*) elmélete: CHRISTIAN, *A History of Russia...*, 11. o. 2. jegyzetben *i. m.*

⁷ “Yet, there is one, constant, special mark, characteristic for all the cultural areas located on what we may call the external boundaries of Eurasia, namely their agricultural economic basis. Between them, in the central part of the Eurasian continent, and distinct from them in this respect, lies the cultural area with which we are here concerned: Central Eurasia, or to use a less cumbersome, but less accurate term, Inner Asia.”: SINOR, Introduction..., in *CHEIA*, *i. m.*, 11. o. 2. jegyzetben.

⁸ ZIMONYI, Az eurázsiai steppe..., 83. o. 1. jegyzetben *i. m.*

⁹ Barfield elméletének kritikáját l. DROMPP, M., Imperial State Formation in Inner Asia. The Early Turkic Empires (6th to 9th Centuries), in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LVIII(2005), 101–111.

nem kis részben ma is ez jelenti.¹⁰ Az általunk vizsgálandó mai régió éppen ezeknek a területeknek a bázisán alakult ki. Némi túlzással azt is állíthatjuk, hogy a *nomád befolyás visszaszorulása* jelenti az elsőt azok közül a tektonikai elemek közül, amelyek térségünk mai arculatát kialakították.

Az iszlám megjelenése Közép-Ázsiában

Az iszlám hódítás

A következő alapvető tényező, amely térségünk arculatának kialakulásához hozzájárult, az iszlám hódítás volt. Bár ma az iszlám vallás egyik legjelentősebb központja, nem feledkezhetünk el arról, hogy ez a vallás csak évszázados küzdelem árán vetette meg a lábát e térségben. A döntő momentum a Talasz-völgyi csata (751) volt, amelynek során az iszlám seregek döntő győzelmet arattak a kínaiak és a türkök (türgesek) csapatai felett.¹¹ Ezzel dőlt el, hogy Kína helyett az iszlám lesz az úr az addigi Közép-Eurázsia (Belső-Ázsia) nyugati részén. Az iszlám politikai befolyása azonban nem ért túl az irániak lakta városi régióin, s még közel két évszázadot kellett várni arra, hogy a törökök lakta steppevidéken is megvesse a lábát. 955-ben vette fel az iszlámot Szatuk Bogra kán, a mai Kazahsztán keleti, illetve Kelet-Turkesztán nyugati részén elterülő Karahanida Birodalom uralkodója. (Ezt nem sokkal megelőzően vetette meg a lábát az iszlám a Volga–Káma-vidéken is.)

Ebben a helyzetben a bagdadi kalifához hű szunniták fő központja a birodalom északkeleti határvidékére tolódott. A Számánidák dinasztíája (819–1005) nemcsak a kalifátushoz való hűségét tartotta fenn, de egyúttal az iszlám steppevidéki terjesztésének feladatát is magára vállalta. Rajtuk keresztül tért meg a Karahanidák dinasztíája is (955), amelynek politikai ambíciói egyébként kulcsfontosságú sze-

¹⁰ ECSEDY I., Az eurázsiai lovasnomádok világa mint a földműves közösségek „történelmi környezete”, in TÓKEI (szerk.), *Nomád társadalmak...*, 83. o. 3. jegyzetben *i. m.*, 41–50.

¹¹ GIBB, H.A.R., *The Arab Conquests in Central Asia*, London, 1923; BARTHOLD, W., *Turkestan Down to the Mongolian Invasion*, London, 1968.

repet játszottak a Számánida hatalom bukásában.¹² Ez a dinasztia a mai Kazahsztán keleti és a mai Hszincsiang Ujgur Autonóm tartomány nyugati részein gyakorolt hatalmat. Fő központjai Balaszagun és Kasgar voltak. Iszlám vallásra térésükkel kezdődött meg a középzásiai törökség iszlamisációja. 999-ben sikerült egy afganisztáni török katonadinasztia, a Gaznavidák szövetségeseiként végleg meghódítani a középzásiai oázisvárosokat, köztük Szamarkandot és Buharát is.

A mongol hódítás

A mongol hódítás során – s ez alól az egykori Szovjetunió egyetlen iszlám régiója sem volt kivétel – a dinasztikus elv hatása csak tovább erősödött. Az iszlámmal eredetileg szemben álló mongol uralkodók, illetve a dzsingiszida dinasztia különféle ágai, eltérő ütemben, de előbb-utóbb megtalálták az utat az iszlám irányába. (Ez alól csak a dinasztia kínai, később Mongóliába visszaszorult ága jelentett kivételt, ők a buddhista tradíciót fogadták el.) A dzsingiszida dinasztikus és a törzsi hagyomány, valamint az iszlám vallás sajátos keveredése határozta meg a XVIII–XIX. századig e régiók politikai képét. A dzsingiszida tradíció hatása oly erős volt, hogy lényegében szervesen olvadt össze az iszlámmal, szorosán kiegészítve annak követelményeit. Eltekintve a Kaukázustól, az orosz hódításig, illetve annak előestéjéig, ez a kettős tradíció határozta meg a kelet-európai és a középzásiai politikai entitások legitimációit.¹³

¹² GOLDEN, *An Introduction...*, 31. o. 10. jegyzetben *i. m.*, 192–194, 211–216.

¹³ ЮДИН, В.П., Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая, in *Утемиш-хаджи: Чингиз-наме*, под ред. Юдин, В.П. и др., Алма-Ата, 1992, 15–21; NAGEL, T., *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters*, München, 1993; ALLEN, Th., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2001, 83–102; DEWEESE, D., *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and the Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 2004; DOBROVITS, M., The Turco-Mongolian Tradition of Common Origin and the Historiography in Fifteenth Century Central Asia, in *Acta Orientalia Hungarica*, XLVII(1994), 269–277; IVANICS, M., Das neugefundene Altan Debter? (Textkritische Untersuchungen zum *Däftär-i Činggis namä*), in *Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe*.

Közép-Ázsia mai etnikai képének kialakulása

Közép-Ázsia mai etnikai térképének kialakulását számos tényező határozta meg. Ezek közül is kiemelkedik a Mongol Birodalom, illetve annak legnyugatibb utódállama, az Arany Horda felbomlása.

A lovas nomadizmus végső visszaszorulása

A lovas nomadizmus visszaszorulása természetesen nem jelenti azt, hogy ez a termelési mód végképp elvesztette a jelentőségét. A lovas-nomádok gazdasága, illetve a hozzá kapcsolódó társadalmi kapcsolatok meglehetősen széles rendszere, bár sokszoros veszteségek árán, de a mai napig sikeresen megőrizte a maga jelenlétét Ázsiában.

Arra sincs egységes magyarázat, hogy ez a történelmileg nyilvánvaló pozícióvesztés miért következett be. Akadnak, akik a buddhizmus mongóliai térhódításával, az új vallás, illetve az általa szigorúan ellenőrzött társadalom kiépülésében keresik az okát.¹⁴ Ez viszont, egyéb kifogásolható tényezők mellett, aligha magyarázza meg a nem buddhista nomádok lassú térvesztését.

Egy másik közkeletű, s nem minden alap nélkül való magyarázat éppen a tűzfegyverek elterjedésében látja a döntő okot.¹⁵ Ez a magyarázat már általánosabb, s aligha megcáfolható, hogy azok a tűz-

---

Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary: June 16–21, 1996, Szeged, 1997, 127–137 (Studia Uralo-Altaica, 39); QURČABAĞATUR, L.S., *Zum Činggis-qayan Kult*, Osaka, 1999 (Senri Ethnological Reports, 11); IVANICS M., *Nomád királytükör A Dzsingisz-legenda könyvében*, in FELFÖLDI Sz. – SINKOVICS B. (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, Bp., 2001, 161–172 (Magyar Östörténeti Könyvtár, 15); IVANICS, M. – USMANOV, M. (Hsg.), *Das Buch der Dschingis-Legende (Daftär-i Dschingis-namä)*, Szeged, 2002 (Studia Uralo-Altaica, 44); BIRAN, M., *Činggis Khan*, Oxford, 2007 (Makers of the Muslim World).

¹⁴ MOSES, L.W., *The Political Role of Mongol Buddhism*, Bloomington, 1977 (Indiana University, Uralic and Altaic Series, 133).

¹⁵ URAY-KÓHALMI, K., *Zentralasien. Endspiel der großen Nomadenreiche*, in EDELMAYER, F. – FELDBAUER, P. – WAKOUNIG, M. (Hsg.), *Globalgeschichte 1450–1620. Anfänge und Perspektiven*, Wien, 2002, 139–156.

fegyverek, amelyeket szomszédaik már nemcsak birtokoltak, de mind jobb technológiával előállítani s, következésképpen, nagyobb pontossággal használni is voltak képesek, valóban döntő csapást jelentett a hagyományos nomád harcmodorra, s ebből kifolyólag a nomádok katonai jelentőségére is.

E magyarázat vitathatatlan igazságai mellett világosan kell látnunk, hogy a nomád harcmodor ettől még nem feltétlenül vesztette el minden előnyét. Ezt éppen azok a birodalmak, a mandzsu uralom alá kerülő Kína, illetve a cári Oroszország erősítik meg, amelyek a maguk befolyása alá kerülő nomád harcosokat egészen a XX. század elejéig privilegizált katonaréteggént tartották számon, s bár inkább segédcsapatokként, de komoly hadászati feladatokra használták őket. Aligha tételezhetjük fel, hogy mindezt mindössze nosztalgiából tették volna. A nomádok által képviselt könnyűlovas harcmodor, mégha kiegészítő jelleggel is, a XX. század első évtizedeiig még komoly katonai erőt jelentett. Ami viszont meghatározó volt, a nomád lakosság demográfiai gyengesége a földműves – ipari társadalmakhoz képest. Ez a demográfiai nyomás szorította végleg össze a nomádok mozgásterét.

Közép-Ázsia képe az orosz hódítás előestéjén

Az orosz hódítás előestéjén Közép-Ázsiában három hatalmi központ alakult ki: A Hívai Kánság, a Buharai Emirátus és a Kokandi Kánság. E három államocská a közép-ázsiai dzsingiszida tradíció örökösének volt tekinthető, de – értelemszerűen – már igencsak megváltozott körülmények között folytatták a maguk életét. A dzsingiszida hatalom legtovább Hívában tartott ki, 1804-ig, bár már 1762 óta csak formálisan létezett.¹⁶ Buharában, a térség legfontosabb hatalmi központjában a tényleges hatalmat 1747-ben, Abulfajz kán (1711–1747) halálával örökölte a mangit Muhammad Rahím Bí, de csak 1785-ben, Sáh Murád (1785–1800) trónra lépésével került a hatalom formálisan is a mangit *emírek* kezébe.¹⁷ Az uralkodói cím változásának oka abban állott, hogy a káni címet formálisan továbbra is csak a dzsingiszidák

¹⁶ SOUCEK, S., *A History of Inner Asia*, Cambridge, 2000, 187.

¹⁷ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 180.

birtokolhatták. A harmadik kánságot, a kokandit a Ming-üzbégek hozták létre a XVIII. század közepén mint a mandzsuk vazallusai.¹⁸ A káni címet formálisan 1800-ban szerezték meg az államocská urakodói.¹⁹ A hatalmi rendszer átalakulása természetesen lassú és összetett folyamat volt, amelyre azonban a jelen dolgozatunk keretei között ennél részletesebben aligha térhetünk ki.

Közhelyként szokás emlegetni azt is, hogy Közép-Ázsia a XIX. század közepére az iszlám világ egyik legelmaradottabb területévé vált, és egyúttal a „Nagy Játzsma”, a brit-indiai és orosz hatalmi vetélkedés elsőrangú célpontjává is. A tét nemcsak az Indiába és Kínába vezető szárazföldi útvonalak ellenőrzése volt, bár a vasútépítés lehetőségével ezek is felértékelődtek, hanem a meginduló orosz ipari fejlődés számára életfontosságú gyapot és gyapjú is. E nyersanyagok fontosságát csak kiemelte az amerikai polgárháború, amely megfosztotta az északiakra tevő Oroszországot az amerikai Dél gyapotjától.²⁰

Egy időre patthelyzet alakult ki. A három közép-ázsiai állam közül kettő, Kokand és Híva India felé tekintett, míg Buhara orosz orientációt vett. Buhara éppen az orosz hódítás előestéjén, Naszrulláh emír (1827–1860) uralkodása alatt vívott kegyetlen háborúkat szomszédaival, melyek során 1842-ben Kokand városát is elfoglalta. Híva pedig 1839–40-ben kénytelen volt a katonailag visszavert oroszok formális protektorátusát is elfogadni. A legzsírosabb falat azonban Kokand volt. A XVIII. század elején, a Ming-üzbégek által alapított államocská, amely a történeti Fergánai-medencét foglalta magában, a gyapottermelés mellett a Kína és India felől érkező kereskedelmi utak met-

¹⁸ Az 'ezer' jelentésű üzbég *ming* szónak nincs köze a hasonló nevű kínai dinasztiahoz.

¹⁹ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 189–190.

²⁰ Az amerikai polgárháború és a gyapot fontosságát kiemeli CARRÈRE D'ENCAUSSE, H., *The Systematic Conquest*, in ALLWORTH, W. (ed.), *Central Asia, A Century of Russian Rule*, Columbia University Press, NY–London, 1967, 131; STRINGER, A., *Soviet Development in Central Asia: The Classic Colonial Syndrome?*, in EVERETT-HEATH, T. (ed.), *Central Asia: Aspects of Transition*, London–New York, 2003, 150.

széspontjaként is kiemelkedő jelentőségre tett szert. A kánság legnagyobb városa, Taskent már az orosz hódítás előtt százezres lakosú kereskedelmi központ volt.

A közép-ázsiai államok politikai stabilitását azonban számos tényező is kikezdte. Az általános elmaradottság és a vele járó archaikus politikai viszonyok mellett két alapvető jelenséget kell megemlítenünk. Az egyik, és erre éppen Vámbéry hívta fel először a figyelmet, a közép-ázsiai államok belső instabilitása volt. A letelepedettek és a nomádok közötti ellentét, amely általában etnikai konfliktusként is felfogható volt. A másik pedig a brit előrenyomulás által felbolygatott hatalmi viszonyok. 1840 körül két ilyen esemény is történt. Az első ópiumháború, amely a térségben, főként Kokandban és a vele határos kelet-turkesztáni területeken gyengítette meg a mandzuk uralta Kína befolyását, továbbá a brit-indiai csapatok első afganisztáni kalandja, amely nyilvánvalóvá tette, hogy egy új, veszélyes ellenfél áll a láthatáron. Ez kergette Buharát az orosz orientációba. Stoddart és Connolly 1842-ben bekövetkezett kivégzése – amelyet még három európai kalandor és egy török katonatiszt, Mustafa çavuş halála követett – nem írható egyszerűen Naszrulláh emír európaiak elleni gyűlöletének rovására. A 1838-ban Irán felől Buharába érkezett Stoddart lényegében maga hívta ki a halált azzal, hogy úgy viselkedett a városban, mintha egy frissen alávetett indiai porfészekben járna. Az 1840-ben Kabulból, brit-indiai politikai ágensként útra kelt Connollyt viszont – vesztére – az 1842-ben elfoglalt Kokandban fogták el a buharaiak.²¹ A britek által képviselt ügy, Buharának a brit-indiai szövetségi rendszerbe való bekapcsolása és az afganisztáni brit érdekek elismertetése pedig eleve veszve volt. A briteknek véres fejjel kellett Kabulból visszavonulniuk. Ellenfelüket, Doszt Mohamed kánt pedig Buhara fogadta be. Kétségtelen, hogy ezek után brit képviselő nem sok jóra számíthatott Buharában. Az afganisztáni kaland előtt azonban korántsem volt ilyen tragikus a helyzet. A brit szolgálatban álló Mír Izzetulláh (1812–1813), a Csoma történetéből is jól ismert William Moorcroft és John Wood közép-

²¹ Elődei szerencsétlenségéről: VÁMBÉRY Á., *Bokhara története*, II, Bp., é. n., 191–197.

ázsiai utazásai után, 1832-ben kereste fel Buharát a skót A. Burnes. Mindezeknek az utazásoknak az elsődleges célja a néhai Pál cár örült terve, az indiai orosz expanzió megakadályozása volt.

Itt érdemes megjegyeznünk azt is, hogy miközben Buhara folyamatosan zárt a britek felé, az oroszok a XIX. század negyvenes éveitől kezdve folyamatosan jelen lehettek az emirátus területén. Az orosz Negri (1784–1854) 1820-as követjárása²² után Butenyov miszsiója következett 1840-ben. A vándordervisnek álcázott utazó képe sem volt ismeretlen. Az orosz szolgálatban álló Desmaisons már 1834-be sikerrel hatolt be tatár mullának öltözve Buharába.²³

Tribalizmus és regionalizmus

Az egykori Orosz Birodalom muszlim népessége szocializálásának folyamán nemcsak a vallási, történelmi és kulturális különbségekre kellett (volna) figyelemmel lenni, hanem arra is, hogy e népek többsége alapvetően más elvek mentén értelmezi a saját társadalmi viszonyait, mint ahogy azt a közép- és kelet-európai társadalmak esetén megszoktuk.

E különbségeket elsőként a *családrendszer* kapcsán tapasztalhatjuk meg. Nemcsak arról van szó, hogy e népek társadalmi szerkezetének alapja nem a mag-, hanem a nagycsalád, hanem arról is, hogy a nagycsalád szerkezetének, s azon belül az *egyén* helyének felfogása gyökeresen más, mint a nálunk megszokott. A közép-ázsiai török népek családrendszere (s ehhez részben alkalmazkodott a tádzsik is) nem az egyén ágazatok és generációk által meghatározott helyét veszi figyelembe, hanem a nagycsaládban elfoglalt személyes pozícióját. Az egyén (leírásunkban alapvetően férfi) számára nem a leszármazása jelenti az alapvető társadalmi helyzetet, hanem az apjához és korához képest idősebb és fiatalabb férfiak hierarchikus rendje. Ebben a rendszerben egy mátrixot képviselnek bátyjai és apja fiatalabb öccsei, valamint a nála fiatalabb öcsök és unokaöcsök

²² Leírását I. МЕЙЕРДОРФ, Е.К., *Путешествие из Оренбурга в Бухару*, Москва, 1975 (eredetileg franciául, Párizs, 1826).

²³ Vámbéry útját összefoglalva említi LIGETI L., *Az ismeretlen Belső-Ázsia*, Bp., 1940, 184.

világa. A családi ranglétrán való előrehaladása, személyes teljesítményén túl, annak lesz függvénye, hogy a nagycsalád rendszerében koránál fogva milyen pozíciót tölt be. Ugyanígy a hatalmi pozíciók öröklése sem lineáris, hanem laterális.²⁴ Az egyén felemelkedésének lehetőségeit részben a család, illetve tágabb környezeteképp a törzsi-nemzetségi rendszer, részben a környező, vele szemben szigorú hierarchikus rendet tartó szomszédos családok tekintélye és akarata határozza meg. Így jött létre a sokak által oly misztikusnak tartott klánpolitika Közép-Ázsiában.²⁵ Ez a rendszer azért is kiemelkedően fontos, mivel ezen át került ki a szovjet (majd az iszlamista) politika merítési bázisa a régióban. Amennyiben a szovjet hatalom nem tudott kiegyezni valamelyik helyi csoport vagy régió elitjével, akkor éppen a „gyenge” csoportokból emelte ki a maga bázisát. A „gyenge” csoportok és a szovjet hatalom abban az esetben is megmaradt, amennyiben a szovjet hatalom kellően erős bázisra talált valamelyik szubetnikus vagy regionális csoportban. Ez a berendezkedés, amint tapasztalhattunk, lényegében a függetlenné vált közép-ázsiai államok belpolitikai viszonyait is meghatározza. Éppen ezért kell óvatosan viszonyulnunk azokhoz a politikai kijelentésekhez, miszerint egy adott köztársaság, illetve annak elitje „szemben áll” az iszlámmal. E kijelentés háttérében általában nem afféle félreértett „nyugatoság” áll (bár a nyugati segítséget általában elfogadják), hanem a helyi „törzsi” elitnek befolyásának megőrzésére tett kísérletekről van szó.

²⁴ GRØNBECH, K., The Turkish System of Kinship, in *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario A. D. VII Id. Nov. Anno MCMLIII a collegis, discipulis, amicis dicata*, Hauniae, 1953, 24–29; KRADER, L., *Social Organization of the Mongol–Turkic Pastoral Nomads*, The Hague, 1962 (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 20); KRADER, L., *Peoples of Central Asia*, The Hague, 1963 (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 26); BAŠTUČ, Sh., *Kök TÜRük Kinship Terminology: An Omaha Model*, in *Central Asiatic Journal*, XXXVIII(1993), 1–19.

²⁵ COLLINS, K., The Political Role of Clans in Central Asia, in *Comparative Politics*, XXXV(2003), 171–190.

Megjegyzésre méltó, hogy a térségünket sok szempontból meghatározó Mongóliában nem maradt fenn a törzsi-nemzetségi rendszer. Így a mongolok „nemzetség nélküli” (omorryü) társadalmára nem vonatkoznak azok a tényezők, amelyek Közép-Ázsia társadalmait meghatározzák. Ebből (is) következik, hogy Mongólia teljesen másképp viselkedett a rendszerváltást követő években, mint Közép-Ázsia. Ugyanígy, bár a mongol politikában is megtalálhatók a karizmatikus politikai személyiségek, Mongóliában nem alakult ki olyan egyszemélyi vezetés, amelyek a közép-keleti és szovjet mintákat követő közép-ázsiai köztársaságok fejlődését meghatározták. Mongólia alapvetően stabil parlamentáris köztársasággá alakult.²⁶

A demográfia szerepe

A két fontos magyarázat, nevezetesen a vallás és a tűzfegyverek mellett gyakran háttérbe szorul a talán legfontosabb tényező – a demográfia szerepe. Azonos földterületen, amennyiben azt földműves, különösen ha földműves és város lakó közösségek használják, nyilvánvalóan nagyobb lélekszámú közösség talál megélhetést, mintha nomádok lakták a tájat. Ebből következik, hogy a XVI. századtól kezdve átalakultak a térség erőviszonyai. A korábban domináns nomádok mindinkább az addig az ő befolyásuk alatt levő városi központok alá rendelődték. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy többé nem kellett velük számolni. A türkmének Hívában,²⁷ a kirgizek Kokandban jelentettek kihívást, de akkora erőt a nomádok már nem képviseltek, hogy szóba kerülhetett volna annak a lehetősége, hogy politikailag tartósan a befolyásuk alá von-

²⁶ ROSSABI, M., *Modern Mongolia. From Khans to Commissars to Capitalists*, Berkeley, 2005.

²⁷ DOBROVITS, M., The genealogy of the Chinggisids in Islamic historiography, in NENCESCU, N. – MACARIE, I. (eds), *Travaux de Symposium international: Le Livre, la Roumanie, l'Europe, Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010*, Tome III. *La troisième section – Études Euro- et Afro-Asiatiques*, Bucarest, 2011, 593–600; RAJABOV, Q. K., *Mustaqkil Turkiston fikri uchun mojodalar*, Toshkent, 2000, 17–23 (cirill betűkkel).

ják a kánságokat.²⁸ Ennek ellenére a meghatározó gazdasági forma az ókor óta működő²⁹ öntözéses földműves gazdaság marad, annak minden kényszerével együtt, amely változó formákban élt tovább a szovjet korszakban és azon is túl. Ez az a tényező, amelynek figyelembe vétele nélkül Közép-Ázsia valóságát megérteni egyszerűen lehetetlen. Az öntözés és a belőle következő *vízközösség*³⁰ egyszerűen meghatározza a mindennapi élet menetét. Éppen ezért is értelmetlen Közép-Ázsia földműves régióiban bármiféle önálló magángazdaság létrejöttét erőltetni.

A kazah példa

Sajátos utat jártak be a kazah törzsek. Az ő lakóterületükön nem alakultak ki muszlim városi centrumok. Ez a körülmény, valamint a XVII. századi kalmük hódítások ezt a közösséget Közép-Ázsia többi lakóinál előbb szorították az orosz orientáció felé.³¹ Másfelől, ez az a terület, ahol a leginkább vitatható volt az államiság folyamatos jelenléte.³² Oroszország szibériai hódításai mellett tudatosan készült arra, hogy befolyását Közép-Ázsia, illetve a steppevidék irányába kiterjessze.³³

Az orosz hódítás menete Közép-Ázsiában

Közép-Ázsia orosz hódításának folyamatát alapvetően két nagy szakaszra oszthatjuk. Az első, amely körülbelül 1730 és 1848 között zajlott, egy lassú, fokozatos – távolról az amerikai Nyugat meghódí-

²⁸ SOUCEK, *Inner Asia...*, 89. o. 16. jegyzetben *i. m.*, 144–208.

²⁹ MUKHAMEDJANOV, A. R., Economy and social system in Central Asia in the Kushan Age, in HАРМАТТА, J. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia, II. The Development of Nomadic and Sedentary Civilizations: 700 BC to 250 AD*, Paris, 1994, 265–273.

³⁰ És nem földközösség, ahogy azt félreértve leírni szokás.

³¹ SOUCEK, *Inner Asia...*, *i. m.*, 169, 173–175, 195–198.

³² ТОЛЫБЕКОВ, С.Е., *Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX веках*, Алма-Ата, 1959.

³³ KHODARKOVSKY, M., *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*, Bloomington–Indianapolis, 2002.

tására emlékeztető – folyamat volt, amely lényegében még a szibériai hódítások utolsó szakaszának is tekinthető. Ennek kezdeteként 1730-ban hódolt meg Nagy Péter cárnak Abul-khayr (Abilay) kán, a Kis Horda uralkodója. Az ezt követő sorozatos meghódolási nyilatkozatok azonban nem jelentettek mást, mint egyfajta szövetségkeresést a kazak uralkodók egymás közti és a mandzsu-oirát háborúk utolsó szakaszában már egyértelműen a feltörekvő mandzsu hatalom elleni harcaiban. A kazak törzsek tényleges bekebelezése Nagy Katalin uralma (1762–1796) alatt kezdődött, amelynek során az orosz erődrendszer, illetve az orosz telepítések Akmolinszkig (a mai Asztanáig) és a Turgaj-vidékig nyomultak előre.³⁴ 1822 és 1848 között zajlott a steppevidék feletti orosz uralom további megerősítése, nevezetesen a kazak hordák (*žuz*) politikai felszámolása: 1822-ben a Középső, 1824-ben a Kis Horda vesztette el a függetlenségét, a Volga és az Urál folyók vidékén, a Kis Hordából kiválva formálódó Bükej Horda 1845-ben, a Nagy Horda 1848-ban vált az orosz állam integráns részévé.³⁵

A második, intenzívebb, és térségünk szempontjából sorsdöntőnek tekinthető szakasz ennél lényegesen rövidebb ideig tartott, voltaképpen 1865 és 1868 között történtek meg a döntő eseményei. Ez a történet voltaképpen korábban is kezdődött a steppevidéki orosz hatalom kiépülésénél. Még Nagy Péter uralma alatt került sor 1717–18-ban Alekszandr Bekovics Cserkasszkij sikertelen hívai expedíciójára, amely egyébként inkább volt egyfajta fegyveres felfedező és kereskedelmi misszióknak tekinthető, mint bármiféle hódítási kísérletnek. Sírگاهی hívai kán (1715–1728) azonban szétverte és elpusztította ezt a kompániát.³⁶ 1839–40-ben Perovszkij hívai expedíciója szintén kudarcot vallott. 1853-ban, Vernij (Alma-Ata/Almati) erődjének megalapítása előtt egy évvel, az orosz hatalom betört a közép-ázsiai kánságokba, s elragadta Kokandtól Akmesit városát.

³⁴ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 195–196.

³⁵ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 197.

³⁶ A kérdésre magyarul l. ZSIGMOND A., Cserkasszkij Alekszandr Bekovics élete és tragikus kimenetelű expedíciója, in DOBROVITS M. (szerk.), *A kívánt világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* (Dunaszerdahely, 2009), 230–240.

1854-ben, Vernij megalapításával egy időben érték el Biskeket, majd az orosz hadigépezet egy időre leállt, mivel a birodalom haderejét lekötötte a krími háború és Sejh Sámil kaukázusi felkelése.³⁷ Ezt az így beálló, évtizednyi nyugalmat használhatta ki az oszmán-brit együttműködés a maga pozíciói megerősítésére, s ennek utolsó perceit tapasztalhatta meg Vámbéry is a maga, szakmai szempontból hatalmas eredményeket hozó, de feltételezhető politikai misszióját tekintve sikertelen útja. Vámbéry még alig érkezett haza közép-ázsiai útjáról (1864), amikor az orosz hadigépezet ismét támadásba lendült. 1864-ben került orosz kézre Csimkent és Aulie-Ata (ma Dzsambil), s 1865-ben Taskent, a Kokand – illetve a régió – legjelentősebb kereskedelmi központja.³⁸ 1868-ban került sor Buhara legyőzésére s vazallussá tételére, s ezt követte 1873-ban a rég áhított cél, Híva vazallussá tételére.³⁹ E kánások területének jelentős része azonban közvetlen orosz igazgatás alá került. 1876-ban az orosz hatalom felszámolta az addig vazallusaként tengődő Kokand önállóságát.⁴⁰

E hódítási folyamat végső lezárását a még ellenálló türkmén törzseknek a göktepei (Geok-tepe) vérengzéssel való megtörése (1881) és Merv (ma: Mary) elfoglalása (1884) jelentette.⁴¹ 1885-ben, az afganisztáni Pandzsdeh-incidens következtében a közép-ázsiai orosz és a brit-indiai érdekek, egy évtizedes folyamat lezárásaképpen, már közvetlenül szembetalálkoztak egymással.⁴² A szemben-

³⁷ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 198.

³⁸ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 198.

³⁹ LERCH, P.I., *Khiva oder Kharezm. Seine historischen und geographischen Verhältnisse*, St. Petersburg, 1873; VÁMBÉRY Á., Az orosz hadjárat Chiva ellen, in *Budapesti Szemle*, (1874):4, 9–10. sz., 64–98; ВЕСЕЛОВСКИЙ, Н., *Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего*, Санкт-Петербург, 1877; Ali SUAVI, *Hive Hanlıği ve Türkistan'da Rus Yayılması* (Hazırl. Abdülhâlik Çay), İstanbul, 1977; SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 198.

⁴⁰ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 198.

⁴¹ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 199.

⁴² VÁMBÉRY, Á., *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question*, London, 1874; VÁMBÉRY, Á., *The coming struggle for India: Being an account of encroachments of Russia in Central Asia, and the difficulties sure to arise therefrom to England*, London, 1885; CURZON, G.N., *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, (eredeti: London, 1889, reprint:) London, 1967.

állás lezárására végül csak 1895-ben, a pamíri határmegállapító bizottság munkájának eredményeképpen került sor.⁴³ A végső megbékélést pedig, természetesen, csak az 1907-es angol–oroszlant hozta el.⁴⁴

Az orosz birodalmi közigazgatás rendszere Közép-Ázsiában

Az orosz hatalom még meg sem vetette szilárdan a lábát a térségben, amikor 1867. július 11-én a cár, II. Sándor (1855–1881) aláírta az Orenburgtól elválasztott, önálló Turkesztáni kormányzóságot létrehozó törvényt. Magát a berendezkedést, hogy a birodalom déli területein két, egymástól elválasztott kormányzóságba kell sorolni a steppei népeket és a közép-ázsiai földműveseket, még 1865-ben változta fel az F. K. Giers titkos tanácsos által vezetett Steppei Bizottság. A terv kivitelezése, különösen a mai észak-kazahsztáni területeken, egyáltalában nem ment akadályok nélkül, a rég kialakult viszonyok átrendezése néhol „szent háborúig” menő felkeléseket váltott ki. Az új berendezkedés többször átalakult, két pontja azonban állandó maradt. A hatalmas térség igazgatása, bár a másutt megszokott oroszországi mintákat követte, egyértelműen a katonák kezében volt. A másik, hogy az orosz hatalom egyáltalán nem igyekezett új alattvalói integrálására. Nem is „alattvaló” (*подданные*), hanem „bennszülött” (*инородцы*) státust biztosított a számukra. A fő célja egy olyan gyarmati igazgatás kiépítése volt, amely csak a lehető legkisebb mértékben avatkozik az őslakosok belső ügyeibe, egyúttal a lehető leginkább költséghatékony a működése. Ez a helyzet, bizonyos mértékig, a kisebb adók és a katonai szolgálat alóli mentesség okán az őslakosság számára is elfogadhatónak bizonyult.⁴⁵

⁴³ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 199.

⁴⁴ SOUCEK, *Inner Asia...*, i. m., 199.

⁴⁵ CARRÈRE D'ENCAUSSE, H., Organizing and Colonizing the Conquered Territories, in ALLWORTH (ed.), *Central Asia...*, 90. o. 20. jegyzetben i. m., 151–160.

Az, hogy az orosz uralom berendezkedése mégsem bizonyult konfliktusoktól mentesnek, elsősorban az orosz politikának volt köszönhető. Amíg a Turkesztáni kormányzóság területén lehetőleg tartózkodott az iszlámmal és a helyi erőkkel való nyílt konfliktustól, addig a steppevidéken, amelyen az iszlám térnyerése viszonylag felszínes volt, permanensen beleavatkozott a törzsek belső életébe. Ez pedig óhatatlanul konfliktusokat gerjesztett. Ez többek között éppen abban is megnyilvánult, hogy a korábban a szokásjogukhoz kötődő kazak törzsek között mind erősebben vert gyökeret az iszlám vallásjog, a *saría*.⁴⁶

A másik konfliktus a Turkesztáni Kormányzóság tényleges megalapítójának számító von Kaufmann tábornok politikájának volt a következménye. Ő arra törekedett, hogy az iszlám – és a tatárok⁴⁷ – befolyását a lehető leginkább visszaszorítsa, illetve azt gyakorlatilag ignorálja. Másfelől a cári politika, különösen a 90-es években, a régiót mindinkább megnyitotta a keresztény földművesek telepítése számára, amely, bár von Kaufmann időközben elvesztette a pozícióját, 1885 és 1916 között szintén sorozatos felkelésekbe torkolló konfliktusokat okozott.⁴⁸ Ebben a tekintetben elmondható, hogy Közép-Ázsiát már „készen” érte a forradalom.

Az oszmán hatalom és Közép-Ázsia

A krími háború által létrehozott új hatalmi helyzet Közép-Ázsiában is felértékelte az oszmán hatalom szerepét. Ebben közrejátszott az a legitimációs vákuum is, amely a XIX. század folyamán a közép-ázsiai államokban kialakult. A térségben, legalábbis a XVIII. század elejéig, a Dzsingisz kántól való leszármazás jelentette egy uralkodócsalád legitimitásának legfőbb zálogát. A XIX. század első

⁴⁶ CARRÈRE D'ENCAUSSE, *Organizing...*, *i. m.*, 159–160.

⁴⁷ LAZZERINI, E. J., *Volga Tatars in Central Asia, 18th–20th Centuries: From Diaspora to Hegemony*, in MANZ, B.F. (ed.), *Central Asia in Historical Perspective* (Boulder–San Francisco–Oxford, 1994), 85–92; SOUCEK, *Inner Asia...*, *i. m.*, 196–197.

⁴⁸ CARRÈRE D'ENCAUSSE, *Organizing...*, *i. m.*, 160–171.

harmadától kezdve azonban már e térségben sem uralkodtak dzsingiszidák. A kialakuló legitimációs vákuum pedig oda vezetett, hogy – hosszabb vagy rövidebb ellenállás után – a közép-ázsiai uralkodóházak elfogadták az Oszmán-ház elméleti primátusát. Ez a primátus még csak távolról sem volt összehasonlítható az európai feudalizmus vazallusrendszerével. A közép-ázsiai államok külső és belső szuverenitása lényegében csorbítatlan maradt. A helyi uralkodók csak arra vállalkoztak, hogy a muszlim közösség pénteki közös imáját követő politikai tartalmú prédikációban (ennek neve: *khutba*) megemlítik a török szultán mint kalifa nevét, továbbá az ő nevére veretik a pénzeiket. Buharában Hajdar emír (1800–1826) és az utolsó uralkodó, Mír Álim (1910–1921) között az uralkodók nem a saját nevükre verették a pénzeiket. Ugyanígy cselekedett a kokandi származású Jákub bég (1820–1877) is, aki 1865 és 1877 között angol támogatással uralta Kelet-Turkesztánnak a Tiensan hegységtől délre elterülő tájait, az úgynevezett Hét Város (Jettisahr) vidékét. Ő, rövid kokandi orientáció után 1873 és 76 között Abdulaziz, majd az 1876-ban egy fél évig uralkodó V. Murad nevére veretett pénzt, s tőle – részben Szeuzen, s így valószínűsíthetően Brit-Indián át – anyagi segítséget, többek között hadianyagot is kapott.⁴⁹ Jákub bég felfutása és bukása egyébként a lehető legjobb tükre a „Nagy Játszma” hatásának Közép-Ázsia népeire. Az 1842-ben lezajlott I. ópiumháború, illetve Kanton 1858. évi és Peking 1860. évi angol-francia ostroma (a *dramatis personae* ugyanazok voltak, mint a krími

⁴⁹ TO‘XTIEV, I., *Tangalar tilga kirganda* [A pénzek megszólalnak], Toshkent, Fan, 1989, 18–21 (fényképmellékletekkel); Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], İrade Dâhiliye, 46753 (1873. VIII. 14.); BOA A. MKT. MHM, 463/67 (1873. IX. 11.); BOA A. MKT. MHM 463/96 (1873. IX. 11.), İrade Dâhiliye, 49343, (1875. VIII. 15.), in EKICI, C. – GURULKAN, K. (eds), *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*, Ankara, 2004, 83–84, 86–88; TSING Yuan, Yakub beg and the Moslem Rebellion in China, in *Central Asiatic Journal*, 6(1961), 134–167. Egyébként érdekes, ahogy a kínai tudós Jákub bég sorsát az 1848–49. évi magyar szabadságharcra veti egybe: “Certainly, in his relentless wars against his Tungani [dungan, kínai nyelvű muszlim – D. M.] neighbours, he showed a streak of exclusiveness reminiscent of the nationalism of the Magyars, who in 1848 once freed from Austria, began to oppress the Serbs and Croats.” (Uo. 164.)

háborúban!) legalább annyira hatottak a létrejöttére, mint a Tajping felkelés (1850–1864) és a Nien felkelés (1853–1868). Bukása pedig éppen annak volt köszönhető, hogy Nyugat-Turkesztán orosz megszállását és az érdekszférák elhatárolását követően már nem volt szükség a buharai orosz pozíciók ilyenén ellensúlyozására. Kína nem csak az 1878-as orosz–török háborúban katasztrofális vereséget szenvedett Oszmán Birodalom szerepét volt képes tovább vinni Oroszország távol tartásával Indiától.⁵⁰ A turkesztáni hadjárat eldöntött egy másik fontos kérdést is.⁵¹ A mandzsu kormányzat azokat az erőforrásokat ölte Hszincsiang megszervezésébe, amelyeken a saját tengeri flottáját korszerűsíthette volna. A Jákub bég felett aratott győzelemtől így egyenes út vezetett a Japántól 1895-ben elszenvedett vereség, s végső fokon a Csing-dinasztia bukása felé.⁵² Másfelől Hszincsiang megtartása ugyan kulcsfontosságú volt Belső-Mongólia és Tibet mandzsu, majd kínai kézben tartása szempontjából, azonban a Mennyei Birodalom ezzel egy olyan tartományt vettett alá, amelynek beillesztése a birodalom szövetébe azóta is több bajjal jár, mint eredménnyel.

Az oroszországi iszlám kultúra a forradalmak előestéjén

A forradalmak virága más szempontból is termékeny talajra talált az oroszországi iszlám közösségben. Ezt a változatos és sokszínű közösséget, még ha lassan és ambivalensen is, de a XIX–XX. század fordulóján már elérte a modern világ szele. Az új eszmék egyik legfontosabb beáramlási pontja Konstantinápoly volt, amellyel soha

⁵⁰ Kína közép-ázsiai szerepére I. ХАФИЗОВА, К. Ш., *Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV–XIX вв.)*, Алматы, 1995.

⁵¹ FLETCHER, J. Ch'ing Inner Asia c. 1800, in FAIRBANKS (ed.), *The Cambridge History of China*, vol. 10. *Late Ch'ing 1800–1911* (továbbiakban: *CHC* 10), Cambridge, 1978, 35–105; FLETCHER, J., The Heyday of the Ch'ing order in Mongolia, Sinkiang and Tibet, in *CHC* 10, 360–395; PERDUE, P.C., *China Marches West. The Qing Conquest of Central Eurasia*, Cambridge, Mass., 2005.

⁵² Jákub bég bukására az én értékeléssel részben ellenkező előjellel I. Hsü, I.C.Y., *British Mediation of China's War with Yakub Beg, 1877*, in *Central Asiatic Journal* 9(1964), 142–149.

nem szakadtak meg az oroszországi muszlimok kapcsolatai.⁵³ Másfelől viszont az oroszországi oktatás sem volt hatástalan. Az orosz gyarmati adminisztráció által felállított „orosz-bennszülött iskolák” (*русско-туземские школы*) eredményesen közvetítették a modern tudományosság és a felvilágosodás (persze a cári cenzúra által alaposan megszürt) ismeretanyagát Közép-Ázsia leendő szellemi elitje felé. Így jött létre az oroszországi muszlim kulturális reformmozgalom, a *jadidizmus* (az arab *jadīd* ’új’ szóból). A megfelelő kulturális változásokkal Oroszország és Közép-Ázsia muszlimjai mentálisan felkészültek a múlt századfordulón már elkerülhetetlennek látszó változásokra.⁵⁴ Azt viszont, hogy jószerivel mindenki számára ezek a változások milyen irányt vesznek majd, ekkor még senki sem láthatta előre.

A szovjet forradalom eseményei

A fentebb felsoroltak mellett meghatározó volt az a tény is, hogy Közép-Ázsia nagyhatalmi befolyási zónák és civilizációs törésvonalak *határvidékén* fekszik. A közhelyszerűen emlegetett nagyhatalmi (orosz–brit, szovjet–amerikai, szovjet–kínai) és kulturális (nomád–letelepült, ortodox iszlám–népvallási kultuszok), népességi (autochton lakosság–szovjet/orosz betelepülők) ellentéteket leginkább azzal foglalhatnánk nagy egységbe, hogy a régió Közép-Kelet-Európa és a muszlim Közép-Kelet sajátos egyvelege, határmezsgyéje lett.

⁵³ СИБГАТУЛИНА, А., *Контакты тюрков-мусульман Российской и Османской Империй на рубеже XIX–XX вв.*, Москва, 2010.

⁵⁴ KLEINMICHEL, S., *Aufbruch aus der orientalischen Dichtungstraditionen. Studien zur usbekischen Dramatik und Prosa zwischen 1910 und 1934*, Bp.–Wiesbaden, 1993 (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 39); BALDAUF, I., *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland und Sowjettürken, 1850–1937: ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen*, Bp., 1993 (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 40); KHALID, A., *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley–Los Angeles–London, 1998; BALDAUF, I., *Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World*, in *Die Welt des Islams*, 41(2001), 72–88.

A szovjet hatalom kiépülése bizonyos fokig váratlanul érte Közép-Ázsia népeit. Egy új, számukra egyelőre feltérképezhetetlen politikai éra köszöntött rájuk. Ezzel párhuzamosan megjegyezhetjük azt is, hogy a bolsevik hatalom sem rendelkezett részletesen kidolgozott elképzelésekkel arra nézve, mit is csináljon a birodalom nem orosz és nem pravoszláv kisebbségeivel; milyen módon illessze be őket az újjászervezendő szovjet-orosz államiság szövetébe. Ráadásul mindezt egy többszereplős, éles polgárháború viszonyai között kellett megtenni, amelynek során élet-halál kérdése volt, hogy melyik nemzetiség, illetve melyik régió támogatja a bolsevik törekvéseket, s melyek lesznek azok, amelyek szembeszállnak velük. Márpedig Közép-Ázsia népei nem kis részben a szovjet hatalom ellen foglaltak állást.⁵⁵ A cári korszakkal szembeni döntő különbség viszont az volt, hogy Moszkva, a korábbi szentpétervári kormányzatokkal szemben, eleve elhatározta, hogy Közép-Ázsiában proaktív politikát folytat, azaz maga is elősegíti – ha kell, bármi áron – a térség kismemzeti fejlődéseit. Jogilag e népek az új hatalom teljes jogú polgáraivá váltak, azonban cserébe ugyanazon politikai és eszmei kötelezettségekkel, mint a belső területek lakói. Az új rendszer kiépítéséhez a mintát, amint már erről szót is ejtettünk, éppen Kelet-Közép-Európa kismemzeti törekvései és a régió Versaillesban szentesített új berendezkedése jelentették.⁵⁶ A szovjet állam- és nemzetépítés ugyanis nem csinált mást, mint a tájainkon az I. világháború utáni rendezések által szentesített kismemzeti fejlődések egy sajátos, maga értelmezte változatába kényszerítette bele Közép-Ázsia muzulmán népességét. Egyúttal, hiszen ez volt e folyamat szándékolt végpontja is, egy sajátos birodalmi identitást is igyekezett a tudatukba égetni. E tekintetben a szovjet nemzetépítési folya-

⁵⁵ Muhammad Aziz MARGILANIY, *Tarihi Aziziy*, ed. VOHIDOV, Sh. – SANGIROVA, D., Toshkent, 1999; A‘ZAMXO‘JAEV, S., *Turkiston muxtoriyati*, Toshkent, 2000; RAJABOV, Q., *Mustaqil Turkiston fikri uchun mujodalalar*, Toshkent, 2000; ALIMOVA, D.A., *Markaziy Osiyo XX asr boshida: islohatlar, yanglanish, tarakkiyot va mustaqillik uchun kurash*, Toshkent, 2001; RAJABOV, Q., *Buxoroga Qizil Armija bosqini va unga qarshi kurash*, Toshkent, 2002.

⁵⁶ MARTIN, *An Affirmative...*, 18. o. 9. jegyzetben *i. m.*, 67–71.

mat, minden hibája ellenére, megdöbbenően sikeresnek bizonyult. Így jött létre az a jelenség, amely (a maga helyi változatában) minden közép-ázsiai köztársaság civilizációs meghatározója, a premodern, egyes törzsi-népvallási elemekkel átszínezett közép-ázsiai iszlám és a szovjet industriális városi kultúra sajátos, az egyes személyes identitásokig megjelenő kettőssége, adott esetben az egyes személyek viselkedését is meghatározó kettős normarendszere.⁵⁷ Közép-Ázsiát éppen ez a sajátos képlet választja el a tőle délre elterülő, s vele lényegében azonos gyökerű térségektől, elsősorban Afganisztántól és Irántól, vagy a muszlim Kelet más régióitól.⁵⁸ (Annak ellenére, hogy Afganisztán mai állapotait részben éppen a szovjet beavatkozás csúfos kudarca idézte elő.) Mindezekkel együtt, egészen a bukásáig, a szovjet politika gondosan ügyelt arra, hogy a nemzetközi szintéren Közép-Ázsia a szövetség „hátsó udvara”-ként jelenjen meg, és semmiképpen se kaphasson olyan, akárcsak részlegesen elismert, nemzetközi státust, mint például Belorusszia vagy Ukrajna.

A szovjet állam- és nemzetépítés Közép-Ázsiában

Maga a szovjet állam- és nemzetépítés meglehetősen hosszú, közel másfél évtizedes folyamat során jutott el a régió új politikai berendezkedésének konszolidálásáig. Összefoglalóan annyit jegyezhetünk meg, hogy Közép-Ázsia mai köztársaságai 1926 és 1940 között nyerték el mai formájukat. A részleteket most mellőzve leírjuk, hogy Üzbegisztán és Türkmenisztán 1924-ben, Kirgizisztán és Kazahsztán 1936-ban nyerték el a Szovjetunióban legmagasabb fokú szövetségi köztársasági státuszt.⁵⁹ Tádzsikisztán csak később, az üz-

⁵⁷ BACON, E., *Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change*, Ithaca, NY, 1966; DUNN, S.P. – DUNN, E., *Soviet Regime and Native Culture in Central Asia and Kazakhstan: The Major Peoples* (benne az moszkvai néprajzkutatók reflexiójával), in *Current Anthropology*, 8(1967), 147–208.

⁵⁸ E régiókra l. BADIE, B., *L'État importé: Essai sur l'occidentalisation de l'ordre politique*, Paris, 1992.

⁵⁹ KATONA, *Közép-ázsiai etnikai konfliktusok...*, 19. o. 12. jegyzetben *i. m.*, 14–75; ROUDIK, P. L., *The History of Central Asian Republics*, Westport–London, 2007, 93–147.

bég autonómiából kiszakadva, 1929-ben nyerte el a szövetségi köztársasági státuszt.⁶⁰ A köztársaságok (és az egyéb, alsóbb fokú etnikai autonómiák) kiépítése során három alapvető tényezőt kellett figyelembe venni. A már említett „etnikai elhatárolások” mellett a beszélt nyelvjáráások irodalmi kanonizációja, illetve az orosz és a nemzetiségi lakosság viszonya játszott a történelemben döntő szerepet. A beszélt nyelvjáráások irodalmi kanonizációja – amelyet szintén a kelet-közép-európai mintákra vezethetünk vissza – nemcsak hatalmi, nyelvpolitikai kérdés volt, de egyúttal tudományos probléma is. Vámbéry volt az első, aki a térségben irodalmi nyelvként általánosan használt „csagatáj” vagy „keleti-török” mögött mintegy felfedte a valós etnikumokat és a beszélt nyelveket.⁶¹ A döntő momentum mégsem ez volt, hanem a Bakuban 1920-ban tartott „Keleti népek kongresszusa”.⁶² Ez tett először hitet az oroszországi keleti népek kelet-európai típusú, kismemzeti modernizációja, illetve a mindennapi nyelvjáráások latin betűs irodalmi nyelvvé tétele mellett. E munka oroszlánrésze a kitűnő török nyelvészre, a sztálini repressziók áldozatává vált A. N. Szamojlovicsra hárult.⁶³ Az így létrejött új alfabétum egy egységes, a különféle török nyelvek és nyelvjáráások között átjárhatóságot biztosító, latin alapú írás lett.⁶⁴ Ezek a túlzás nélkül forradalmi változások, melyek párhuzamba állíthatók a korabeli török írásreformmal, elősegítették az új, a modern nyugati mintákat követő közép-ázsiai irodalmak megjelenését is. Ezen a téren az elsőbbség mindenképpen az üzbég irodalmat illeti.⁶⁵

⁶⁰ BERGNE, P., *The Birth of Tajikistan. National Identity and the Origins of the Republic*, London–New York, 2007.

⁶¹ VÁMBÉRY, Á., *Čagataische Sprachstudien: enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der Čagataischen Sprache*, Leipzig, 1867; Vámbéry Á., *A török faj etnológiai és etnográfiai tekintetben*, Dunaszerdahely, 2006.

⁶² WHITE, S., Communism in the East. The Baku Congress, 1920, in *Slavic Review*, XXXIII(1974), 492–514.

⁶³ Életére és munkásságára I. КОНОНОВ, *Биобиблиографический словарь...*, 54. o. 25. jegyzetben *i. m.*, 209–211.

⁶⁴ BALDAUF, *Schriftreform...*, 103. o. 54. jegyzetben *i. m.*

⁶⁵ KLEINMICHEL, *Aufbruch...*, 103. o. 54. jegyzetben *i. m.*

A harmincas évek vége új kihívást jelentett a közép-ázsiai kultúrák számára. Ekkor kezdődött meg a kismemzeti, az egyes nyelvek közötti átjárhatóságot immár nem biztosító, cirill betűs alfabetumok kidolgozása és központilag erőltetett bevezetése. Ebben, a helyi akadémiák mellett, kulcsszerepet játszott a – saját visszaemlékezései szerint – éjszakánként az NKVD-től rettegő orosz nyelvész, N. A. Baszszakov.⁶⁶ E lépéssel Moszkva formálisan beemelte a közép-ázsiai nemzeteket a „fejlett szocialista korszakba”, ugyanakkor létrehozta közöttük azt a műveltségbeli és politikai szakadást, amely lehetővé tette, hogy ezentúl ne egységesen, hanem külön-külön tárgyaljon közép-ázsiai dependenciáival. E lépés hatásai a mai napig érezhetőek. Amit viszont Moszkva nem volt képes, és nem is akart meggátolni, az a helyi elitnek önálló hatalmi pozícióinak kialakulása volt. Ekképpen Moszkva a jövőben nem egy, hanem öt régióval kényszerült folyamatosan forisztikus alkukat kötni, miközben e köztársaságok, eltérő mértékben, de sikeresen erősítették meg a saját állami szerepüket. Ez átmenetileg Moszkva pozícióit erősítette ugyan, de az integráció, ha eltérő és kanyargósabbnál kanyargósabb utakon, végül a dezintegrációhoz vezetett.

A gazdaság szovjetesítése

Ami a gazdaság szovjetesítését illeti, Közép-Ázsiában, amely Kazahsztánnal ellentétben nem tapasztalta meg a hadikommunizmus korszakát,⁶⁷ a szovjet hatalom eleinte sikerrel támaszkodhatott a hagyományos víz- és földközösségek, valamint a hagyományos járadékok tovább élésére.⁶⁸ Ugyanez a fordulat viszont tragédiába tor-

⁶⁶ БАСЗАКОВ, Н.А., *Я сделал все, что мог... (Биобиблиографический очерк 1930–1990)*, Бишкек, 1995.

⁶⁷ МЕДЕУБАЕВ, Е.И., *«Военный коммунизм» в Казахстане: политика, практика, идеология (1918–1921 гг.)*, Актобе, 2003.

⁶⁸ КАТОНА М.: Szovjetesítés és tradicionális agrárviszonyok Közép-Ázsiában, in *Agrártörténeti Szemle*, XXXIX(1997), 603–608; mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a szovjet hatalom kiépülését kísérő polgárháborús viszonyok – az egészen 1935-ig elhúzódó utóvédharcokkal – ne okoztak volna igen

kollott a nomádok lakta vidékeken.⁶⁹ Bár ez egy cseppet sem menti a szovjet korszak e téren elkövetett bűneit, fontos tudnunk, hogy a nomád gazdálkodás és társadalom felszámolása, illetve a nomádok által lakott földek eke alá vétele, akár jelentős orosz paraszti lakosság betelepítésével, már a cári korszak során napirendre került.⁷⁰ A korai szovjet hatalom, illetve az azt támogató Turkesztáni Bizottság álláspontja ebből a szempontból egybeesett a marxizmus klaszszikusainak, főképp Engelsnek a nomadizmusnak a földműveléshez képest „kezdetlegesebb” voltát hirdető elképzeléseivel.⁷¹ Ez az elképzelés egyébként a korszak nyugati társadalomfelfogásában is általános volt. Sőt, késői mongol példák alapján kifejezetten „nomád feudalizmusról” is beszéltek.⁷² E téren a döntő fordulatot a kazah Tolibekov⁷³ és az orosz Markov⁷⁴ és Khazanov⁷⁵ fellépése jelentette, akik kimutatták, hogy a hagyományos „engelsi” modellel szemben a nomadizmus nemhogy fejletlenebb lenne a korai földművelésnél, de éppen egy korábbi komplex földműves-állattartó gazdálkodás

---

súlyos veszteségeket a térségben, amelyek eredményeképp a korábban 2,2 milliós Fergana-völgy lakossága 500 000-re (!) csökkent, illetve csak Buharából mintegy 400 000 emigráns érkezett Afganisztánba: RAJABOV, Q. K., *Mustaqil Turkiston fikri uchun mujodalalar*, Toshkent, 2000.

⁶⁹ КАТОНА, Szovjetesítés..., *i. m.*, 609–613.

⁷⁰ L. *Атлас азиатской России*, Издание Переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия, Санкт-Петербург, 1914, 34., 35., 42–44., 45. térképek; КАТОНА, Szovjetesítés..., *i. m.*, 609.

⁷¹ КАТОНА, Szovjetesítés..., *i. m.*, 608.

⁷² E téren alapvető nemzetközi siker volt В. ВЛАДИМИРЦОВ műve: *La régime social des mongols. Le féodalisme nomade*, Paris 1948; az újra kiadott orosz eredetű I. ВЛАДИМИРЦОВ. Б.Я., *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм*, in ВЛАДИМИРЦОВ, Б.Я., *Работы по историографии и этнографии монгольских народов*, Москва, 2002, 295–488.

⁷³ ТОЛЫБЕКОВ, С.Е., *Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX веках*, Алма-Ата, 1959; ТОЛЫБЕКОВ, С.Е., *Кочевое общество казахов в XVII – начале XX в.*, Алма-Ата, 1971.

⁷⁴ МАРКОВ, Г.Е., *Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации*, Москва, 1976.

⁷⁵ KHAZANOV, A. M., *Nomads and the Outside World*, Cambridge, 1984.

továbbfejlődéseként jelent meg az arra alkalmas régiók közösségeiben.⁷⁶ Ekkorra azonban a közép-ázsiai nomadizmus már rég megszűnt meghatározó tényezővé válni a régióban.

A hagyományos életmód tovább élése

A szovjet életmód erőszakolt bevezetése azonban nem mindenütt járt sikerrel. A hagyományos közép-ázsiai életmód gyakorlatilag túlélte a szovjetesítést, és – a nagyvárosi elitől eltekintve – tovább élt a régióban. Különösen erős volt ez a jelenség a türkmének között, ahol a mindennapi élet – de még a szovjet hatalom is – egyszerűen alárendelődött a hagyományos világképnek.⁷⁷ Ezeket a tendenciákat tovább erősítette, hogy a II. világháborút követő években a Szovjetunió demográfiai arányai mind erősebben változtak meg a déli, muszlim gyökerű lakosság javára. E tendencia alól csak az erős oroszosításnak kitett Kazahsztán volt kivétel. Ezeket az arányokat az 1959. évi népszámlálás adatai rögzítették.⁷⁸

Az iszlám politikai tradíció és a szovjet Közép-Ázsia

E fogalom hatása jól kimutatható a szovjet és a szovjet korszak utáni Oroszország és Közép-Ázsia muszlim régióinak hatalomgyakorlási mintáiban is. A Moszkvából nézve afféle helyi zsarnokként és kiskirályként viselkedő regionális vezetők és a helyi lakosság közöt-

⁷⁶ ТОЛЫБЕКОВ, *Общественно-экономический строй...*, i. m.; ТОЛЫБЕКОВ, *Кочевое общество...*, i. m.; МАРКОВ, *Кочевники Азии...*, i. m.; КИЗАНОВ, *Nomads...*, i. m.; vö. még: ЕКСЕДЬ, *Az eurázsiai lovasnomádok...*, 86. o. 10. jegyzetben i. m.; СИМОН, *Nomádok és letelepedettek...*, 83. o. 3. jegyzetben i. m., 123–143.

⁷⁷ CARRÈRE D'ENCAUSSE, H., *De quelques aspects de la cohabitation des Russes et des Musulmans en U.R.S.S.*, *Revue française de science politique*, 13(1963), 120–146; LUBIN, N., *Women in Soviet Central Asia: Progress and Contradictions*, *Soviet Studies* 33(1981), 182–203; ОРАЗОВ, А.О., *Материалы по исторической этнографии туркмен*, Ашхабад, 1987; ДЕМИДОВ, С.М., *Легенды и правда о „святых” местах*, Ашхабад, 1988; ВАСИЛЬЕВА, Г.П. – ОРАЗОВ, А.О., *Новое и традиционное в быту туркменской сельской семьи*, Ашхабад, 1989; АBAZOV, R. *Culture and Customs of the Central Asian Republics*, Westport, 2007.

⁷⁸ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года*, Москва, 1962 (több kötetben).

ti viszonyban világosan felfedezhetők e kapcsolat elemei. Többek között éppen ezzel a hatással nem számoltak a Kremlben, amikor Gorbacsov uralma alatt (immáron utoljára), megkísérelték lecserelni a brezsnyevi éra alatt bebetonozódott közép-ázsiai vezetőket. Ami Moszkvában felszabadításnak tűnt, az Alma-Atában, Taskentben, vagy éppen Dusanbéban a helyi, patriarchális viszonyokba való durva beavatkozást jelentett, s nyílt vagy burkolt ellenállást váltott ki. A nyugalom éppen ott állt gyorsan helyre, ahol az új vezetők sikerrel fogadtatták el magukat a hagyományos, tekintélyelvű és patriarchális hatalomgyakorlás szellemében. Éppen azért érthető az a jelenség is, hogy e régiókban mennyire kétarcú az eliteknek az iszlámhoz való viszonyulása. Egyrészt tudomásul kell vegyék, hogy az iszlám megkerülhetetlen társadalomszervezési eszköz, másrészt világosan látják, hogy ez az egyetlen tényező, amely reális kihívást jelenthet a hatalmuk számára.

Az iszlám hatalomgyakorlás és a szovjet rendszer

Ami a szovjet hatalmat illeti, gyakorlatilag kétarcú politikai berendezkedés jött létre. A politikailag a szovjet rendszerhez hű helyi vezetők a maguk mindennapi politikájában – ösztönösen és kényszerűen – a hagyományos keleti minták megtestesítőivé váltak. Miközben ki, illetve felfelé igyekeztek a lehető legtökéletesebben teljesíteni a moszkvai elvárásokat, befelé a „jó gazda” mintája mellett a hagyományos hatalomgyakorlás tovább éltetőinek és a helyi, köztársasági és „nemzeti” érdekek védelmezőinek szerepét is el kellett játszaniuk.

Közép-Ázsia megjelenése a nemzetközi porondon

Közép-Ázsia mint önálló politikai régió a Szovjetunió felbomlása után jelent meg a világ térképén, jelenlegi képe és arculata pedig magán hordozza a szovjet „nemzetépítés” és köztársaságépítés jellegzetes vonásait. Bár a szövetségen belül már a szovjet korszak idején (változó mértékben bár, de) jelentős belső autonómiával rendelkeztek, a nemzetközi közösség – ellentétben a legalábbis jelképesen befogadott Ukrajnával és Belorussziával – nem tekintette e köztársaságokat önálló nemzetközi tényezőnek. Lényegében ma

is félperiferikus jellegű, klasszikusan *policy-taker* országokról van szó, amelyek legfőbb nemzetközi „árucikke” igen gyakran az ország geopolitikai helyzete, más, nagyobb nemzetközi játszmákban vállalt, s gyakran megbízhatatlan, bedolgozó szerepük.

A régió helyzetének bizonytalanságát mi sem mutatja jobban, hogy még csak általánosan elfogadott neve sincs. A magyar politikai szóhasználatban elterjedt Közép-Ázsia elnevezés (amelyet némileg szűkebb értelemben már Vámbéry is használt) hagyományos, a szovjet időkben elfogadott orosz megfelelője „Közép-Ázsia és Kazahsztán” (Средняя Азия и Казахстан) volt, az angol nyelvű irodalomban viszont általában *Central Asia* néven emlegették. A függetlenség elnyerése után viszont a helyi, orosz nyelvű szakirodalomban mindinkább elterjedt az angol elnevezés oroszosított változata (Центральная Азия), amelyet oroszul a régióntól keletebbre fekvő Mongólia, Tibet és Kelet-Turkesztán (Hszincsiang-Ujgur AT) megnevezésére szoktak használni. A régebbi szakirodalomban még találkozhatunk a hagyományos (Nyugat- vagy Orosz-)Turkesztán elnevezésével is. A földrajzi határok bizonytalanságát csak fokozza, hogy Kazahsztán északnyugati régiói földrajzilag átnyúlnak Európába, míg a hagyományosabb Turkesztán elnevezés Afganisztán északi régióit is magában foglalja.

Mindenesetre ma, illetve a jelen írásunkban az alábbi öt országot értjük alatta: (1) Kazahsztán; (2) Kirgizisztán;⁷⁹ (3) Üzbegisztán; (4) Türkmenisztán; (5) Tádzsikisztán. Türkmenisztán kivételével a többi négy köztársaság hivatalosan is tagja a Független Államok Közösségének. Az „örökös semlegesség” pozícióját elfogadó Türkmenisztán nem hivatalosan kooperáló tagja e közösségnek. Még a szovjet idők folyamánaképp mind az öten az EBESZ-nek (Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet) is tagjai, így történéseik közélről érintik hazánkat is.

⁷⁹ Szemben a magyar gyakorlatban tévesen elterjedt „Kirgizisztán” alakkal, ez az ország szabatos megnevezése. Angolos átírásban Кыргызстан, helyi nevén Кыргызстан.

A felsorolt országok közül az első négy köztársaság eredeti, őshonos lakosságának nyelve a török nyelvcsaládba tartozik, míg Tádzsikisztán lakossága lényegében a perzsa nyelv egy sajátos, helyi nyelvjárását beszéli. Az orosz nyelv, bár eltérő mértékben, mind-egyik köztársaságban megőrizte befolyását.

Ami a vallási képet illeti, az őshonos lakosság vallása a szunnita iszlám, a vallásgyakorlás mélységében és a vallási ismeretek tisztasága terén azonban minden országban eltérő a helyzet. Miközben Kazahsztán városi lakossága hagyományosan szekularizáltak volt tekinthető (bár e helyzet napjainkban erősen változik), addig az Üzbegisztánhoz és Kirgizisztánhoz tartozó Ferganai-medencét az iszlám fundamentalizmus egyik fontos bázisterületének szokás tekinteni.⁸⁰

Lefolyástalan határvidék, multiplikált identitású társadalmak

A régió politikai képét meghatározó további elem, hogy egy *lefo-lyástalan határvidék* tájain járunk. Az első elemből következően Közép-Ázsia területének közvetlen tengeri kijárata nincs, illetve lakói a világtengereket más, természetes vízi úton sem érhetik el, nemzetközi forgalmukban mindenképpen szomszédaiak jóindulátára vannak szorulva. Ugyanez a kérdés nyilvánvalóan fordítva is igaz, külső hatalmi tényezők, pl. a NATO vagy az Egyesült Államok, netán az EU a térséget csak bonyolult logisztikai műveletek során érhetik el, ottani pozícióik alapvetően mindig sérülékenyek lesznek. Ez nyilvánvalóan megerősíti Oroszország pozícióit, amelyen keresztül haladnak a térségünkbe vezető legbiztonságosabb és legnagyobb szállítási kapacitású útvonalak. A térség polgári forgalom számára is használható módon nyugat felől csak a bizonytalan kaukázusi–kاسpi útvonalon érhető el. Létezik szárazföldi összeköttetése Kína felé is, ez azonban földrajzi és politikai okok miatt csak korlátozott kapacitású. A jelenlegi nemzetközi politikai helyzetben Irán közép-ázsiai határain legfeljebb helyi érdekű forgalom zajlik,

⁸⁰ STARR, S. & alii (eds), *Ferghana Valley. The Heart of Central Asia*, Armonk–London, 2011.

míg Afganisztán és Pakisztán irányában rendszeres polgári forgalom a jelen viszonyok között nem képzelhető el. Mindezek a forgalmi tényezők meghatározzák a térség külgazdasági kapcsolatait és a térségbe irányuló külföldi befektetések és technológiák mozgási lehetőségeit is, továbbá a távközlés irányait is. Éppen ezért e régió a közeljövőben aligha szakíthatja el azokat a szálakat, amelyek Oroszországhoz kötik.

Ugyanezek a jellemzők fokozottan igazak a térség energiaszállítási vezetékhalózatára is, amelyek kapcsán azért érzékelhetőbb az energiaéhes Kína jelenléte, ami azonban csak Kazahsztán számára jelent helyi megoldást, a világpiacra ezen az úton nem tud kijutni.

Másik fontos elem, hogy – egyes jóslatokkal ellentétben – a szovjet korszak politikai, civilizációs és kulturális normái meglehetősen szívós túlélőnek bizonyultak. Csak az Indiában máig meghatározó, a British Raj korából örökölt nyelvi s politikai mintákat tudnánk vele párhuzamba állítani. Jószerivel éppen a szovjet uralom bukása után vált nyilvánvalóvá, hogy a szovjet nemzetépítés és a szovjet civilizáció mennyire maradandó, valószínűleg már teljesen soha ki nem törölhető nyomokat hagyott e köztársaságok szerkezetében. Éppen ezért van egyelőre kudarcra ítélve minden olyan politikai próbálkozás, amely ezeket a kereteket bármely irányból meg kívánja kérdőjelezni. Visszafelé ugyanis egyszerűen nincs olyan minta, amely egy esetleges át- vagy visszarendeződés alapjául szolgálhatna, sőt a régióval délről határos Irán, de méginkább Afganisztán példája éppen visszatartó erővel hatnak. Másfelől fontos figyelembe venni azt a – többeket megtévesztő – tényt is, hogy hiába szolgált a közép-ázsiai berendezkedés mintájául a Versailles utáni Közép-Kelet-Európa, ez a két régió a szovjet korszak közös tapasztalatai ellenére sem jár közös utakon. Éppen ezért veszélyes minden olyan kísérlet, amely az egykori kelet-európai szovjet szatellitállamok átalakulási forgatókönyveit próbálja meg erőltetetten exportálni e régióba.

Ennek okai egyszerűek. Kelet-Európa kisállamai, még ha adott esetben más, nagyobb birodalmi egységek részeként is, végigjárták azt a szellemi utat, amely a felvilágosodástól a (kis)nemzeti ébredésig, az azt követő államalapításig, illetve a kényszerű bolsevizálásig

haladt. Az egykori Orosz Birodalom, illetve a Szovjetunió muszlim kismemzetei viszont vagy egy sajátos török-izlám felvilágosodás (a *dzsadidizmus*) során ismerkedtek meg a modern világgal, vagy pedig – s a szovjet hatalmi gépezet működése ezt kényszerítette ki – bolsevik ideológia formájában, mintegy „készen kapták” ezeket az eszméket. Mégpedig úgy, hogy a bolsevik eszmerendszer (saját felfogása szerint) már mintegy integrálta ezeket a maga világnézetébe. Állítása szerint ez az eszmerendszer mintegy „megszüntette megőrizte” a maga szellemi elődeit. Mindezekkel együtt azt is számításba kell vennünk, hogy ugyan mit is kezdhetett volna egy olyan világ, amelynek hagyományos szellemi tengelyében az iszlám teológia állt, Montesquieu vagy Locke hagyatékával. Név szerint nyilvánvalóan ismerte, hiszen a megfelelő ideológiai kurzusokon át e nevek eljutottak e tájra, azonban az ezen szerzők által felvetett kérdések aligha voltak élő problémák a számára. Így tehát amikor a kelet-kelet-közép-európai ellenzéki új felvilágosodás visszanyúlt a maga XVIII–XIX. századi előképeihez, ez Közép-Ázsiában értelmezhetetlen volt. Éppúgy magyarázatra szorulnak e tájon a modern liberális állameszme kívánalmai is. Természetesen Közép-Ázsia sem csak afféle tunnyadt álomba merülve élte végig ezeket az éveket. Arra koncentrált, ami a számára volt lényeges: identitásának meghatározására.⁸¹ Ebben a kérdésben nem tettek mást, mint amit a szovjet rendszer által a nyakukba öntött kelet-európai példa parancsolt. A kifogás tárgya csak annyi lehetett, hogy a XX. század folyamán nyúltak ahhoz a kérdéshez, amelyet Kelet-Európában a XVIII. század végén feszegettek.

A régió lakossága és belső viszonyaik

Etnopolitika. Ez a fogalom már a szovjet korszak során meghatározó jelentőségű volt. Jelentette az egyes etnikailag címzett területek tituláris nemzetiségei közötti szigorú hierarchiát, amely magában

⁸¹ SÜLEYMAN, O., *Az i Yü* (trc. N. Seferoğlu), İstanbul, 1992; DUMAN, O.Ş., *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galîyev*, İstanbul, 1999.

foglalta a köztársasággal rendelkező szovjet nemzetek (*нация*) és a politikai autonómia más, alacsonyabb szintjeivel bíró nemzetiségek (*национальность*) közötti jogilag és politikailag is meghatározott különbségeket, az egyes köztársaságok őshonos népessége, valamint a betelepülők közötti rivalizálást, továbbá az őshonos népességek egymás közötti rivalizálását. Ez utóbbi jelenthette (és jelentheti ma is) az egyes tituláris nemzetiségek, illetve az általuk birtokolt politikai egységek közötti ellentéteket (pl. tádzsik–üzbég, kirgiz–üzbég stb.), illetve az egyes őshonos populációk szubetnikus csoportjai („törzsek”, illetve „régiók”) közötti belső ellentéteket. Ez egyrészt magában hordozza a szovjet „nemzetépítés” alapvető hiányosságait, elvégre valódi nemzeti értelmiség és a térségben mindig nagy jelentőségű piac (*bazár*) kiküszöbölése, illetve működésének akadályozása mellett éppen nem lehetett szó befejezett nemzetté válásokról, másrészt meghatározta a frissen függetlenné vált köztársaságok *legfontosabb belpolitikai agendáját*, ami a *nemzetté válás folyamatának fenntartása és lezárása* volt. Ez egyfelől magában foglalta az őshonos lakosság helyzetbe hozását, másfelől az őshonos lakosság egyes elemei közötti egyensúly fenntartásának kísérletét. Ez a törekvés Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán esetén a stabilitás megőrzése alapvetően sikerrel járt, míg Tádzsikisztán, valamint Kirgízia esetén alapvető egyensúlyi problémák jelentek meg.

Személyek és családok

Bár a régió köztársaságainak fejlődése az elmúlt két évtizedben hátrázott divergenciát mutat, négy alapvető elemmel mindegyik esetén számolhatunk:

1. A köztársaságokat továbbra is az egykori szovjet (párt)elit vezetői, illetve azok utódai irányítják, miközben a helyi társadalmak közös sajátosságainak megfelelően szűkebb, illetve tágabb családjuknak is igyekeztek a megfelelő politikai és gazdasági pozíciókat biztosítani. Hatalomgyakorlásuk alapvető vonása az állagmegőrzés, módja pedig az egyes regionális („törzsi, nemzetségi”) elitcsoportokkal, illetve a megmaradt szovjet-orosz technokráciával és katonai elittel való kiegyezés.

2. E politika alapvető lényege az, hogy személyfüggő. A politikumot nem szimbólumok és intézmények, hanem személyek képviselik elsősorban. Különösen nagy jelentőséggel bír ez annak a hátterében, hogy e köztársaságokban a politikai kultúra általában alacsony színvonalú, a politikai nemzetté válás (általában felülről és gyakran torznak tűnő eszközökkel történő) leveleznylése még a napi politika alapvető része.

3. Mindegyik köztársaság kapcsán reális a veszélye annak, hogy a szovjet örökség (radikális) lebomlása, a nemzetépítés esetleges kudarcai utat nyithatnak a modernizáció előtti társadalmi viszonyok restaurációja, illetve a radikális iszlamizáció megjelenése, vagy éppen afgán módon e kettő sajátos helyi keveréke számára. Ennek aggasztó előjelei akár a Fergana-vidék iszlamista mozgalmi képében, vagy éppen sajátos törzsi szokások, például a menyasszonyrablások Kazahsztánban és Kirgizisztánban újjáéledő gyakorlata formájában már megjelentek.

4. A már a szovjet időkben is jelen levő korrupció megerősödése: az általános elszegényedés, illetve az egyént, ideértve az elit tagjait is, a civil törvényeknél erősebben kötő családi kötelezettségek alapvető melegágyát jelentik ennek a gyakorlatnak.

Mindezekből következik az a sajnálatos tény is, hogy alapvetően óvatosan kell bánni azokkal a nemzetközi kísérletekkel, amelyek egyfajta erőltetett demokráciaexportot („színes forradalmak” és társaik) kívánnak a térségben megvalósítani, illetve szintúgy feltétlenül értendő az egyes politikai érdekcsoportok nemzetközi elkötelezettségei is. Tudomásul kell vennünk, hogy ezek az adott országok pillanatnyi belpolitikai viszonyainak függvényében bármikor megváltozhatnak. E helyzet megváltozásának szükséges, bár távolról sem elégséges feltétele lenne az, hogy a régió kikerüljön a jelenlegi határvidéki, már-már zárvány helyzetéből, s valóban megnyíljon a nagy befektetések és a világpiac számára. Jelenleg komoly nemzetközi tőkebefektetéseket csak Kazahsztán vonz. Ez a helyzet aligha változhat meg lényegesen Irán és Afganisztán viszonyainak radikális átalakulása nélkül. Más kérdés, hogy még ezen kívül is szükség lenne a helyi élitek politikai kultúrájának lassú, türelmes továbbépítésére is. Két ország, Törökország és az Egyesült Államok már tett

arra kísérletet, hogy beleszóljon a helyi elitek hatalomgyakorlásába, ezek a kísérletek azonban általában kudarcra végződtek. Öröm az ürömben, hogy az iráni minta, annak tipikusan síita és Nyugat felé tekintő volta okán aligha verhet gyökeret a térségben.

Igazán aggodalomra az adhat okot, hogy egyelőre nem látszik semmifele olyan politikai erő a térség egyetlen országában sem, amely akárcsak a legcsekélyebb alternatívát nyújthatná a lassan kiöregedő posztszovjet elitek leköszönését követő időkre. Két országban, Kazahsztánban és Üzbegisztánban még a mai napig az utolsó szovjet vezetők ülnek az elnöki székekben (Nurszultan Nazarbajev⁸² és Iszlom Karimov személyében), s részben igaz ez a késői szovjet nomenklatúrához tartozó tádzsik Emomalí Rahmon(ov) esetére is, aki hivatalosan ugyan csak 1994 óta elnök, de 1990 óta a politika aktív szereplője, s 1992-ben vált, hivatalosan a parlament elnökeként, államfővé. Bár Kirgizisztánban azóta két „forradalom” s ezzel hatalomváltás is végbement, Aszker Akajev, Kurmanbek Bakijev és Roza Otunbajeva, illetve a mai elnök, Almazbek Atambajev lényegében ugyanannak az elitnek a tagjai. Némely fenntartásokkal ugyanez mondható el a Saparmurat Nyíjazow (Türkmenbasy) székébe ülő Gurbanguly Berdimuhamedowról is. Ő ugyan korban fiatalabb, de személye nem hozott lényegi változást Türkmenisztán politikájával kapcsolatban. 2015 márciusában Karimov újabb ötéves elnöki mandátumot szerzett.

Gazdasági kérdések

A régió köztársaságai már a szovjet időkben a birodalmi gazdaság beszállító perifériáiként működtek, elsősorban szén és szénhidrogének, valamint a térség ökológiai viszonyait máig meghatározó gypot szállítására kötelezték őket. Emellett a második világháború idején került sor alapvető iparosításra. A térség árucikkeinek jőszerivel kizárólagos felvásárlója a szovjet belső piac volt, ugyaninnen látták el őket egyéb szükségleti cikkekkel is, külső gazdasági kapcsolatokkal e köztársaságok nem rendelkeztek.

⁸² Kötetünk lezárásának (2015. március) idején Kazahsztán előrehozott választásokra készül, melynek eredményei és folyamányai még ismeretlenek (D. M.).

A szovjet gazdaság összeomlása hirtelen leértékeltette e köztársaságok beszállítói szerepét, az orosz gazdaság nem, vagy csak igen nyomott áron vásárolta fel a gyapotot, jelentős részben megrendelések nélkül maradt a helyi nehézipar, amelynek kívülről betelepült szakemberei is általában elhagyták kényszerű lakhelyüket. Ugyanakkor Oroszország, amely a szovjet gazdaság összeomlását maga is súlyos depresszióval élte át, kíméletlen piaci logikával érvényesítette, illetve váltotta politikai tőkére e köztársaságoknak a központtal szemben a szovjet idők óta meglévő, s a későbbi orosz szállítások okán tovább növekvő adósságállományát is. A válságot nagyobb nehézségek nélkül csak az energiahordozóra és saját ipari bázisára támaszkodni képes Kazahsztán vészelte át. Az átalakulások során kulcsszerepet játszott, hogy Kazahsztánnak sikerült olyan befektetőt találnia az amerikai Chevron olajtársaságban, amely vállalta pl. a Magyarország által duzzogva otthagytott Tengiz feltárását és kitermelését. Másfelől a jelentősebb természeti kincsekkel nem rendelkező Kirgízia, illetve a kilencvenes évek elején polgárháború sújtotta Tádzsikisztán lényegében sosem váltak gazdaságilag függetlenné. Ennek alapvető oka nem az, hogy ne lenne legalább két stratégiai fontosságú exportcikük, a gyapot és a földgáz (illetve Tádzsikisztán esetén a villamos energia), de ezzel nem tudnak a piacokra jutni. Az is látható, hogy az egyes köztársaságok gazdasági teljesítménye leginkább a harmadik világ szegényebb országaiéra hajaz. Nyugati szemmel is értékelhető gazdasági teljesítménnyel egyedül Kazahsztán rendelkezik.

Ország	GDP/fő USD (2007)	GDP/fő vásárlóerő-paritáson USD (2009)
Kazahsztán	6 805	11 800 ⁸³
Üzbegisztán	831	2 800
Kirgizisztán	711	2 200
Tádzsikisztán	331	1 900
Türkmenisztán	1 595	6 700

⁸³ Kazahsztán dinamikus olajtermelése révén sikeresen került be a világ ötven legnagyobb gazdasága közé, azonban belső gyengeségei okán nem bizonyos, hogy eredményeit tartósan megtarthatja.

Ami a közép-ázsiai országok számára átmeneti mentőkötelet doborhat, az éppen Pakisztán jelenlegi mély politikai és gazdasági krízise lehet. Egyfelől ez stratégiai pozícióik további felértékelődését okozhatja, másfelől az árvizek sújtotta Pakisztán a világ egyik legjelentősebb gyapottermelő és gyapotexportőr országa is. Így a gyapot árának felszökésével Közép-Ázsia országai, közülük is elsősorban Üzbegisztán, valószínűleg jelentős pótlólagos bevételekhez juthatnak.

Bár a térség országai többször kifejezték azon szándékukat, hogy felújítják a szovjet korszakból maradt gazdasági kapcsolataikat, illetve változatos szervezeti keretek között számos gazdasági együttműködési szerződést kötöttek egymással, azonban 2006 óta beolvadtak az Eurázsiai Gazdasági Közösségbe (jelenlegi aktív tagjai: Oroszország, Belarusz, Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán, megfigyelők: Moldávia, Örményország, és Ukrajna), a valóságban nem alkotnak egységes gazdasági zónát, és inkább tekinthetők egymás vetélytársainak a gazdaságban és a politikában is. Oroszország gazdasági emlőiről leszakadniuk pedig nem igazán sikerült.

Ugyanakkor fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Oroszország részéről több ok miatt sem figyelhető meg semmiféle reális törekvés e régió politikai visszaintegrálására. Ennek okai többértűek. Egyrészt e köztársaságok alapvetően muzulmán népességének nagyobb a szaporodási rátája a lényegében negatív demográfiai mutatókat produkáló Oroszországnál, ahol éppen az etnikai orosz lakosság csökkenő száma jelenti a legfontosabb demográfiai problémát. Az orosz lakosság arányának folyamatos csökkenése valószínűleg már a Szovjetunió felbomlásának folyamatában is nagy szerepet játszott.⁸⁴ Másfelől e köztársaságok Kazahsztán kivételével általában nem képesek önmagukról gondoskodni, politikai visszaintegrálásuk pedig magától értetődően ismét Moszkva kifejezett kötelességévé tenné gazdasági egyensúlyuk fenntartását. Ez a kilencvenes évek válóságából éppen kilábaló orosz politikai elitre és az orosz gazdaságra valószínűleg teljesíthetetlen feladatot róna. Bár a jelenlegi orosz politikai irányvonal

⁸⁴ CARRÈRE D'ENCAUSSE, H., *Decline of an Empire. The Soviet Socialist Republics in Revolt*, New York, 1979.

szívesen játszik a sztálini nagyhatalmi politika iránti nosztalgia emlékével, Oroszországnak azt is be kell látnia, hogy már dél-oszétiai és abháziai fellépésével legalább annyit veszített, már ha nem többet, mint amennyit nyert vele. Bár e két kis köztársaságban egyelőre megingathatatlanok a pozíciói (különösen, hogy jelenléte a helyi lakosság támogatását is élvezzi), a nemzetközi közösség ezt sem hajlandó elfogadni. Esetleges közép-ázsiai reintegrációs törekvései valószínűleg még nagyobb ellenállásba ütköznének. Legalább akkorába, mint Ukrajna esetén.

A hatalmukra kényesen vigyázó közép-ázsiai politikai elitiek részéről sem mutatkozik semmiféle igény arra, hogy a jelenlegi szuverenitást egy szövetség bármikor elmozdítható helyi elitjének szerepére redukálják. Így a most virágzó posztszovjet neokolonializmus, amelyben Oroszország megrendelőként és hitelezőként döntő befolyást gyakorol egykori szovjet partnereire, anélkül azonban, hogy azok demográfiai és költségvetési kihívásait a maga agendájává tenné. Így is éppen elég kihívást jelent a Közép-Ázsiából (elsősorban Kirgíziából, Üzbegisztánból és részben Tádzsikisztánból) az oroszországi központokba irányuló migráció. Az oroszországi lakosság, különösen annak fiatalabb, már a szovjet korszak felbomlása idején született része, kifejezetten vetélytársat lát az oroszországi munkaerőpiacra beáramló közép-ázsiai és kaukázusi migránsokban.

A térség iránt befektetőként, illetve vásárlóként érdeklődik az EU (pl. a Nabucco keretében) és Kína is, az ő érdeklődésük is elsősorban a kazak földgázvagyron iránt nyilvánul meg. Kazahsztán egyelőre nem alkalmas arra, hogy a térségben a harmadik országba irányuló befektetések transzmittere legyen. Más oldalról Kirgízia eladósodottsága olyan mértékű, hogy a fizetőképtelenség határán táncol.

A térség kapcsán külön meg kellene emlékeznünk Törökországról is. Amikor a szovjet korszak már szemmel láthatóan az összeomlás irányába haladt, számos elemző gondolta úgy, hogy éppen Törökország lehet majd képes arra, hogy betöltse a szovjet összeomlással bekövetkező hatalmi vákuumot, s egyúttal egyfajta modernizációs mintát is kínáljon a térség népeinek, ez az áttörés azonban jószerivel azelőtt fulladt kudarcba, hogy ténylegesen elkezdődött volna. Ennek számos, objektív és szubjektív oka is volt. Az objektív okok között em-

legethetjük a Törökország és a közép-ázsiai régió közötti földrajzi távolságot, a kommunikációs csatornák nem kielégítő voltát. Ezt a helyzetet tovább erősítette a szovjet összeomlással csak nagyobb lángra kapó karabahi háború, amelynek következtében Törökország – bár Grúzián keresztül, tehát kerülő utakon – Azerbajdzsánnal kapcsolatban tudott ugyan maradni, további tényleges expanzióra azonban nem igazán volt lehetősége. Szintén az objektív nehézségek közé tartozott, hogy Törökország lényegében azzal a tőkével és azzal az árukészlettel jelent meg Közép-Ázsiában, amelyet a Turgut Özal névéhez fűződő nyolcvanas évekbeli fellendülése során Nyugat-Európára optimalizált. Ez viszont aligha elégítette ki a szovjet összeomlás megrázkódtatásaitól sújtott Közép-Ázsiát. A világ egyik legjelentősebb gyapottermelő régiójának nem olcsó textilipari termékekre és utángyártott nyugati személyautókra volt elsősorban szüksége, hanem pénzügyi hitelekre, felvevőpiacra, nehéz- és hadiipari befektetésekre. Márpedig a török gazdaság erre a szerepre nemcsak Közép-Ázsiában bizonyult túl gyengének, de a saját határaihoz közelebb eső, s hosszú ideig a török export és befektetések kedvenc terepének számító Romániában sem volt képes ekkora léptékű beruházásokra. A sors sajátos paradoxona, hogy majd éppen az eredetileg ősellenségnek tekintett Oroszország vált a Nyugat-Európából kiszoruló török export legfőbb piacává, Törökország egyik legfontosabb regionális partnerévé.

A török offenzíva kudarcának szubjektív okai között elsősorban azt a hibát kell megemlítenünk, amely a török külpolitikát azóta is jellemzi. Törökország nemcsak túlértékelte a saját jelentőségét, de egyúttal súlyosan alulértékelte közép-ázsiai partnereit is. Nemcsak a közép-ázsiai politikai elitnek fennállását tekintette szezonálisnak, de a közép-ázsiai köztársaságok és az őket fenntartó nemzetek önálló létét is megkérdőjelezte. A nagy testvér pozíciójába helyezkedve, minden előzetes felkészülés és tapasztalat híján kísérelte meg a saját berendezkedését egyoldalúan Közép-Ázsiára erőltetni. Érzéketlen és szemmel láthatóan gyenge partnerként 1995-re elvesztette az esélyét arra, hogy önállóan meghatározó politikai szerepet játszasson a térségben. Az országban a kétezres évek elején végigsöprő gazdasági válság azután hosszú időre ambíciói feladásá-

ra vagy legalábbis visszafogására kényszerítette az országot. Jelenleg ugyan ismét aktivizálódott a térségben, de vágyaival ellentétben a meghatározó szereptől, netán egy a Balkántól Dél-Szibériáig terjedő nyolcszáz milliós török államszövetség vezetőjének szerepétől roppant messze van.

Ökológiai és politikai ellentétek

A gazdasági kérdésekhez szorosan kapcsolódnak a szovjet korszak által a térségben hagyott ökológiai viszonyok, nevezhetjük bátran ökológiai katasztrófa hatásaival. A környezetszennyezésen kívül ennek fő kérdése – mondhatni alfája és ómegája – a vízhiány, illetve a térség két nagy folyója, az Amu-darja és a Szir-darja, valamint az Aral-tó még megmaradt vízfelületének elosztása. Szintén vitatott kérdés még a Kaspi vízfelületének felosztása is. Éppen ezek kapcsán látszik talán a lehető legjobban, hogy a térség országai mennyire nem képesek akár alapvető kérdésekben sem összhangra jutni. Ezeket az ellentéteket csak növeli számos etnikai és kisebb határvillogás, netán nemzetköziesedő belső etnikai konfliktus (legutóbb éppen Os városa körül az üzbég és kirgiz népesség között), illetve az egyes államok között fennálló, bár a hivatalos politika szintjére sosem emelt területi követelések és kisebbségek kérdése is.

Biztonságpolitikai kihívások

Bár 1998 és 1999 folyamán sikerült nyugvópontra juttatni a szovjet időkben Kínával fennmaradt területi és határkérdéseket, s 2001 folyamán eredetileg Üzbegisztán részvétele nélkül megalakult a Sanghaji Együttműködés Szervezete, amelyhez néhány hónap múltán Üzbegisztán is csatlakozott (Sanghaji Hatok: Kína, Oroszország, Kazahsztán, Kirgízia, Tádzsikisztán és Üzbegisztán), Közép-Ázsia biztonságpolitikailag továbbra is a világ egyik legingatagabb területe maradt. Törökország társulása egyelőre még csak jelképesnek tekinthető. Ez a tájegység ugyanis északról, délről és keletről is olyan, tőle szervesen és élesen, természeti vagy nyelvi és kulturális határokkal el nem különülő vidékekben folytatódik, amelyek men-

tén könnyen más régiók konfliktusainak áldozatává és további terjesztőjévé válhat. Jelenleg a térség legbiztonságosabb határa az északi, Oroszország felé eső. A hivatalos orosz politika ugyanis nem kérdőjelezi meg a szovjet korszakból maradt határokat, bár nem felejt el alkalmasint emlékeztetni arra, hogy törődik a „közel külföld” oroszorszával, akik közül éppen az észak-kazahsztáni oroszok a legnagyobb létszámát és az általuk összefüggően lakott területet tekintve. Ugyanakkor a térképre tekintve kiderül, hogy a közép-ázsiai iszlám régió szervesen folytatódik Oroszország Volga–Urál menti térségeiben.

Dél felől Afganisztán északi területeit elvben Közép-Ázsiától természetes határként választja el a Pandzs és az Amu-darja folyók vonala, de ez etnikai határvonalat nem képez.

Hasonló a helyzet Hszincsiang irányában is, ahol a határvidéken az ujgur lakosság kirgizekkel és kazakokkal elegyest lakik. Így Közép-Ázsia régiói jelentik az összekötő kapcsot Oroszország és Kína felé az iszlám fundamentalizmus és a narkóbiznisz számára.

Az iszlamista veszély

A Ferganai-medence, illetve Kirgizisztán déli, délnyugati területei számítanak a vallási extrémizmus bölcsőjének a térségben. Tovább elemezve az iszlamista mozgalmak elterjedését, jól kimutatható, hogy ezek bázisa lényegében megegyezik azzal a területtel, amely az 1868 és 1876 között lezajlott orosz hódítás előtt a térséget uraló három állam, Híva (Horezm), Buhara és Kokand ellenőrzése alatt állott. A mai politikai terminológia szerint ez a régió Üzbegisztán, Tádzsikisztán, illetve Kirgizisztán déli körzetei. Magyarán, a szovjet nemzetépítés szekularizációs törekvései e térségben alapvetően kudarcot vallottak. Ennek több oka is van. Az őslakosság részéről az, hogy szemben a gyenge állami hagyományokkal rendelkező nomád vidékekkel, a formális és szabályszerű iszlám vallásosság, a szunnita ortodoxia a kora újkori állami hatalom fontos bázisa volt, s a kánások (használguk most ezt a leegyszerűsített kifejezést) nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy ezt a vallásgyakorlatot terjesszék, de egyúttal lehetőleg az ellenőrzésük alatt is tartsák. Másfelől csak ezeken a terü-

leteken létezett az a fajta városi élet, amely ennek a vallásosságnak a természetes alapjául szolgálhatott. Nem kívánva most az iszlám vallás történeti mélységeibe ereszkedni, mégis szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy az iszlám vallás eleve városi és kereskedői környezetben alakult s virágzott fel, s a nomádokhoz való viszonya a kezdettől fogva ambivalens volt. Ez az ellentét az iszlám vallás későbbi történetén is végighúzódik. Másrészt a szunnita ortodoxia, amely államtól független vallási hierarchiával sosem rendelkezett, alapvetően könyvvallás. Vegytiszta formában csak olyan környezetben él meg, ahol a mindennapos írásbeliségnek kellő hagyományai vannak, továbbá működik olyan tanítói hálózat, amely a mindennapos imák és más rítusok ellátása mellett a hívőket a vallás szabályaira oktathatja. E centrumoktól földrajzilag, netán művelődésbelileg távolodva a vallás egyre több népvallási elemet, s gyakran iszlám előtti reliktumokat vesz magába, s kimondható, hogy a nomádok közt e népvallás, illetve igen gyakran a felszínesen iszlamizált törzsi hagyomány jelentette az iszlám vallást magát. E népi vallásosság (szakszerűbb nevén a népi iszlám), vagy éppen népi vallásosságok és az ortodox vallásgyakorlat helyenként és koronként eltérő viszonyt alakítottak ki egymással. E két véglet között helyezkednek el azok a vulgarizált misztika talaján álló testvérületek, illetve hálózataik, amelyek a városokban és a törzsi vidékeken egyaránt képesek meggyökeresedni. A városi kultúrában igen gyakran a városi gazdasági elit érdekvédelmi feladatokat is ellátó kegyességi testvérületeiként, a városon kívül, a törzsi viszonyok közé ékelődve a lakosság lelki vezetőiként. Nomármost, jellemzőleg ezekből a testvérületekből kiválva, vagy éppen ezek mintájára alakulva szerveződnek meg a fundamentalizmus sejtjei. Eredeti vallásfelfogásukkal radikálisan szakítva, kialakult kapcsolati hálókra támaszkodva kísérelnek meg egy új, radikális iszlámértelmezés mentén fellépni. Ez a folyamat természetesen nem csak Közép-Ázsia sajátossága. A csecsen hadurak vahhábizmusa, a szómáliai *as-Sabáb* milícia szintúgy hasonló környezetben jöttek létre. A manapság népszerű sajtóelemzésekben divattá vált a szunnita ortodox vallásgyakorlattal együtt élő, azokat kiegészítő, vagy éppen azzal szembe forduló népvallási jelenségeket, misztikus testvérületeket és a fundamentalista mozgalmakat közös zsákba ömlesztve valamiféle, önálló vallási je-

lenségként megragadható „párhuzamos iszlám”-ról beszélni a térségben. Ez a „párhuzamos iszlám” azonban így nem létezik. Legfeljebb csak eltérő vallásfelfogásról és eltérő civilizációs normákról beszélhetünk.⁸⁵ Ezzel együtt természetesen létezik népi vallásosság is, amely gyakran élesen eltér a tradicionális iszlám keretektől. Ez, az egyébként számos más műveltségben is meglevő jelenség a közép-ázsiai törökségben valószínűleg az iszlám ávétele előtti idők vallási különbségeit őrzi. Hatodfél évtizede tette közzé Jean-Paul Roux, a jeles francia vallástudós a maga korszakos megállapításait az altaji népek *Tängri* (Ég/Isten) kultuszáról.⁸⁶ Roux alapvető állítása szerint a belső-ázsiai türk birodalomnak, több más történeti államalakulathoz hasonlóan, kettős vallási rendszere volt: a *birodalmi* és a *népi, családi* kultusz. A népi vallásosságról nem maradtak eredeti információink. A *Tängri* kultusza viszont éppen az első kifejezése lenne.⁸⁷ A kutatók egy része azonban e kérdést, tévesen, nem vallási, hanem politikai különbségnek próbálta láttatni.

Szovjet részről elsősorban azt tarthatjuk a hatalom fő hibájának, hogy az alapvetően kelet-európai, azaz az általunk elemzett térség felől nézve nyugati mentalitást követve, a kialakuló szovjet hatalom nem volt tekintettel az iszlám vallás sajátos rendszerére. Így elsősorban a formális vallásosság és annak külső jelei ellen vette fel a harcot. Másfelől küzdelmeit a szovjet típusú urbanizáció, illetve a falu-

⁸⁵ POLIAKOV, S.P., *Everyday Islam. Religion and Tradition in Rural Central Asia*, Armonk–London, 1992; LOUW, M.E., *Everyday Islam in Post-Soviet Central Asia*, New York, 2007; orosz párhuzamokra I. MAKAROV, D. – MUKHAMETSHIN, R., Official and unofficial Islam, in PILKINGTON, H. – YEMELIANOVA, G. (eds), *Islam in Post-Soviet Russia. Public and private faces*, London–New York, 2003, 117–163; СЕЛЕЗНЕВ, А.Г. – СЕЛЕЗНЕВА, И.А. – БЕЛИЧ, И.В., *Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального*, Москва, 2009.

⁸⁶ ROUX, J.-P., Tängri. Essai sur le ciel=dieu de peuples altaïques, in *Revue de l'histoire des religions*, 149(1956), 49–82; 197–230; *Revue de l'histoire des religions*, 150(1956), 27–54; 173–212; ROUX, J.-P., Notes additionnelles à Tängri, le Ciel-Dieu des peuples altaïques, in *Revue de l'histoire des religions*, 154(1958), 32–66.

⁸⁷ ROUX, J.-P., La religion des Turcs de l'Orkhon des VIIe et VIIIe siècles, in *Revue de l'histoire des religions*, 161(1962), 1–24; 199–231.

si kolhozosítás felszíni jelenségeire összpontosította. Ezzel viszont az archaikusabb, népi vallásosság pozícióit erősítette. Másfelől az iszlám hagyomány oly mértékben itatta át a régió mindennapjait, hogy a népi-nemzeti hagyományok égiske alatt egyszerűen betagozódott a szovjet rendszer mindennapjaiba. Jellemző módon, miközben a szovjet rendszer kifejezetten bátorította az etnikai vegyes házasságok rendszerét, nem vette észre, hogy az így létrejött kapcsolatok szinte kivétel nélkül az iszlám hagyomány által elfogadott rendben orosz (keresztény) anya és muszlim apa házasságaként jöttek létre. Az őshonos lakosság mindennapi élete és házassági kapcsolatai pedig általában egyszerűen megőrizték a szovjet korszak előtti normákat, ideértve bizonyos falusi területeken a többnejűség gyakorlatát is.⁸⁸

Éppen ezért kérdéses, hogy a sztálini korszak elmúltával, s még inkább az afganisztáni háború kitörése és a peresztrojka által fémjelzett korszakban beszélhetünk-e valódi iszlám újjászületésről a régióban. Sokkalta egyszerűbb a dolgot úgy felfogni, hogy a gyereket egyszerűen elkezdték a saját nevén nevezni. A függetlenné vált helyi politikai elitnek, amely az afganisztáni összeomlás Szküllája és a távolodó szovjet védőernyő Kharübdisze között próbált egyensúlyozni, nem maradt más lehetősége, magának kellett kidolgoznia a megfelelő válaszokat. A (poszt)szovjet rendőrállam üzég példája mellett felemlíthető még Tádzsikisztán hosszas regionális polgárháborút követő kantonizálása, a türkmén törzsiség és a Türkmenbasykultusz szerepe. A kazak és kirgiz kormányok a „nyugatosodás és demokrácia” ígérete mellett igyekeztek a kérdést a lehető legkevésbé bolygatni, illetve párhuzamos ideológiákat kidolgozni. A kirgiz kormánynak Aszker Akajev elnöksége idején külön Tengrizmusügyi szakértője volt Dasztan Iszlamovics Szarigulov személyében. Ő később, 2005-ben a Bakijev vezette kormányzat szóvivője is lett. Alig egy évtized múltán azonban a kazahsztáni és kirgizisztáni ábra jelentősen módosult. A Szovjetunió felbomlását követő években Közép-Ázsia államai közül Kirgízia és Kazahsztán számítottak azoknak, amelyeket a legkevésbé érintett az iszlamista mozgalmak

⁸⁸ Személyes tapasztalatunk, Tádzsikisztán, 1990.

jelenléte. Kazahsztán és a kazah lakosság gyakorlatilag szekularizáltak számított. Ezt nemcsak az erős és hosszú (a politikai értelemben vett Közép-Ázsia régiói közül a leghosszabb) orosz jelenlét indokolta, de az is, hogy a kazah steppei nomádoknál az iszlám vallásgyakorlata eleve felszínesebb volt, mint Közép-Ázsia és az Urálvidék egyéb népeinél. Az iszlám hatását eleve gyengítette az a tény is, hogy Kazahsztánban volt a legmagasabb (35% fölötti) az orosz lakosság aránya. Emellett az etnikailag kazah lakosság jelentős része, relatív többsége is orosz nyelvű és (részben) szovjet-orosz kultúrájú volt. Az iszlám vallásgyakorlatnak az ország déli és délnyugati részein (az ún. „Nagy Horda” területén) volt erősebb bázisa, itt viszont a kazah lakosság mellett jelentős üzbég jelenléttel is számolni lehetett. A kilencvenes évek elején a zömmel törökországi eredetű iszlamizmus azonban már elkezdte megtalálni a maga követőit. Ezt mutatja lapjaik, a hasonló című *Zaman–Qazaqstan* és a *Zaman–İmān* (ez utóbbi 23 479 példányban jelent meg) jelenléte is.

Ehhez alkalmazkodott a helyi politika is: Nazarbajev ugyan többször kijelentette, hogy hű kíván lenni az iszlám hagyományaihoz, szaúd-arábiai látogatása során maga is teljesítette az *'umra* ('kis zarándoklat', a mekkai zarándoklat szertartásainak az előírásos időn kívüli elvégzése) feltételeit, azonban a kiépülő kazah nemzeti ideológia elsősorban a steppei ősök hagyományára kívánt támaszkodni. Ehhez kötődve vallási téren is inkább a népi vallásosság, a sámánizmus hagyományai és a Tengri- (Ég-)kultusz felújításában volt érdekelt. Az iszlám vallásgyakorlat is főképp a vidéki szent helyek kultuszában jelent meg.

A XXI. század első és második évtizede folyamán azonban alapvetően megváltozni látszik a helyzet. Kazahsztánban nemcsak a korábban inkább szimbolikus jelentőségű kazah nyelvhasználat erősödött meg, az ország jelentős részein egyszerűen háttérbe szorítva az orosz nyelv mindennapi használatát, de – főképp a fiatalabbak között – erős vallási megújulást is tapasztalhatunk. Az iszlám vallás a kazak identitás szimbolikus részévé vált. Az iszlám vallási reneszánsz által befolyásolt fiatalok nemcsak a *bakhsi*-k (javasember, sámán) működését igyekeznek akadályozni, de a népi iszlám vallásosságban kulcsfontosságú (de a szigorú iszlám ortodoxia által nem

támogatott) szent helyek kultuszát is támadja. Ebben a tekintetben, adatközlőim szerint a helyzet már-már „rosszabb”, mint a szovjet hatalom éveiben. Hasonló jelenséggel találkozhatunk a kirgiz területeken is.⁸⁹

Az iszlám kazahsztáni reneszánszát illetően két, akár Oroszországot is fenyegetni képes jelenségre is érdemes felhívni a figyelmet:

1. A külső befolyás kérdése: Kazahsztánban nemcsak helyi vallástudósok működnek, hanem az iszlám megújulás elsősorban külföldön képzett, s onnan érkezett, elsősorban jordániai (kisebb részben szaúd-arábiai) prédikátorok és a mögöttük álló szervezetek anyagi befolyásának köszönhető. Ebben a tekintetben erős rivalizálás is kimutatható a helyi vallási igazgatóságok és a jövevények között. A helyi vallási igazgatóságok formálisan arra hivatkoznak, hogy Kazahsztán a szunnita iszlám *hanafi* ágát követi, míg a jövevények Jordániában a *sáfií*, Szaúd-Arábiában pedig a *khanbalí* jogi iskola szerint kaptak kiképzést. Ebből kifolyólag Kazahsztánban formálisan nem folytathatnának prédikatori és vallástudósi tevékenységet. A vallásilag gyengén képzett, megújulásra váró lakosság azonban mindezen figyelmeztetések ellenére hallgat rájuk. Anyagi lehetőségeik okán szintén sikeresek a hálózatépítésben.

2. A vallási megújulás átrendezte Kazahsztán korábbi vallásszociológiai térképét is. Számos északi körzet (így pl. az Orenburgtól 50 km-re fekvő Aktöbe/Aktyubinszk) területén erősödtek meg a külföldi támogatók által segített, fundamentalista iszlám csoportok, épülnek új mecsetek és vallási iskolák. Amennyiben a térképre nézünk, könnyen belátható, hogy e térség szerves folytatása az oroszországi Volga–Urál-vidék iszlám régiója, elsősorban Baskíria, valamint a Kaukázus irányában átmenetet jelentő Asztrahány.

A fentiekből következően egy erősebb kazahsztáni iszlám jelenlét éppen azokban a régiókban hathat Oroszországban, amelyekben a vallás és a politika kapcsolata eleve neuralgikus kérdés.

⁸⁹ A további kazak és kirgiz párhuzamokra l. SOMAFAI KARA D., Iszlám és népi iszlám: Kirgiz modernizációs konfliktusok, in *Ethno-Lore*, XXIX(2012), 111–120.

A második évezred elején a térség legjelentősebb iszlamista csoportjai az Üzbegisztáni Iszlamista Mozgalom (IMU), a nemzetközi háttérű *Hizb ut-Tahrir* (Iszlám Felszabadítási Párt), illetve az abból 1996-ban kivált andidzsáni székhelyű *Akramiyya* (nevét alapítója, Akram Yuldashev után kapta) mozgalom voltak. Ezen kívül még az al-Káidával szorosan kapcsolatban álló *Jamaat Mojahedeen* szervezet közép-ázsiai sejtjét leplezték le Kazahsztánban. Kirgiz területeken megint csak a *Hizb ut-Tahrir* tevékenységéről tudunk. Tádzsikisztánban az Iszlám Újjászületés Pártja legálisan működik. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fenyegető kép ellenére az iszlamista veszély korántsem akkora Közép-Ázsiában, amekkorának azt a saját legitimitációját ennek feltartóztatására építő közép-ázsiai elitek, főképp Iszlom Karimov rendszere beállítja. Az afganisztáni határ jelentős része még most is FÁK határőrizet alatt áll.

Aziz Arianfar, az afgán külügyminisztérium volt szakértője 2015 márciusában, egy orosz nyelvű internetes hírportálnak adott nyilatkozatában figyelmeztetett arra, hogy az Iszlám Állam aktivistái megjelentek Afganisztánban és a vele határos közép-ázsiai köztársaságok határain. A türkmén biztonsági erők éppen ezért már végre is hajtottak egy hivatalosan titkolni próbált nagyszabású antiterrorista akciót az ország déli határai mentén.⁹⁰

A NATO-jelenlét kérdései

Közép-Ázsia köztársaságai jelentik az afganisztáni NATO-misszió természetes háttérországát. Szeptember 11-ét követően Amerika önálló biztonságpolitikai megrendelőként jelent meg e piacon, s egy rövid időre úgy tűnt, tán ki is szoríthatja a térségből Oroszországot. Megszerezhette a régi szovjet idők több bázisát, így a hánábádi légitámaszpont használati jogát is. Innen 2005 májusa, az andidzsáni zavargások után tették ki őket. A legutóbbi kirgíziai eseményeket követően kiszorulni látszott Kirgizisztánból is, de a Manasz légi bázis használati jogának felmondását végül a kirgiz kormány elhalasztotta. Ezzel továbbra is Közép-Ázsia, s ezen belül is Kirgizisztán ma-

⁹⁰ <http://lenta.ru/articles/2015/03/23/arianfar>.

radt az afganisztáni amerikai és NATO-erők legfontosabb légi és szárazföldi utánpótlási útvonala. A magyar kapcsolatok említése során is kitérünk majd rá, hogy Türkmenisztán légterén át is érkezett – többek közt a magyar erők számára – utánpótlás Afganisztánba. 2010 nyara óta a Pentagon kifejezetten erősíteni látszott a kazahsztáni és a kirgiziai amerikai katonai jelenlétet. A NATO mellett jelen vannak a térségben különféle nyugati, főképp amerikai humanitárius alapítványok is. Ezek közül kiemelendő a Soros-alapítvány tevékenysége, ennek bázisa főképp Kazahsztán. Ugyanakkor a Freedom House működése sem hasznot, sem dicsőséget nem hozott a szervezet számára.⁹¹ Az andidzsáni eseményeket követően Üzbegisztán más szervezetekkel együtt kifejezetten kitiltotta a területéről.

A NATO mellett jelen van a térségben az EU is. Az EU stratégiai partnerének tekinti a térséget.⁹² Az EU Közép-Ázsiában hét alapvető kérdésre fókuszál: (1) az emberi jogok helyzete; (2) ifjúság és képzés; (3) gazdasági fejlődés, kereskedelem és befektetési politika; (4) energia- és transzportkapcsolatok erősítése; (5) a fenntartható környezeti körülmények és a vízügyek; (6) a „közös ellenség” elleni küzdelem; (7) interkulturális dialógusok. Ezek a pontok azonban egyelőre édeskeveset jelentenek a mindennapi politika számára.

Az EU tagállamai közül jelenleg a térségben vezető szerepet játszik Németország, emellett kiemelendő Franciaország jelenléte. Ezen országok korábbi afganisztáni kapcsolataik révén sikerrel vetették meg a lábukat Üzbegisztánban. Térségünkben Lengyelország és újabban Románia is jelen van, illetve legalábbis törekszik arra, hogy ott regionális szereplő lehessen. Mindezek ellenére az EU jelenléte a térségben elsősorban formálisnak tekinthető, gazdaságilag pl. az Unió külkereskedelmének mindössze kevesebb mint egy százaléka bonyolódik le Közép-Ázsiával, e csekély volumen közel háromnegyede is egyetlen országgal, Kazahsztánnal jön létre.

⁹¹ JARÁBIK B.: *Kán kán-kán. Önmegtartóztató útinapló Vámbéry földjéről*, Dunaszerdahely, 2004. (A szerző az FH taskenti munkatársa volt.)

⁹² [Http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/EU_CtrlAsia_EN-RU.pdf](http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/EU_CtrlAsia_EN-RU.pdf).

Magyarország közép-ázsiai jelenléte hagyományosan gyenge, az elmúlt időkből messze elmarad akár a már említett lengyel vagy kiépülő román jelenléttől is. Az átlagos magyar közvélekedést általában két alapvetően téves helyzetértékelés szokta befolyásolni: (1) „Távoli rokonokként eleve hamuban sült pogácsával várnak minket”; (2) Közép-Ázsia számunkra érdektelen régió. Mindezek ellenére a Külügyminisztérium keretén belül készültek tervek a régióbeli szerepünk erősítésére, illetve rendelkezünk néhány a térség iránt elkötelezett szakemberrel a Minisztériumon belül, illetve az akadémiai szférában is. Ők azonban sajnos egyelőre kevesen vannak, és szűk a mozgásterük. Mindez különösen fájdalmasnak tűnik annak a tükrében, hogy Közép-Ázsia a kilencvenes években még a magyar diplomáciai prioritások között szerepelt, Magyarország az elsők között nyitotta meg követségét az akkori kazak fővárosban, Almatiban, s az Antall-kormány által kezdeményezett kapcsolatépítés még a Horn-kormány alatt is lendületesen folytatódott. Ebben az időben jelentős külgazdasági forgalmat is lebonyolítottunk a régió országaival. Sajnos, a magyar diplomácia prioritásváltásai, illetve egyes belső kormányzati rivalizálások éppen azt az eredményt hozták, hogy a térség az elmúlt évtizedben szabályosan elfeledett kontinenssé vált, ahol, ha nem is teljesen alapok nélkül, de lényegében újra kellett indítani a magyar diplomáciai és külgazdasági aktivitást. Ráadásul ezt mostanra már lényegesen nagyobb versenyben és következképpen eleve gyengébb pozíciókból, mint másfél évtizede, amikor jószerivel az első fecske szerepét játszhattuk volna. Igaz, Schmitt Pál akkori köztársasági elnök 2011. novemberi útja szimbolikusan és egyezményekben is sokat javított a korábbi mostoha helyzeten, de még mindig számos kiaknázatlan lehetőséggel kell számolnunk.

A magyar jelenlét kapcsán érdemes hangsúlyoznunk azt is, hogy Magyarországra a térség őshonos népessége eleve rokonszenvel tekint, afféle távolba szakadt rokonoknak is tartanak bennünket. Mindez a szimpátia azonban nem pótolhatja a diplomáciai aprómunkát, a következetes gazdaságpolitikát és – a régió helyzetéből és instabili-

tásra hajlamos belső felépítéséből kiindulóan – a nemzetbiztonsági kockázatok folyamatos elemzését. Minden szimpátiánk mellett figyelemmel kell kísérnünk az afganisztáni eseményeknek a régióra gyakorolt hatását, a nemzetközi iszlamista szervezetek és drokartellek érezhető jelenlétét a térségben belül.

Ami az intézményesített magyar diplomáciai jelenléteket illeti, nagykövetséggel Aszتانában, Kazahsztán új fővárosában rendelkezünk, míg a régi fővárosban, Almatiban főkonzulátus segíti érdekeink képviselését. Asgabatba (Türkmenisztán) a teheráni nagykövetségünk van akkreditálva, s úgy tűnik, kapcsolatainkban lassú, de annál biztosabb közeledés érzékelhető. Kiemelendő, hogy a formálisan „örökösen semleges” Türkmenisztán engedélyezi afganisztáni utánpótlást szállító katonai repülőgépeknek az átrepülést a térségben. Asztana és főkonzulátusként Almati mellett egy Kirgíziában tiszteletbeli konzulátus is működik. A legfájóbb hiányosságunk viszont a térség kulcsországának számító Üzbegisztán. Ide hosszas bonyodalmak után, amelyben az üzbegek fél hajthatatlansága mellett a magyar diplomácia nem kellő körültekintéssel hozott döntései is szerepet játszottak, a moszkvai nagykövetségünket akkreditáltuk. Taskentben, amely a régió legjelentősebb központja, mindössze csak egy kereskedelmi képviselőnk működött, azóta ez sem aktív.

Az utóbbi években azonban, éppen a „keleti nyitás” politikája kapcsán több örvendetes változás is bekövetkezett. Magyarország megjelenése intenzívebbé vált, s nem kizárt, hogy a közeljövőben (éppen a régió központjának számító Taskentben) diplomáciai jelenlétünk is bővülni fog.

Amerika átmeneti kiszorulása Közép-Ázsiából (2005–2010)

A kilencvenes évek kelet-közép-európai lelkesedése felől tekintve nehezen érthető, hogy a térségünkben alapvetőnek számító, s lényegében sikeresen megteremtett jogállamiság, a plurális demokrácia és a piacgazdaság értékei nehezen vernek gyökeret a volt Szovjetunió köztársaságainak többségében. Jelenleg, a balti országoktól eltekintve, egyik volt szovjet tagköztársaság sem teljesíti maradéktalanul e feltételeket. Mi több, egyre inkább úgy látszik, mintha

ezen országok el is akarnának zárkózni ezektől az értékektől. Ezzel párhuzamosan pedig a mind látványosabban megerősödő Oroszország pozíciói egyre inkább erősödnek az egykori szovjet térségben, különösen Közép-Ázsiában. Amerika viszont a kétezres évek első évtizedében látványosan kiszorult a térségből, akadt ország, pl. Üzbegisztán, ahonnan jószerivel kiszorították, volt, ahova be sem engedték (Türkmenisztán), netán nem tudott igazán bekerülni (Tádzsikisztán), megint másutt szép csendesen, az amerikai kapcsolatok formális felmondása nélkül állt át a politika az orosz oldalra, pl. Kazahsztánban. Jelenleg egyedül Kirgizisztánban vannak számottevő, de ott sem kizárólagos amerikai pozíciók. Kérdés, hogy az üzbég politika jelenlegi fordulata, amely Oroszország helyett ismét az Egyesült Államokat helyezné pozícióba, mennyire lesz sikeres.

A mai közép-ázsiai eseményeket elemző szakirodalom, melynek örvendetes számbeli gyarapodásával aligha tart lépést a minőség emelkedése, rendre beleesik abba a hibába, hogy az eseményeknek csak egy lehetséges magyarázatát kívánja megkeresni, s lehetőleg az egész térségre vonatkozóan egyben. Meggyőződésünk viszont, hogy a Közép-Ázsiában zajló politikai folyamatokat nem lehet egy magyarázattal leírni. Számos, a politikai tektonika mozgásaiból következő erőhatás eredőjeként jött létre ez a folyamat, s ezek mindegyike önmagában igaz lehet, anélkül hogy minden lehetséges kérdésünket megválaszolná.

A megértés nehézségei

Kérdéseink megértését és lehetséges válaszaink megtalálását csak nehezíti, hogy Közép-Ázsia országai, akárcsak az egykori szovjet térségnek a balti országokon kívüli területei, még most sem találták meg a maguk helyét a világ szemében. Jellemző módon, közel két évtizeddel annak felbomlása után, még mindig az egykori Szovjetunió a viszonyítási alapunk. Más, számunkra tán ismerősebb tájak tapasztalataiból kiindulva, 1937-ben aligha lett volna hiteles és naprakész politikai terminus, ha valaki az egykori K. u. K. területekről beszél.

Határok térben és időben

Közép-Ázsia megértését tovább nehezíti, hogy valóságosan és virtuálisan is többszörös határterület. Nemcsak a tradicionális iszlám mentalitás és az orosz (majd szovjet) birodalmi eszme találkozott itt egymással, de ezt a kapcsolatot alaposan átszínezte a térség társadalmában iszlám előtti idők óta jelen levő, s az iszlám hagyományokkal párhuzamosan létező törzsi-nemzetségi, illetve a tádzsikok, valamint részben az üzbégek esetén alapvető regionális kapcsolatrendszer, valamint a szovjet időkben a térségbe ültetett, a kelet-közép-európai viszonyokat imitáló kvázi kisnemzeti-nemzetállami viszonyok. Ezt egészítette ki a szovjet korszak vége után az addig inkább hajszálcsoveken terjedő nemzeti romantika és iszlám tradicionalizmus, valamint a posztmodern globalizáció együttes megjelenése. Az egyes köztársaságok lakóinak identitását köztársaságonként, régióként, de gyakran nagyobb központként eltérő módon ezek keveredése határozza meg. Általában megfigyelhető a társadalmi identitások, szerepek és a magatartásminták közti rendszeres váltás, a párhuzamos lojalitási hálózatok megléte és hatása.

A szovjet „törzsszövetség”

A térség közelmúltjának elemzői szívesen hangsúlyozzák, hogy Közép-Ázsia jelenlegi köztársaságai mesterséges képződmények, melyeknek nincs igazi történelmi alapja. Ez a kijelentés valóban tartalmaz számos igazságelemet, elvégre a kiépülőben levő szovjet rendszer a közép-kelet-európai kis nemzetek és kisállamaik mintájára képzelte el a hatalmas birodalom legjelentősebb etnikai kisebbségeit politikai keretekhez juttatni. Oroszország terjeszkedésének történetében alapvetően fontos, hogy a birodalom nem oszlott szét egy központi, európai anyaországra és (tengerentúli) perifériákra, hanem közvetlenül a saját testébe kebelezte be, illetve nem ritkán zárványként be is ékelte ezeket a periférikus területeket. E perifériák viszont korántsem álltak a történelmi fejlődés azonos fokán. Akadtak köztük halászó-vadászó népek és nagy múltú városi kultúrák egyaránt. Az etnikailag címzett területek bonyolult hierarchiájának létrehozása éppen ezt a helyzetet lett volna hivatva feloldani. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ez a hierarchia nemcsak a köz-

igazgatás, hanem az egyes etnikai csoportok szintjén is jelentkezett. Így például nemzetnek (*nacija*) csak azok a csoportok nevezhették magukat, akik saját köztársasággal is rendelkeztek. A többieknek csak a nép (*narodnost*) státusa illette meg. Ugyanakkor a legkisebb etnikailag címzett közigazgatási egységnek (nemzetiségi körzet, *nacional'nij okrug*) is megvolt az a joga, hogy képviseltesse magát a szovjet felsőházban, illetve közvetlen, adott esetben a felettes közigazgatási egységén is átnyúló módon lépjen érintkezésbe Moszkvával. Természetesen ez az egész bonyolult rendszer egy elvi célt szolgált – az adott közösség minél zökkenőmentesebb beillesztését a szovjet népek nagy családjába, illetve, miután létrejöttét időről időre deklarálták, az egységes szovjet népbe és nemzetbe.

Kelet–nyugati bifurkáció

A címben foglalt kérdésre adható lehetséges magyarázatok egyike tehát éppen a térség történelmi fejlődésének sajátosságait hangsúlyozná. Az orosz cári, majd a szovjet-orosz politika által létrehozott, tradicionális iszlám, vagy éppen iszlám előtti törzsi hagyományokat lefedő közép-ázsiai politikai kultúra számára alapvetően érthetetlen és megvalósíthatatlan volt mindaz, aminek megvalósítását a formális függetlenség megszerzése után tőlük elvárták. Jó kontrollt jelenthet az a kérdés, hogy miért működik például a demokrácia és – ha nagyon szerény keretek közt is – a piacgazdaság a mai Mongóliában. Elvégre Mongólia még szegényebb és (legalábbis vidéken) még archaikusabb nomád társadalom, mint közép-ázsiai távoli rokonai. Ugyanakkor éppen a Mongóliával való összehasonlítás világít rá a legjobban több lényeges különbségre: (1) Mongólia nem volt a Szovjetunió belső területe, külső szatelitként kapcsolódott hozzá. Márpedig közép-kelet-európai tapasztalatunk is azt mutatja, hogy hiába a „Nagy Testvér” iránti korábbi áhítat, illetve a szovjet intézmények gyakran építészetiileg is mindennél pontosabb másolata, a birodalmi külső periferiák átalakulása szinte minden esetben sikeresebb volt a belső területekénél. (E szabály alól ismét csak a balti országok jelentik a kivételt.) (2) Mongólia buddhista és nem muszlim háttérű társadalom (csekély muszlim kisebbséggel), ezért az „iszlám fenyegetés”, illetve annak elhárítása sosem jelentett vele

kapcsolatban kihívást. (3) Az ország lakosságának alapját jelentő ún. halha-mongolok között nincs jelen a közép-ázsiai társadalmakat bonyolult hálóban átszövő törzsi-nemzetségi rendszer.

E három elem együttese, a szovjet belső területekhez tartozás, az iszlám jelentősége, továbbá a törzsi-nemzetségi rendszer együttesen már elégséges támpontul szolgálhatnak a kérdésünk megválaszolásához: a nyugati értékek átvételét e három tényező együttes megléte látszik akadályozni a térségben. Azonban ezek sem működnek predestinációszerűen.

Az iszlám fenyegetés árnyékában

Amikor 1991 végén a szovjet rendszer evaporizálódott, a térség már túl volt az afganisztáni háborús kaland és a tádzsikisztáni polgárháború első rengéseinek tapasztalatán. A politikai iszlám és a törzsi háborúk jelentette összeomlás kísértete igencsak közletről fenyegette a térséget. Ebben a helyzetben a közép-ázsiai köztársaságokat tovább vezető gorbacsovi pártelit a saját uralmának folyamatosságát egyúttal a biztonság garanciájaként is legitimálni tudta. Afganisztán példája jól ismert. De a közép-ázsiai köztársaságok lakói számára legalább ennyire elriasztó példa lehetett a különféle helyi szovjetellenes népfrontok karizmatikus vezetői által csődbe és polgárháborúba vitt kaukázusi köztársaságok esete is. A függetlenséggel együtt a kiújult polgárháborúba sodródó Tádzsikisztán pedig ismét csak intő példa lehetett bárki számára. A kilencvenes évek ideális közép-ázsiai vezetője tehát mindenekelőtt biztonságot és nyugalmat ígért, másrészt pedig az iszlám rendszer elkerülését. A valóságban pedig mindegyikük ott folytatta, ahol elődeiket a köztársaságokat a közös szovjet akolba jobban beterelni kívánó peresztrojka megzavarta: a brezsnyevi modell egyfajta nacionalizált, a piaci viszonyokat bővebb kantárra engedő változatait hozták létre. Ezt a folyamatot csak tovább erősítette, hogy legkésőbb 1993-ra mindenki számára világossá vált, Kazahsztán kivételével eleve irreálisnak bizonyult abban reménykedni, hogy a térség országai függetlenként jobb pozíciót lesznek képesek kiharcolni maguknak a világpiacon, mint a szovjet rendszerben. Azaz az illúziók rövid korszakától eltekintve Moszkva meg tudta őrizni a maga gazdasági kulcspozícióit a térség országai-

nak többségében, a Nyugat, legyen szó akár Amerikáról, akár az EU-ról, egy-egy nagybefektetéstől eltekintve nem jelentett igazi gazdasági partnert a térség országai számára. Nem is igazán jelenthetett, hiszen a térség szinte teljes infrastruktúrája Oroszország irányába vezetett, s a karabahi háború, az iráni–amerikai ellentétek, valamint az afganisztáni káosz eleve kizárta, hogy a nyugati befektetők erre kaput találjanak a térségbe. A helyi ambíciói és a megfelelő történelmi tapasztalatok okán a térségben eleve nagy bizalmatlansággal kezelt Kína szintén nem jelenthetett a Nyugatnak megfelelő kereskedelmi kaput. E siralmas helyzetben csak Azerbajdzsán stabilizációja és a transzkaspi vezetékrendszer kiépülése jelent halvány reménysugarat, de jószerivel csak az energiahordozók terén. Márpedig a sikeres gazdasági jelenlét, illetve annak mindinkább érezhető hiánya mindennél jobban befolyásolta a Nyugat esetleges sikerét vagy kudarcát a térségben.

Közép-ázsiai demokraták és iszlamisták

„Demokratának” ebben a helyzetben azok bizonyultak, akik a lehető legnagyobb távolságot tartották az iszlámtól, a lehető legjobban használták a kilencvenes évek új orosz politikai és gazdasági zsargonját, s nem gördítettek látványos akadályokat a nyugati jelenlét útjába. Továbbá országaik lehetőleg mentek maradtak a külföldön is nagy port felverő etnikai konfliktusoktól. A kilencvenes évek folyamán két köztársaság, Nurszultán Nazarbajev Kazahsztánja, illetve Aszker Akajev Kirgizisztánja érdemelte ki ezt a megtisztelő figyelmet.

A Nyugat azonban homokra építette légvárait, amikor figyelmen kívül hagyta, hogy az erős szovjet-orosz városi hagyomány és az iszlám iránti relatív közömbösség ezekben a köztársaságokban nem a szovjet modernizáció sikerét, hanem relatív gyengeségét jelzi. Az importált, orosz nyelvű kelet-európaiság háttérét és környezetét nem egy modern, a vallást a szocialista elvárásoknak megfelelően „meghaladott” vidéki társadalom képezi, hanem ez a városi kultúra egy archaikus, iszlám előtti hagyományokat őrző törzsi-nemzeti társadalmon lebeg. Az iszlám elutasítása pedig nem annyira a modern világ kiteljesedésének, mint inkább a törzsi/regionális privilé-

giumok megtartásának, illetve újralegitimálásának volt az eszköze. Maga a kormányzás pedig gyakorlatilag törzsek közti családi vállalkozássá vált.

Amerikai biztonságpolitika Közép-Ázsiában

A térség biztonságpolitai szempontból egyike a leginkább kockázatosaknak. A hosszú és nehezen ellenőrizhető afganisztáni határ jelenti a legjelentősebb biztonságpolitikai kihívást, amely etnikai szempontból nem igazán jelent választóvonalat a két régió között. A határvidék két legfontosabb kockázati tényezője a radikális iszlám és a kábítószerezés-csempészet. A határvidék illegális migránsai számára természetes belső hátországot nyújt a Ferganai-medence déli pereme, ahol a kirgiz területbe ékelt üzbég és tádzsik exklávék gyakorlatilag egyfajta legalizált senki földjeként nyújtanak menedéket a vallási extremisták és a csempészek, gyakran azonos körből kikerülő csoportjai számára. A Ferganai-medence, illetve Kirgizisztán déli, délnyugati területei egyébként is a vallási extrémizmus bölcsőjének számítanak a térségben. A második évezred elején a térség legjelentősebb iszlamista csoportjai az Üzbegisztáni Iszlamista Mozgalom (IMU), a nemzetközi hátterű *Hizb ut-Tahrír* (Iszlám Felszabadítási Párt), illetve az abból 1996-ban kivált andidsáni székhelyű Akramiyya (nevét alapítója, Akram Yuldashev után kapta) mozgalom voltak. Ezen kívül még az al-Káidával szorosan kapcsolatban álló *Jamaat Mojahedeen* szervezet közép-ázsiai sejtjét leplezték le Kazahsztánban. Kirgiz területeken megint csak a *Hizb ut-Tahrír* tevékenységéről tudunk. Tádzsikisztánban az Iszlám Újjászületés Pártja legalisan működik. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fenyegető kép ellenére az iszlamista veszély korántsem akkora Közép-Ázsiában, amekkorának azt a saját legitimitációját ennek feltartóztatására építő közép-ázsiai elitek, főképp Iszlám Karimov rendszere beállítja. Az afganisztáni határ jelentős része meg most is FÁK-határőrizet alatt áll.

Miközben gazdaságilag a nyugati országok alapvetően nem voltak képesek betörni a térségbe, az a 2001. IX. 11-i merényleteket követően mégis felértékelődött. Amerika önálló biztonságpolitikai megrendelőként jelent meg e piacon, s egy rövid időre úgy tűnt, tán ki is szoríthatja a térségből Oroszországot. E tevékenységének tán

legsikeresebb eleme az volt, amikor 2001 szeptembere után megjelenhetett a térségben. Megszerezte a régi szovjet idők több bázisát, így a hánábádi légitámaszpont használati jogát is. Innen 2005 májusa, az andidzsáni zavargások után tették ki őket. Üzbegisztán jelenleg változtatni látszik 2005 óta következetesen folytatott elzárkózó politikáján, nemrég engedélyt adott az afganisztáni NATO-erőknek, köztük az amerikaiaknak is, a termezi légbázis használatára. Úgy tűnik, az üzbég külpolitika újra nyugatos irányt vesz.

Üzbegisztán mellett Kirgízia volt az a másik ország, amelyben az amerikaiak stratégiai pozíciókat tudtak szerezni. 2005 óta ez az ország tölti be a fő amerikai stratégiai bázis szerepét, s úgy tűnik, Amerika katonai jelenlétén túl is hosszabb távú, kiemelt szerepet szán az országnak regionális kapcsolataiban. Kirgíziáról beszélve érdemes megemlítenünk, hogy ez az egyetlen közép-ázsiai köztársaság, amelyben a térségbe nagy reményekkel behatolni szándékozó, de jó esetben csak belekotnyeleskedésig jutott Törökország is meg tudta vetni a lábát.

A „színes forradalmak”

Üzbegisztán, s általában Közép-Ázsia stratégiai fekvése valóban megfelelőnek tűnt ahhoz, hogy Amerika három fontos ellenfelét, Iránt, Oroszországot és Kínát is sakkban tarthassa innen.

A gazdasági befektetések hiánya mellett a közép-ázsiai amerikai kudarc fő oka az volt, hogy Washington teljesen rosszul mérte fel a térség sajátosságait. Alapvető hiba volt ez egy olyan hatalomtól, amely a XX. század ötvenes éve óta tudatosan készült arra, hogy a térséget, az egykori Szovjetunió etnikai hátsó udvarát használja felvonulási terepként és lehetséges partnerként Moszkvával szemben. Ez az elképzelés csak tovább erősödött az afganisztáni szovjet kaland idején. Több nagy amerikai egyetem képezett a közép-ázsiai térség viszonyait jól ismerő szakembereket. Mégis, úgy tűnik, a kilencvenes évek folyamán Közép-Ázsia legfeljebb a szavak szintjén jelentett stratégiai prioritást Washingtonban. Éppen ez lehet a magyarázata annak, hogy Amerika alapvető stratégiai hibáját, miszerint nem jelent meg jó időben és kellő erővel Közép-Ázsiában, csak tetézte, hogy amikor megjelent, jószerivel minden korábban

felhalmozott szakértelmet otthon hagyott. Egyes amerikai intézmények és hálózatok, pl. a Freedom House kifejezetten botrányosan felkészületlen, szellemileg és lelkileg alkalmatlan káderanyagot mozgósítottak. Így e szervezetek működése nemhogy hasznot nem hozott, de pl. Üzbegisztánban egyenesen súlyos károkat okozott.

Így következhetett be, hogy 2005-ben, az Akramiyya-mozgalom által kirobbantott andidzsáni „felkelés” kapcsán az – egyébként brutálisan eljáró – üzbég hatóságok éppen ezeket a civil szervezeteket, többek között a Freedom House-t vádolták meg azzal, hogy Iszlám Karimov rendszerének megbuktatása érdekében cimboráltak a legjelentősebb üzbegisztáni iszlamista mozgalmakkal. Sajnos, e vádak korántsem voltak teljesen alaptalanok. Márpedig az adott esetben, amikor éppen az afganisztáni iszlamisták elleni háborúban számítottak Taskent segítségére, kulcsfontosságú lett volna, hogy egy ilyen lehetőségnek még a látszata se merüljön fel.

Úgy tűnik azonban, hogy a színes forradalmak bővületébe került Washington csak és kizárólag egy kártyára tett fel mindent, bármi áron meg akart szabadulni a Közép-Ázsiát 1991 óta a kezei között tartó apparatszik-rendszerektől, egyúttal megpróbálta volna Moszkvát is kiszorítani a térségből. Márpedig Oroszország, amely a kilencvenes évek elején még szíves-örömet feladta volna itteni pozícióit, Putyin alatt mindinkább ragaszkodni kezdett közép-ázsiai jelenlétéhez. A Washington által pártolt színes forradalmak közül csak a kirgiz tulipános forradalom járt valamiféle sikerrel a térségben. Más kérdés, hogy ez is inkább egyfajta, a regionális elitiek közti hatalmi játszmánának bizonyult, s nem követte sem az ország átalakulása, sem pedig stratégiai kötődéseinek radikális átértékelődése. Magyarán, az ország, bár érzékelhető amerikai jelenléttel, de továbbra is Moszkva szövetségese maradt.

A közös múlt öröksége

Lehetséges magyarázataink közül a leginkább kézenfekvő a közös politikai örökség hatása. Tetszik ez nekünk, vagy sem, Közép-Ázsia és Oroszország jelenlegi irányítói ugyanannak a szovjet elitnek a gyermekei, közös a neveltetésük és a politikai kultúrájuk. Fél szavakból is megértik egymást. Az orosz nyelv, talán Türkmenisztán

kivételével, mindenütt meg tudta tartani a maga korábbi kiemelt helyzetét. Oroszország továbbra is civilizációs minta maradt. Oroszország pozícióit erősíti, hogy a köztársaságok működő infrastruktúrája, az út-, vasút- és vezetékálózatok mind az ő irányában futnak. Kazahsztántól és Türkmenisztántól eltekintve Oroszország valamennyi köztársaság energiaellátója, termékeik szinte kizárólagos vásárlója és a legnagyobb hitelezője. Putyin Oroszországa szakított a jelicini korszak gyakorlatával, amely az egykori szovjet térségben megmaradt orosz jelenlétet egyfajta kényszerű teherként tekintette, s Közép-Ázsiában fontos birodalmi játékteret lát. Ezt a viszonyt azonban számos gazdasági és kulturális ellentét is beárnyékolja.⁹³ Ezzel párhuzamosan úgy tűnik, hogy a közép-ázsiai térség kulcsozágának tekinthető Üzbegisztán – szakítva az orosz orientációval – ismét Amerika felé fordul.

Az amerikai jelenlét jövője

Aligha állíthatjuk, hogy az amerikai politika véglegesen kiszorult volna a térségből. Amennyiben Amerika képes lesz arra, hogy (akár a helyi elitek egy új generációjával) megfelelő partneri kapcsolatokat építsen ki, a régió valós sajátosságaiból kiindulva, és nem a saját politikai előfeltevései alapján alakítsa a helyi politikáját, valamint, hogy üdvös demokratizálási szándékainak valamelyest anyagi alapot is nyújtson, akkor még nagy befolyása lehet a régióban. Ennek legfontosabb eleme, hogy meg kell teremteni Közép-Ázsia új nemzetközi kijáratait, a vezetékálózatok mellett a közúti és vasúti összeköttetéseket is dél felé. Márpedig ennek nyilvánvaló akadályát jelenti Irán, illetve a zavaros afganisztáni viszonyok fennmaradása.

⁹³ НАРИНСКИЙ, М.М. – МАЛЬГИН, А.В. (ред.), *Южный фланг СНГ. Центральная Азия–Каспий–Кавказ: возможности и вызовы для России*, Москва, 2003; НАРИНСКИЙ, М.М. – МАЛЬГИН, А.В. (ред.), *Южный фланг СНГ [вып. 2]. Центральная Азия–Каспий–Кавказ: возможности и вызовы для России*, Москва, 2005.

Az afganisztáni viszonyokról

Az a néhány gondolat, amelyet eredetileg még a 2011-es események lázában vettem papírra, nyilvánvalóan túl röviden fogalmazódik meg ahhoz, hogy szerény gondolatmenetemet az önálló tanulmány jelzővel illethessem. Ugyanakkor mégis fontosnak érzem annak hangsúlyozását, hogy a nemzetközi közösség afganisztáni béketeremtési kísérlete miért volt és miért is van eleve kudarcra ítélve.

1. Szeptember 11. után nem következett be a Nyugat és az iszlám civilizáció globális összecsapása. Erre valójában nem is igazán lett volna esély, tekintetbe véve az alábbiakat: Az iszlám világ korántsem egységes egész. A közös vallási minta történeti, tág teret nyit az egymástól elszigetelten élő közösségek saját gyakorlatának. Nincsen olyan centrum, amely általánosan elfogadott cselekvési mintát tudna nyújtani. Miközben a nyugati civilizációs minta a centrum–alcentrum–félperiféria–periféria minta alapján hierarchikus elrendezésű, az iszlám világot egy erősen töredezett hálózatos felépítés jellemzi. E hálózat belső kohéziója gyenge, tagjai pedig nem képesek kitörni a modern nyugati világ diktálta centrális–periferikus elrendezésből. Azaz, minden ellenkező kísérlet ellenére, az iszlám világ tagjait előbb határozza meg a nyugati világrendben elfoglalt, általában félperiferikus–periferikus helyzetük, mint az, hogy az iszlám világrend tagjai. Nemzetközi kapcsolatban általában alkalmazkodnak a nyugati világ diktálta szabályokhoz, különösen, hogy a legtöbb iszlám országot, leginkább a fejlettebbeket, szorosabb kapcsolatok fűzik nyugati partnereihez, mint a gyakran vetélytársaiknak számító többi iszlám országhoz. Akadtak ugyan iszlám országok, amelyek egy időre megkíséreltek kitörni ebből a helyzetből, de közülük voltaképpen csak Iránnak sikerült az elszigetelődés és az összeomlás veszélyét biztosan elkerülnie. Ebből az is következik, hogy a nemzetközi közösség számára nem „az iszlám rendszer” jelenti a problémát, hanem azok az esetek, amikor erre hivatkozva tagadják meg az együttműködést a Nyugattal. Jó példa Irán és Pakisztán összevetése. Pakisztán akkori katonai vezetése két évvel az iráni iszlám forradalom előtt iszlamizálta a maga rendszerét, azonban a nyugati világ együttműködő partnere maradt.

2. A fentebb elmondottakból következik ugyan, azonban a nemzetközi politika pillanatnyi benuátlása, valamint az Uszáma bin Ládin vezetett terroristák jelszavai mögöl nem mindig világolt ki, hogy a szeptember 11-i események nem terjedtek át a Közel-Keletre. Folytatódott ugyan az Al-Aksza Intifáda, de a két küzdelem között nem alakult ki kapcsolat, sőt, Jasszer Arafat a lehető leghatározottabban visszautasította, amikor az al-Káida a palesztin ügyre hivatkozva próbálta meg tettét legitimálni. Jelenleg, vezetőjének likvidálása után, az al-Káida gyakorlatilag tetszhalott állapotban van.

3. Végül, az al-Káida teljes érvrendszere megbukott azon, hogy az iszlám világ legtekintélyesebb vallási fóruma, a kairói al-Azhár kollégiuma elutasította, hogy joguk lenne a vallás nevében fellépni.

Ami magát Afganisztánt illeti, fontos az alábbiakat megértenünk. Az első alkotmány elfogadásától (1964) számítva közel négy évtizeden át ugyanaz a két komponensű történelmi folyamat játszódott le. Ezek közül az első a modernizáció és a retraditionalizáció folyamata, a másik pedig az etnikai egyensúlyok mozgásáé. Ahhoz, hogy az elsőt megértsük, két tényezővel kell tisztában lennünk. Afganisztán számára az igazi gyarmati fenyegetést az indiai brit jelenlét jelentette, s az ország 1842 óta Oroszországban, illetve a Szovjetunióban látta a megfelelő partnert abban a törekvésében, hogy függetlenségét megőrizze. A másik, hogy Afganisztán viszonyai között Oroszország, illetve a Szovjetunió valóban a modernizációt képviselte. Ez nyilvánvalóan ellentmond kelet-közép-európai tapasztalatainknak. A mi tapasztalatainkban Oroszország és a Szovjetunió a határainkon fenyegető sötét rém, amely nemcsak katonai hatalmával jelent fenyegetést, de még inkább azzal, hogy egy, számunkra már rég meghaladott fejlődési stációhoz kényszerít minket visszatérni. Afganisztán esetében azonban éppen ellenkező volt a helyzet. Ráadásul, hiába a brit gyarmati uralom összeomlása, az ország valós segítséget mástól nem is igazán remélhetett. A Brit-India szerepét Afganisztánnal szemben átvevő Pakisztánnal ugyanis hosszú ideig nem alakultak jól az ország kapcsolatai. Ennek oka az volt, hogy az 1893-ban meghúzott, s az Afganisztán eredeti alapnépességét jelentő pastukat két uralom, az afgán és a brit-indiai között felosztó Durand-vonalat nem ismerte el

jogfolytonos afgán–pakisztáni határnak a kabuli kormány azután, hogy 1947-ben a brit főhatalom (*British Raj*) visszavonult. Az afgán érvelés szerint a brit hatalom megszűntével Pakisztán nem örökölhette ugyanazokat a jogokat, s a pastu területeknek vissza kell térniük anyaországukhoz. E cél érdekében még az ország ENSZ-tagságát is megpróbálták megvétózni. A magyar történelemben oly gyászos 1956-ban éppen egy, az amerikai fegyverekkel felszerelt Pakisztán elleni hadjáratához kértek szovjet fegyvereket. Sőt, Afganisztán szovjet járszalagra kerülésének ez volt a kulcsfontosságú momentuma.

Franz Altheim, a klasszika filológia és az ókori történettudomány nagy mestere még vagy 1960-ban, a gyarmati rendszer felbomlásából merített ihletet ahhoz, hogy feltárja és a perzsák, keletrómaiak és az iszlám előtti arabok példájával illusztrálva bemutassa, hogyan alakult a birodalmak és a kliensállamaik viszonya a késői ókorban. Elemzését azzal kezdte, hogy leírta a birodalom és kliensei közötti kapcsolatok fejlődésének általános sémáját.⁹⁴ Eszerint a magasabb fejlődési fokon álló birodalom – vagy éppen a lehetséges kliensek megnyeréséért versenyhelyzetbe kerülő birodalmak – először anyagi segítséggel igyekeznek lekötelezni klienseiket. A bőkezűen mért anyagi segítség mellett hamarosan megjelenik annak szellemi megfelelője is. A donor igyekszik általa kiképzett helyi szakemberekkel kielégíttetni a kliens igényeit. E segítségnyújtás végső stádiuma, amikor a donor állam teljes civilizációs mintáját átadja a kliensnek, mintegy saját maga klónjává téve az általa megsegítettet. Természetesen tudni kell, hogy a segítség, ahogy a történelemben jószerivel sohasem, ez esetben sem az altruizmus folyománya. A donor számára egyrészt az a fontos, hogy határait biztonságban tudja, másrészt megbízható szövetségesekre, még gyakrabban vazallusokra tegyen szert. E folyamat természetes velejárója lehet a kliensállam megszállása, elitjének megbízhatóbbnak tartott káderekkel való lecserélése. 1979-ben ez következett be Afganisztán esetén is.

⁹⁴ ALTHEIM, F., *Entwicklungshilfe im Altertum. Die Großen Reiche und ihre Nachbarn*, Rowohlt's Deutsche Enzyklopädie, Reinbek bei Hamburg, 1962.

Az erre bekövetkező reakció sem volt ismeretlen a történelemben. Az elégedetlenek, főként a pastu törzsek megindultak, hogy délkeleten, Pakisztánban élő testvéreiknél keressenek menedéket. Bár a nemzetközi politika színe előtt a harc a kommunista klónkormány hívei és ellenfelei között zajlott, a valóság ennél prózaibb volt. A modernizáció hívei és ellenfelei közötti harccá vált, illetve felborította az ország odáig gondosan őrzött hatalmi egyensúlyát. Ez különösen kihatott a többnemzetiségű ország etnikai és regionális erőviszonyaira is.

A pastu és a perzsa mellett Afganisztán harmadik legnagyobb nyelvi közösségét a török nyelvek beszélői alkotják. A Hindukustól északra, az egykori Afgán-Turkesztán területén egymillió feletti *üzbég* él, ők alkotják Afganisztán legnagyobb török nyelvű közösségét. Zömük letelepedett, csak egy kis részük tartja még egykori félnomád életét. Szunnita muzulmánok. Jelenleg ők a tádzsikok legnagyobb vetélytársai a Hindukustól északra.

Bár török nyelvű, de tőlük nagyban eltér a mintegy félmilliónyi *türkmén* népesség. Bár vallásilag nem különböznek szomszédaiktól, anyaországi testvéreikhez hasonlóan teljesen zárt, a többiekkel nem közösködő nomád csoportokban élnek. A *teke*, a *szárik* és az *erszari* törzs a három legjelentősebb itteni csoportjuk. A török nyelvű népek sorába tartozik még a pamíri *kirgizek* néhány tízezernyi csoportja. Jelentéktelen számban élnek az országban *kazakok* és *karakalpakok* is.

A három nagy nyelvi csoport egyikébe sem sorolható kis népek közül érdemes megemlíteni az iráni rokon *beludzsokat*, továbbá a *pamíri* népeket. Különleges csoportot alkotnak még az ország keleti részén, de a Hindukustól délre élő *núrisztániak* (mintegy kilencvenezren) és a tízezernyi *pasaj*, akik az indoeurópai nyelvcsalád *dárd* ágába tartozó nyelveket beszélnek. Egyes csoportjaik egészen a XIX. század végéig megőrizték pogány vallásukat. Egyáltalában nem tértek át az iszlámra a *hinduk* és a *szikhek*. Politikailag teljesen jelentéktelenek, viszont néprajzi érdekességként megemlítendőek a hazárák közé ékelt *mogolok*, akik szunnita muzulmán létükre a mai napig őrzik Dzsingisz kán korából maradt mongol nyelvüket, s a muszlim vallású, de tibeti nyelvű *balti* nép, amely az ország törzsterületét Kínával

összekötő vahháni folyosó lakója, valamint a dravida nyelvű *brahuik*.⁹⁵

Ázsia többenemzetiségű, a törzsi társadalom számos elemét őrző államaiban ugyanis a hűség nemcsak az uralkodóhoz és a szülőföldre köti az egyént, de szigorú helye van annak, hogy az együtt élő nemzetiségek, s ha vannak, azon belül a törzsek hierarchiájában ki milyen helyet foglalhat el. Ezt a fölöttébb ingatag rendszert a nyers erő mellett éppen az iszlám igyekszik nyugvóponton tartani. 1979-re azonban megdőlt mind a monarchia tekintélye, mind pedig az iszlám integráló ereje. Mindez talán nem is lett volna végzetessé, ha a szovjetek szigorúan ragaszkodtak volna ahhoz a forгатókönyvhöz, amelyet Közép-Ázsiában használtak. Ott ugyanis habozás nélkül feldarabolták a hagyományos politikai kereteket, hogy azután azokat az új, „nemzeti” keretekkel helyettesítsék. Bár egyfelől ez a folyamat, azaz a mesterségesen kialakított nemzetállami keretek valódi tartalommal való kitöltődése vezetett a Szovjetunió felbomlásához, másfelől a megroppant birodalom tagjainak békés szétválása is éppen ezeken a síneken gördülhetett. Afganisztánban viszont a közigazgatás nem vette figyelembe és nem is rögzítette az egyes etnikumok területi elhatárolódását. Ebből következett, hogy a politikai átrendeződés, amely polgárháborús hatalmi vákuumot is teremtett, alkalmasnak bizonyult arra, hogy a belső migrációk mintegy észrevétlenül történjenek meg. Ez nemcsak területi átrendeződésekkel járt, de azzal is, hogy a hagyományos erőssorrend felborult. A korábban legerősebbnek tekinthető pastuk lélekszámban és befolyásban egyaránt teret vesztek. Nyertek viszont az odáig a hierarchia szinte legalján álló hazárák, akiknek elperzsásodott mongol törzsei az ország síta kisebbségét alkotják. Általában nőtt a perzsa nyelvű népesség, különösen a tádzsikok befolyása, miközben északon, a Hindukus és az Amu-darja közötti területeken az addig

⁹⁵ *Area Handbook for Afghanistan*, H. SMITH & alii (eds), Washington D.C., 1969, 61–76; A kérdés legrészletesebb magyar nyelvű feldolgozását adja KATONA M., *A soknemzetiségű Afganisztán*, Bp., 2002; KATONA M. N., Etnikai konfliktusok lehetősége Afganisztánban, in *Pro Minoritate*, 2012/Nyár, 113–133.

döntő befolyással rendelkező tádzsikoknak új, veszélyes vetélytársa támadt az üzbégek személyében. A szovjeteket behívó Babrak Karmal utóda, Nadzsíbullah bukása, az 1992 és 1996 között zajló polgárháború e felborult egyensúly terméke volt. A formálisan a köztársasági elnöki pozíciót betöltő Burhánuddín Rabbáni és ellenfele, Gulbuddín Hikmatjár összetűzése, számos más vonás mellett a tádzsik elnök és a pastu ellenfele közötti etnikai feszültség vonásait is magán viselte.

A törzsi háborúk kísértete nyomán új erő jelent meg a színen. Az 1994-ben alakult tálib milícia ugyan a Kandahár környéki pastu Durráni törzset mondhatta a maga etnikai bázisának, programja azonban a belső villongások leszerelése volt. Ebben gyakorlatilag sikerrel is járt. Azonban egy olyan iszlámkép nevében lépett fel, amely nemcsak nem volt alkalmas egy modern társadalom irányítására, de a szunnita ortodoxia szempontjából is radikálisnak és elvetendőnek számított. A tálibok uralmával az ország visszajutott oda, ahol a monarchia óvatos reformjai előtt állt. Nagymértékben közelített az ország állapota azokhoz az állapotokhoz, amelyeket Vámbéry talált ittjártakor. A tálibok uralma ugyanakkor elejét vette a további belső népmozgásoknak. Megkezdődött a tádzsikok és az 1998-ban az ő oldalukra kényszerült üzbégek, valamint a házárák pozícióinak felszámolása. Ők hárman alkották meg kétségbeesésükben azt az Északi Szövetséget, amely azután a Nyugat szövetségesevé vált.

A tálibok uralomra jutása kapcsán hasznos információkhoz juthatunk arról is, hogy milyen is az iszlám rendszerek természete. Első tapasztalatunk az lesz, hogy „iszlám rendszer” a maga elvontságában nem létezik. A Közép-Kelet egymással is rivalizáló három iszlám rendszere belső tartalma szerint egyáltalában nem hozható közös nevezőre. Pakisztánban az iszlám rendszer voltaképpen csak az ország élén álló pandzsábi katonai és bürokratikus arisztokrácia nyílt diktatúrájának fügefalevele. Az ország kifelé fenntartotta a maga kapcsolatát a nyugati világrenddel. Az ország állapotaira jellemző, hogy a pakisztáni iszlám rendszer azon kevesek egyike a világon, amelynek iszlamista ellenzéke van. Ez az iszlamista ellenzék gyakran közelebb áll az afganisztáni tálibokhoz, mit a saját kormá-

nya iszlámképéhez. Az pakisztáni iszlám rendszer konzervativizmusa abban áll, hogy a brit-indiai uralomból maradt kiváltságokat igyekszik bebetonozni.

Ezzel ellentétben áll az iráni iszlám rendszer. Az első különbség az, hogy az Iránban honos tizenkettes sía, bár szentelt papsággal éppúgy nem rendelkezik, ahogy az a szunniták között is elképzelhetetlen, ugyanakkor viszont az imamátus tanából kifolyólag rendelkezik egy olyan, a híveknek élő iránymutatást adni hivatott hierarchiával, amely képes volt maga alá gyűrni a sah uralmába belerokkant államot, és egyfajta modernizációt is végrehajtani. Jelenleg az iráni társadalom a térség legjobban tagolt és legfejlettebb társadalma.

Az iszlám rezsimeket azonban nem kell mindenképpen károsnak tartanunk. Létrejöttük szükségszerű, s adott esetben a nemzetközi közösség biztonságának is szavatolójává lehet. Ennek megértéséhez be kell látni, hogy a közép-keleti régió államai sehogy sem írhatók le a mai nemzetállami keretekkel. Sőt, ezeket a bonyolult, többnemzetiségű politikai kereteket éppen halálra ítéli, ha modern értelemben vett nemzetállamokként kezelik őket. Az iszlám viszont alkalmas lehet arra, hogy ideig-óráig lecsendesítse és kiegyenlítse a nemzetiségi rivalizálást, s ahol vannak, ott a törzsi és lokális ellentéteket is.

Az Északi Szövetség katonai győzelme azonban azt is jelentette volna, hogy immár véglegesen szentesítődnek azok az etnikai állapotok, amelyeket a negyedszázados polgárháború teremtett. Ez viszont nemcsak azt jelentette volna, hogy az amúgy perzsa kultúrájú, szunnita Afganisztán pastu dominanciájú országból tádzsik, illetve perzsa dominanciájú országgá vált volna, de azt is, hogy a pakisztáni menekülttáborokba szorult pastu népesség számára nincs többé visszatérés. Vagy ha van, csak fegyveres harcok árán van. E helyzetben húzta elő a Nyugat a Rómában élő exkirályt a maga kalapjából. Ugyanakkor az így megkötött kompromisszum elismeri ugyan, hogy jelenleg a tádzsikok az ország erős emberei, ugyanakkor úgy tesz, mintha még mindig pastu dominancia lenne.

Ami a későbbi afganisztáni eseményeket illeti, szomorúan tapasztalható, hogy az ország – némi konszolidációval egyetemben – gyakorlatilag visszatért az 1973 előtti politikai erősorrendhez, azaz a nyu-

gati támogatás lényegében alátámasztotta a pastu dominanciát, továbbá megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy igen gyakran olyan archaikus tartományi politikai keretek álljanak helyre, amelyek felszámolásához már a királyság utolsó évtizedeiben hozzákezdtek. Így a kabuli központi kormány, a tartományi kormányzók és hadurak, a NATO-erők, valamint a tálibok közti dinamikus egyensúly határozza meg a bonyolult összetételű ország politikai mindennapjait, miközben annak tényleges demográfiai, etnopolitikai vagy éppen szociológiai viszonyairól sem a központi kormányzat, sem a NATO nem rendelkezik érvényes információkkal. A ténylegesen nem működő gazdaság, a követhetetlenül szétfolyó segélyek mentén érthető, hogy a mák- és ópiumtermelés jelenti a vidéki lakosság megélhetésének alapját. Külföldi beruházások, netán az amerikaiak által dédelgett TAPI-gázvezeték megvalósulása, amely a türkmén gázt segítően kijuttatni a pakisztáni kikötőkbe, csak és kizárólag stabil viszonyok között lennének megvalósíthatók, e stabil viszonyok viszont, a tálibok támadásaitól függetlenül, csak működő gazdaság mellett lennének elképzelhetők. A róka fogta csuka tipikus esetére jelenleg még senki sem talált hiteles megoldást.

Kína és muszlim kisebbségei

Előzetes megjegyzésként fontos leszögezni, hogy ez a fejezet volta-képpen két egymással csak vallási szempontból összekapcsolható kisebbséget fog össze, a tulajdonképpeni kínai muszlimokat (*hui*) és a szintén muszlim *ujgurokat* (*weiwu'er*). Bár lélekszámukra nézve egyértelmű, hogy a muszlim kínaiak vannak többségben, Kína számára az ujgurok jelentik az igazi kihívást. Ezért célszerű szövegünket kettéválasztani, s annak első részében az ujgurokra fókuszálni. Kína közép-ázsiai jelenléte és hatalmi ambíciói pedig szorosan összefüggenek hszincsiangi jelenlétével, elvégre a két terület műveltségét, vallását, nyelvét és újkori hagyományait tekintve szorosan kapcsolódik egymáshoz. Kína és Közép-Ázsia kapcsolatait alapvetően határozza meg a sanghaji hatok keretében folytatott együttműködésük, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy Kína térségbeli jelen-

léte összefügg az orosz–kínai és a kínai–amerikai kapcsolatokkal is. Szintén nagy a jelentősége a Közép-Ázsiában is érdekelt Iránnal való kapcsolatainak is, elvégre ez az ország a kínai gazdaság egyik legjelentősebb szénhidrogén-ellátója. A tanulmánynak nyilvánvalóan ki kell terjednie olyan kérdésekre is, mint Kína helye a terrorizmus elleni nemzetközi küzdelemben, viszonya a radikális iszlám által jelentett nemzetközi kihívásokhoz.

Kína muszlim kisebbségeinek általános bemutatása

A történelmi hagyomány szerint az iszlám vallás 651-ben érte el Kínát. Ettől az időtől kezdve lényegében folyamatosan jelen van az ország belső területein, dominánssá válni azonban sosem tudott. A kínai muszlimok jellegzetes diaszpórát alkottak. Annak ellenére, hogy akadtak sikeres periódusaik, mint pl. a Szung (*Song*) vagy éppen a Jüan (*Yuan*) dinasztiák uralma idején, vagy éppen kerültek élesen szembe a központi hatalommal, mint például a Csing-ház uralma alatt a XIX. század folyamán, az iszlám Kínán belül jellegzetesen kisebbségi vallás maradt, s ma is az. Dominánssá válni csak Kína egyik külső területén, Hszincsiangban (*Xinjiang*) tudott, jellegzetesen a helyi kisebbségek, elsősorban az ujugurok identitásának meghatározó elemeként. Éppen ezért figyelmeztetünk arra, hogy a Kína területén élő muszlim kisebbségek számszerű felsorolása nem föltétlenül tükrözi az adott nemzetiség tényleges politikai súlyát.

A lista élén 9,8 milliós lélekszámával a *hui* (muszlim kínai) népcsoport áll, akik egymagukban a kínai muszlim népesség 48%-át teszik ki. Őket követik az ujugurok (8,4 millió, 41%), a kazakok (1,25 millió, 6,1%) és a tunghsziangok (*dongxiang*, 541 000, 2,5%). Kína népességéhez képest jelentéktelennek tekinthető a kirgizek (161 000), a szalarok valamivel több mint százezres lélekszáma. Lényegében csak statisztikai és etnográfiai tényező a tádzsikok 40 ezres, a pao-anok 17 ezres, valamint az üzbégek és tatárok néhány ezres csoportja. Bár a statisztikák a tibetiek közé sorolják őket, Tibetben is él egy kimutatható muszlim kisebbség.

E csoportokat két elsődleges kritérium alapján osztályozhatjuk: (1) a Hszincsiang-Ujgur Autonóm Területen (*Xinjiang Uygur*

Aptonom Rayoni, Xinjiang Weiwu'er Zizhiku), Kína e forrongó nyugati határtartományában élők, illetve az ország belső területein élő népcsoportok, valamint, hogy a (2) török nyelvű népek etnokulturális közösségbe tartoznak-e, vagy valamely más nyelvet, netán a kínait (*han*) használják-e anyanyelvükként.

Bár e felsorolás is meggyőzhet bárkit arról, hogy egységes muszlim kisebbség Kínában nem létezik, s valószínűleg nem is kell attól tartani, hogy a központi hatalommal szemben egységesen lépnének fel valaha. Igaz, alig valamivel több mint húszmilliós népességről lévén szó, ennek igazán értelme sem lenne. (Tekintve, hogy igazán megbízható statisztikai adatokkal nem rendelkezünk, ezért a hivatalos kínai adatokat fogadtuk el mérvadónak. Más kérdés, hogy régebbi statisztikai adatokból felszorozva vannak, akik akár a 100 milliós muszlim népességet is elképzelhetőnek tartják Kínában. 1,3 milliárdnyi népességből ez sem lenne igazán jelentős lélekszám.)

Más a helyzet, ha a lényegében most is ujgur többségű (45%, míg csak 41% a *han*), döntő mértékben muszlim és török nyelvű népek lakta Hszincsiangot nézzük, ahol a többségnek önálló, az etnikai kínaiakétól gyökeresen eltérő identitása van.

A belső-kínai területek muszlim lakói

A belső-kínai területek muszlim lakói elsősorban a Ninghszia (*Ningxia*, 34% muszlim)–Kanszu (*Gansu*, 5% muszlim)–Csinghai (*Qinghai*, 18% muszlim, ebből kb. 16% *hui*, kb. 2% szalar) tartományokban található ún. „Korán-övezet” népessége. Kisebb muszlim népesség él még Jünnan (1,5% muszlim) és Honan tartományokban, továbbá Dél-Kínában, Hainan tartományban.

A *hui* vagy *huizu*, ez a túlnyomórészt Északnyugat-Kínában (Ninghszia, Kanszu és Hszincsiang) élő népcsoport (melynek egyik ágaként tartják számon a tőlük etnikailag elkülönülő, Vietnámból bevándorolt és ausztraloázsiai eredetű hainani muszlimokat) alapvetően kínai nyelvű, s még a saját elvi autonóm régiójában, Ninghsziában (*Ningxia Huizu Zizhiku*) is csak kisebbséget (34%) alkot. Rajtuk kívül ebbe a csoportba sorolhatjuk a Kanszuban élő (2%), mongol nyelvű tunghsziangokat (saját nevükön *szárta* vagy

szanta), a Kanszuban és Csinghaiban élő összesen 17 ezres, szintén mongol nyelvű *pao-an* (*Bao'an*) népet, valamint a Csinghaiban élő, török nyelvű *szalarokat*. Bár nyelvük és vallásuk alapján közel állnak a hszingcsiangi török-izlám népességhez, történelmi és politikai okokból tőlük elszakadva élnek.

Bár főképp a ninghsziai muszlim kínaiak csábító kapcsot jelentenek a Kína iránt érdeklődő muszlim, főképp közel-keleti üzletemberek számára, e népességnek nemhogy Kína, de saját sorsa irányításában is csak alig-alig lehet beleszólása. Ezért itt és most nem is érdemes velük tovább foglalkoznunk.

A hszingcsiangi helyzet

1. A térség helyzete, kapcsolatai Kínával

A mai Hszincsiang eredetileg indoeurópai, majd a X. századtól mind gyorsabban eltörökösödő népessége már az ókor óta kapcsolatban állt Kínával.⁹⁶ Kulturálisan és gazdaságilag azonban elsősorban a tőle nyugatra elterülő közép- és belső-ázsiai régiókhoz, illetve Észak-Indiához kötődött. Kína ezt az alapvetően nem kínai kultúrájú területet többször is a befolyása alá vonta, területén rendre garnizonokat létesített.⁹⁷ Ennek ellenére a kínai történetírás a térséget a Handinasztia kora óta Kína szerves részének tekinti. Az iszlám a XIV. század után vált a terület meghatározó vallásává. Véglegesen bekebeleznie azonban egészen az újkorig nem sikerült. A Csing-dinasztia csapatai 1758 után szállták meg tartósan, s 1884-ben jött létre hivatalosan Hszincsiang tartomány, amivel a terület elvileg Kína (illetve

⁹⁶ CHAVANNES, Éd., *Les pays d'Occident d'après le Heou Han-chu*, in *T'oung Pao*, sér. II, 8(1907), 149–234; HIRTH, F., *The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia. Text and Translation of Chapter 123 of Ssi-ma Ts'ien's Shī-ki*, in *Journal of the American Oriental Society*, 37(1917), 89–152; PELLiot, P., *A propos des Comans*, in *Journal Asiatique*, sér. 11, 15(1920), 125–185; WANG Ching-lu, *Arsi and Yen-ch'i, Tokhri and Yüeh-shih*, in *Monumenta Serica*, 9(1944), 81–91.

⁹⁷ WAN, Jiläy [WANG Zhilai], *Ottura Asiya tarixi*, 1, Ürümqi, 1993.

a Mandzsu Birodalom) részévé vált. Az 1758-as annexió után is rendre kitörő Kína-ellenes muszlim felkelések (1864, 1865–1875/77, 1933, 1944–1949) jól mutatták, hogy a régió lakossága elégedetlen a mandzsu és kínai uralommal. Mindezek ellenére, 1912 után a régió lényegében zavartalanul vált a Kínai Köztársaság részévé, s annak uralma, nem kis szovjet befolyás mellett, az 1940-es évek elejéig folyamatos maradt.

A térség közelmúltját aligha érthetjük meg annak ismerete nélkül, hogy alig egy évszázaddal a kínai (illetve tulajdonképpen mandzsu) hódítás után Kína új riválist kapott a térségben. A Közép-Ázsiát 1864 után módszeresen hódoltatni kezdő Oroszország 1871 és 1881 között megszállta az Ili folyó völgyét és Guldzsát. Az 1934 és 1944 között a tartományt irányító kínai hadúr, Seng Si-caj 1942-ig kifejezetten szovjetbarát politikát folytatott, számos szovjet mintájú intézményt honosított meg a területen. A térség 1949-ben került a Kínai Kommunista Párt irányította kommunista kormány uralma alá, s kifejezetten szovjet minta és nyomás segített létrehozni 1955-ben a Hszincsiang Ujgur Autonóm Tartományt. A térség sorsa tehát a kínai–szovjet kapcsolatok egyik neuralgikus pontja lett, a Szovjetunió nem titkolta, hogy a Közép-Ázsiában gyakorolt befolyását szeretné kiterjeszteni e területre is. Így nem csoda, hogy a szovjet–kínai kapcsolatok hűvösebbre fordulását 1962 után az ujgur és a kazak lakosság elleni mind brutálisabb kínai fellépés követte, ebben az évben hatvanezren menekültek Hszincsiang északi területeiről a Szovjetunióba, elsősorban Kazahsztánba. Később egy jelentős ujgur és kazak csoportnak sikerült Afganisztánon át Törökországba menekülni. A feszültség további elemekkel gazdagodott, amikor Kína 1964-ben Hszincsiangban hajtotta végre első nukleáris robbantását.

Kína a szovjet fenyegetésre egy módon válaszolt, a tartomány elkínaiasításával. 1940–1941 folyamán még 78%-volt az ujugrok és 5% a tulajdonképpeni kínaiak (*han*) aránya a tartományban, jelenleg az autonóm területen ez az arány 45 és 41%. A sinizáció másik eszköze a kínai telepes katonaság. Az 1954 óta létező Hszincsiangi Termelő- és Építőbrigádok (*Xinjiang Shengchan Jianshe Bingtuan*) lényegében gazdasági és közigazgatási szempontból önálló „államot” alkotnak az államon belül. Ez a szervezet a XX. század végéig

katonai és telepési feladatokat egyaránt ellátott, azóta a katonai feladatait a Hszincsiangi Katonai Körzet vette át. A kínai uralom legmegbízhatóbb támasza volt, illetve most is az. Népeisége 88-89 százalékban kínai.

Hszincsiang jelentőségét Kína számára növeli, hogy a térség számos nyersanyag, köztük a Kína számára vitális nyersolaj lelőhelye.

2. Az ujugrok, helyük a török népek családjában

Az ujugrok török nyelvű, muszlim nép, nyelvük a török nyelvek délkeleti, *turki* ágához tartozik, az üzbéggel (ez a legközelebbi nyelvrokona), a már említett csinghaji *szalar* nyelvvel és a Kanszuban beszélt, ma már írásbeliségét veszített, részben elmongolosodott, s buddhista hagyományait megőrzött *sárga ujugur* nép török nyelvével együtt.

Mai kulturájuk a közép-ázsiai iszlám és török kultúra közvetlen rokona, mondhatni Kínába átnyúló folytatása. Közép-Ázsia török népeivel együtt a XIX. század folyamán érte el őket is az oszmán befolyás (Jakub beg felkelése 1864–1877-ben elvben oszmán-török védnökség alá helyezte magát, az 1933-as és 1944–1949 közötti felkelések is számíthattak Törökország, legalábbis erkölcsi támogatására). A valóságban a több dialektusra oszló ujugur nyelv beszélői jól értik a velük szomszédos török nyelveket, így az üzbég mellett a kirgizt és a kazakot, de a nyelvcsalád többi nyelvei esetén is az értéshár közelében vannak, tulajdonképpen Törökországig.

3. A mai hszincsiangi ujugur identitás kialakulása

Bár az ujugrok, részben a *han* kínaiakkal való rivalizálás okán, szívesen származtatják magukat az ázsiai hunok (*xiongu*) népétől, ez az azonosítás bizonytalan.⁹⁸ Több korábbi elnevezés után, az *ujgur* népnév bizonyíthatóan a VII. század második felében tűnik fel, s az ujugrok a VIII. század közepétől lettek a mai mongóliai steppevidék urai. A IX. században, kirgiz nyomásra kényszerültek részben Kínába, nagyobb tömegekben Kanszuba és a tibetiek által éppen

⁹⁸ ТУРОЙУН АЛМАС, *Hunlamin, kiskiqq tarihi*, Urumqi, 1986.

kiürített Kelet-Turkesztánba vonulni. Két kisebb királyságot hoznak létre, Kanszuban (Sacsou, ennek egykori területén található a híres tunhuangi barlangrendszer) és a mai Hszincsiang keleti részén (Kocso). Hszincsiang nyugati részén a X. századtól már az iszlám volt az úr. Az ujur kultúra jellegzetessége a még a mongol pusztákon felvett manicheus, illetve az azt később kiszorító buddhista vallás és a fejlett írásbeliség voltak. A XX. század első felében tudományos szenzációként és identitásképző elemként egyaránt hatott e műveltség újralfedezése.

A hagyományos ujur kultúra és identitás a XIV. századra Kanszu kivételével eltűnt. Az iszlám kultúra hatására a térségből még az ujur népnév is eltűnt, azt csak 1923-tól használják újra. A mai ujur identitás egyik legkétségesebb eleme, hogy éppen arra a buddhista ujur kultúrára hivatkozik, amelynek műveltségében nem folytatása. (Egyes nyugati kutatók még az etnikai kontinuitást is kétségbe vonnák, de ez túlzó álláspont.) Sokkalta inkább lenne folytatása a Hszincsiang nyugati részein, így Kaszgarban a X. században felvirágzó iszlám-török kultúrának, erre azonban csak kevésbé hivatkoznak, nyilvánvalóan azért, mivel ez végképp Kínán és annak civilizációs körein kívülre helyezné az ujurokat.

Ami a térségbe látogató magyarokat illeti, fontos tudni, hogy a nálunk honos romantikus „őstörténeti” elméletek, nem kis részben Törökországból reexportálva, ott is megtalálhatók, intenzívebben élnek, mint nálunk.

4. A hszincsiangi autonóm terület létrejötte, lakói, adminisztratív és etnikai viszonyai

Hszincsiang 1949-ben került a kínai kommunista kormányzat uralma alá, s 1955-ben alakult meg az autonóm terület.

Kettős gyökerű konfliktus

Annak, hogy a tartomány legnagyobb kisebbsége, a helyben többségben levő, török nyelvű, szunnita muszlim *ujgur*, valamint a tulajdonképpen kínai (*han*) lakosság együttélése korántsem sikertörténet, aligha lehet hírértéke. A viszony lényegében attól kezdve feszült,

hogy a tartomány, mintegy harmadfél-száz éve, tartósan a Kínát is a maga uralma alatt tartó, rohamosan elkínaiasodó, de a maga gyökeireit folyamatosan megtartó Mandzsu Birodalom fennhatósága alá került.

A hszincsiangi konfliktust (akárcsak a tibetit) nem lehet egyszerűen „nemzetiségi” vagy „vallási” konfliktusként felfogni. Kínának vannak az ujgurokét (vagy éppen a tibetiekét) lélekszámban sokszorosán meghaladó kisebbségei, miképpen a kínai nyelvű muszlimok lélekszáma is sokszorosán meghaladja az ujgurokét.⁹⁹ A kérdés nem az, amit a kínai hivatalosság egyébként állít, hogy léteznék egy Kína perifériáin élő nomád törzsekből kialakult, később muszlimmá lett népesség, amely egy az i. e. I. század óta (bár megszakításokkal) kínai fennhatóság alatt álló területre települt, hanem az, hogy ez a terület s népessége alapvetően – bár folyamatosan kapcsolatban állt vele – nem vált soha Kína integráns részévé.

Egy gyors elemzés során nem lehet feladatunk Hszincsiang történetének részletes elemzése. Megelégedhetünk annak leszögezésével, hogy a Hszincsianggal szemben folytatott kínai kommunista politika sajátos egyvelege a hagyományos kínai történelmi tapasztalatok és a szovjet politikából átvett módszerek alkalmazásának.

A fiatal Kínai Népköztársaság kettős taktikához folyamodott. Szervezetileg megtartotta e területek mandzsu kor óta létező különállásának kereteit (sőt, Ninghszia néven még új, kínai muszlim területet is kreált), miközben vállalta, hogy ezeket előbb-utóbb új, a szovjet politikából kölcsönzött, „szocialista” etnikai autonómiákká alakítja át. Így jött létre, korábbi ígéretek alapján, de nem minden szovjet ráhatás nélkül 1955-ben a Hszincsiang-Ujgur Autonóm Terület (*Xinjang Uyur Aptonom Rayoni, Xinjiang Weiwu'er Zizhiku*) is.¹⁰⁰ Az alapvetően szovjet mintára, s szovjet befolyás alatt rákény-

⁹⁹ A kérdésre magyarul I. DOBROVITS M., Kína és muszlim kisebbségei, in *Változó Kína*, I, Világgazdasági Kutatóintézet, Bp., 2009, 159–172.

¹⁰⁰ BERGÈRE, M.-C., L'Influence du modèle soviétique sur la politique de minorités nationales en Chine. Le cas du Sinkiang (1949–1962), in *Revue française de science politique*, 24(1979), 402–425.

szerített megoldást Peking sosem tartotta szívügyének,¹⁰¹ s a rövid életű autonómia 1962-ben tragikus véget is ért. Egy „felkelés” után tízezrek menekültek (a korabeli magyar ész számára tán elképzelhetetlen módon) az akkor Szovjetunióba. A terület később is a szovjet–kínai konfliktus egyik fontos színtere volt.¹⁰²

„Birodalom a birodalomban” – Hszincsiang felépítése

Ez az önmagában is birodalomnyi oszággrész, amely ma Kína legnagyobb tartományi szintű közigazgatási egysége (1,6 millió km²) maga is kisebb autonómiák halmaza. Ezeken kívül található még a telepes katonaság (*bingtuan*) gyakorlatilag önálló területei, 14 „ezredbe” szerveződve. E telepes katonaság jelenléte és működése jól mutatja, hogy a jelszavaikban oly modern kínai kommunisták mennyire kötődnek a kínai múlthoz. Létük és működésük ugyanis több szempontból emlékeztet a térségben a korai középkorban jelen lévő kínai katonai kolóniákéra.¹⁰³ A kínai központi kormányzat ezen kívül arra törekedett, hogy a telepeseken kívül elsősorban szakemberekkel és politikai káderekkel segítse a térség fejlődését. Így Hszincsiang kínai (*han*) népessége 1949 és 1990 között 6,7%-ról 37,78%-ra nőtt (jelenleg kb. 41%), miközben a nemzetiségi munkakerő közel fele továbbra is a mezőgazdaságban dolgozott (1982: 58,9%, 1990: 49,6%). Ez a helyzet egyértelműen az őshonos lakosság fokozódó marginalizációjára utal. E képet csak tovább árnyalja az a tény, hogy Hszincsiang (Tibettel versengve) népesedési rekordokat dönt Kínában. 1990-ben 25,3%-os, 1997-ben 19,7%-os szaporodási rátája 8,7, illetve 6,6%-os mortalitással állt szemben, így 1990-ben 16,6%, míg 1997-ben 13,1% volt a népesség természetes szaporodása. 2000-ben a tartomány lakosságának 60%-át kitevő

¹⁰¹ WHITING, A. S., Sinkiang and the Sino-Soviet Relations, in *The China Quarterly*, No. 3(1960), 32–41; LO, J. P., Five Years of the Sinkiang-Uighur Autonomous Region, in *The China Quarterly*, No. 8(1961), 92–105.

¹⁰² LÉVY, R., Les confrontations territoriales sino-russes: particulièrement dans le région de l’Ili, au Sinkiang, in *Politique étrangère*, XXXI(1966), 157–172.

¹⁰³ BECQUELIN, N., Xinjiang in the Nineties, in *The China Journal*, No. 44(July 2000), 77.

muszlim lakosság többsége a 8,3 milliós ujgur és az 1,25 milliós kazak nemzetiséghez tartozott. A kínai lakosság száma 7,5 millió volt. Érdemes megemlíteni a tartomány negyedik legnagyobb nemzetiségeként számon tartott kínai muszlimokat (*hui*), akik 1990-ben 670 000 lelket számláltak. A kínai lakosság főképp Urumcsiban, továbbá a tartomány északi és keleti részein került néhol túlnyomó, akár a 100%-hoz is közelítő többségbe.¹⁰⁴ A tartomány nyugati területei viszont gyakorlatilag érintetlenek maradtak a kínai betelepüléstől. A kilencvenes években, az egykori szovjet Dél köztársaságainak függetlenné válásával egy időben különösen megnőtt a tartományba irányuló kínai bevándorlás (1990-ben még csak 5,6 millió etnikai kínai élt itt, azaz tíz év alatt közel kétmillióval nőtt a számuk), miközben a központi és a helyi kínai pártvezetés külön akcióterveket dolgozott ki a tartomány kínai uralom alatt tartásának biztosítására.

Maga az autonóm terület – Szaharov megfogalmazásával élve – „birodalom a birodalomban”, azaz a kollektív autonómiát kisebb belső autonómiák szabdalják darabokra. A berendezkedés szovjet inspirációját jól mutatja az egyes részautonómiák ujgur elnevezése is, amelyek az *aptonom oblast* (< orosz *avtonomnaja oblaszty* ’autonóm terület’, kínaiul *zizhizhou*) nevet viselik. Hszincsiang belső autonómiái a következők:

1. Ili Kazak Autonóm Körzet;
2. Kizilsu Kirgiz Autonóm Körzet;
3. Bajangol Mongol Autonóm Körzet;
4. Borotala Mongol Autonóm Körzet;
5. Szandzsi *Hui* Autonóm Körzet.

¹⁰⁴ ANDERSON, B.A. – SILVER, B.D., Ethnic Differences in Fertility and Sex ratios at Birth in China: Evidence from Xinjiang, in *Population Studies*, 49(1995), 211–226; HANNUM, E. – YU Xue, Ethnic Stratification in Northwest China: Occupational Differences Between Han Chinese and Nationalities in Xinjiang, 1982–1990, in *Demography*, 35(1998), 323–333; ATTANÉ, I., La fécondité chinoise à l’aube du XXIe siècle: constats et incertitudes, in *Population*, 55(2000), 233–265; angolul: Chinese Fertility on the Eve of the 21st Century: Fact and Uncertainty, in *Population: An English Selection*, 13(2001), 71–100.

Ezeket kívül találhatók még a telepes katonaság (*bingtuan*) gyakorlatilag önálló területei, 14 „ezredbe” szerveződve.

Ami Kína hszincsiangi politikáját illeti, a népköztársasági kormány sikerrel használja ki a hagyományos kínai „barbárokat használni a barbárok ellen” uralmi technikáját. Ennek egyik eleme, hogy rendre kijátsszák az egyik etnikumot a másik ellen, ez Hszincsiangban a kazakok felülreprezentáltságát jelenti az ujgurok ellen fellépő rendőri erők kötelékében, a másik, hogy sikerrel lép fel a területileg meghatározó pár ezres muszlim, vagy éppen nem muszlim kisebbségeknek a helyi többséggel szembeni védhatalmának szerepében. Az egyes helyi autonómiákon kívül érdemes megemlítenünk a térségben élő nem muszlim mongol, mandzsu és orosz kisebbséget, akiknek pár ezres vagy pár tízezres közösségei éppen úgy és éppen azonos jogú nemzetiségek, akárcsak a tartomány ujgur többsége. E népességből kiemelhetjük a kazakokat és a kirgizeket, akik saját jól felfogott érdekeik alapján együttműködnek a kínai központi hatalom helyi szerveivel, lojalitásuk azonban legfeljebb, ha annak erejéig terjed. A helyi muszlim kisebbségek közül megemlíthetjük még a hszincsiangi tádzsikokat, akiknek helyi, keletiráni nyelve (*tádzsik ziv*) csak távoli közös vonásokat mutat a tádzsikisztáni tádzsikok nyugatiráni, lényegében perzsa nyelvjárásnak tekinthető nyelvével.

5. A hszincsiangi szeparatizmus, háttere és támogatói

Ami a hszincsiangi szeparatizmust illeti, aligha hihető, hogy új jelenséggel állunk szembe. A tartomány húszmillió lakosságának török nyelvű és muszlim többsége valószínűleg egy dologban ért egyet – Hszincsiang soha nem volt és soha nem lesz Kína része. Ebből a szempontból érdemes a tartományt Tibettel összehasonlítani, ugyanis mind a két peremtartományban a Kínával való szembenállás alapvető vonása, hogy tagadják, miszerint országuk és népük Kína része volna.

Ebből következik, hogy eleve értelmetlen hszincsiangi szeparatizmusról beszélnünk abban az értelemben, hogy a tartomány török-izlám lakosságából voltaképpen mindenki „szeparatista”, csak akadnak, akik átmenetileg együttműködnek a kínai hatóságokkal. Kína védekező mechanizmusai ezzel a folyamattal szemben gyen-

gék. Az általa megkísérelt demográfiai agresszió alapvetően kudarcra van ítélve, ha figyelembe vesszük, hogy Hszincsiang egyre kevésbé vonzóbb betelepülési terület az etnikai kínai (*han*) népesség számára, akik a térségben az erős iszlám hagyományok okán voltaképpen nem tudnak meggyökeresedni, alapvetően a saját „gettóikban” élnek, illetve, a térség őslakóinak fertilitása a második legnagyobb Tibeté után Kínában.

A hszincsiangi szeparatizmus alapvető sajátossága, hogy nem utasítja el a fegyveres harcot. Miközben nincs olyan tekintély, amely a dalai lámához hasonlóan képes lenne az ujugrok és általában a tartomány egyértelműen elfogadott külső képviselőjére. Több emigráns „kormány” és vezető igyekszik magát elfogadtatni, általában nem nagyobb sikerrel, mint az 1956 utáni magyar emigráns vezetők, a tartományban rendre törnek ki fegyveres felkelések, így pl. 1990-ben és 1997-ben is. Fontos különbséget jelent, hogy amíg 2001. szeptember 11. előtt az ujugur szeparatistákat elsősorban „pánturkisták”-ként emelgették, azt követően iszlamista terroristákról beszélnek Pekingben. Tény, hogy az iszlám szerves eleme az ujugur ellenállásnak, s valóban találtak egy-két ujugur szökevényt az afganisztáni tálibok között. Az ujugur nemzeti mozgalmak ennek ellenére 2009-ig alapvetően nacionalisták, és nem iszlamisták voltak. Mindezek ellenére realitásnak kell tartanunk, hogy a közép-ázsiai határokon valóban átszivárog a radikális iszlám.

A Pekinggel szembeni békés ellenállás „arca” ma egy ujugur hölgy, a Nobel-békedíjra is jelölt Rabia Kádír. Ez a tizenegy gyermekes családanya 1994-ben még Kína tíz leggazdagabb vállalkozójának egyike volt, cége az *Akida* (< arab *‘aqida* ’hittétel’) nevet viselte.¹⁰⁵ 1993 és 1997 között a kínai népi gyűlés képviselőjeként is működött. 1999-ben tartóztatták le titkos állami iratok külföldre juttatása és szeparatizmus vádjával. Akkor nyolc évre ítélték, majd hat év múltán, 2005-ben kiengedték a férjéhez, Szidik Rozihoz az Egyesült Államokba.

¹⁰⁵ A cég nevének megfelelő kínai írásjegyek nem hordoznak önálló jelentést, mindössze külföldi kifejezések átírására használják őket. Dr. Apatóczy Ákos sinológus szíves közlése.

Más kérdés, hogy Kína a saját belső propagandájában nemcsak az iszlámmal mossa össze az ujugurokat, hanem a bűnözés, elsősorban az országon belüli kábítószerek-kereskedelem terjedését is igyekszik a nyakukba varrni.

Fontos megemlítenünk egy terminológiai kérdést. Miközben Kína hivatalosan Hszincsiangról beszél, maguk az ujugurok a közbeszédben is és politikai szembenállásuk kifejezésekként is Kelet-Turkesztánról (*Xərkiy Türkistan*) beszélnek. Természetesen a hszincsiangi ujugur hivatalosság a tartomány hivatalos ujugur elnevezését használja.

Kína jelenléte a szűkebb értelemben vett Közép-Ázsiában

1. A szovjet–kínai viszony és rivalizálás Közép-Ázsiában
Közép-Ázsiát a Szovjetunió értelemszerűen a saját hátsó udvarának tekintette, amely számára utat nyithat a Közép-Kelet és, adott esetben, Kína irányába. A szovjet befolyás erejét jól mutatja, hogy 1949 után Hszincsiang első elnöke, Szajfuddin egy a Szovjetunióból átkerült tatár kommunista volt. A szovjet politika, amely egyébként szintén nem bánt kesztyűs kézzel a saját muszlim alattvalóival, éppen ezért 1962 után folyamatosan igyekezett napirenden tartani a hszincsiangi nemzetiségi kérdést, főképp a szovjet politika számára veszélytelen, mert a saját területén nem őshonos, s így köztársasággal vagy másféle területi autonómiával nem rendelkező ujugurokét. Ezzel szemben Kína a saját hagyományos történelmi „jogait” hangsúlyozta, s főképp a határkérdés nyitva tartásával igyekezett a területen bizonytalanságot kelteni. Alapvető rivalizálást jelentett a két hatalom egymással szemben álló szövetségi rendszere is. A Szovjetunió legfontosabb dél-ázsiai szövetségese India volt, míg Kína hagyományosan Pakisztánt tekintette a térségben a szövetségeseinek. Ezt a rivalizálást csak tovább erősítette a szovjetek értelmetlen afganisztáni kalandja, amely (Vietnám kambodzsai fellépésével együttesen) a kínai vezetőkben egyfajta bekerítettség érzését keltette. Ez a bekerítettség-érzés napjainkban elsősorban a közép-ázsiai amerikai jelenlét okán erős a pekingi vezetőkben.

2. Közép-Ázsia új államai és a kínai kihívás

Közép-Ázsia volt szovjet köztársaságai számára Kína alapvető fenyegetésként jelent meg. Részben a szovjet idők hagyományos nevelése okán, részben az ország valós, gazdasági és népességbeli túlsúlya után. Kazahsztán, Kirgizisztán és a polgárháborúba süllyedt Tádzsikisztán egyaránt tartottak attól, hogy Kína nem fogja tiszteletben tartani a már a szovjet időkben is vitatott határaikat. Ezzel szemben Peking meglepő rugalmasságról tett tanúbizonyságot. A sanghaji szerződéshez vezető kollektív tárgyalások során lényegében beérte szimbolikus engedményekkel, s hajlandó volt a határokat kollektív módon garantálni. Ugyanakkor Közép-Ázsia új köztársaságai továbbra is meglehetősen bizalmatlanok Kínával szemben. Elsősorban a kínai bevándorlástól tartanak, másodsorban a kínai gazdasági függőségtől. Más kérdés, hogy Kína sincs igazán jelen ezekben az országokban.

3. A sanghaji szerződés

Kína és a vele határos volt szovjet utódállamok 1996-ban és 1997-ben ültek a tárgyalóasztalhoz Moszkvában, majd Sanghajban, hogy még a szovjet időkből fennmaradt problémáikat rendezzék. Az eredetileg ötös szervezet 2001-ben Üzbegisztán csatlakozásával bővült egy hat országot (Kína, Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán, illetve a társult Törökország) magában foglaló kollektív biztonsági és gazdasági együttműködési szervezetté. A szervezet munkájában közletről érdekelt még Afganisztán és Irán is. A szervezet hivatalos neve a „Sanghaji Együttműködés Szervezete”, s formális céljai között van a kollektív biztonság megteremtése a térségben, továbbá a terrorizmus, extrémizmus és szeparatizmus elleni küzdelem. Kína szempontjából nyilvánvalóan alapvető érdeket jelentett a saját határai és belső nyugalma biztosítása, különösen azért, mivel – ha nem is oly mértékben, mint ahogy azt a helyi, meglehetősen korrupt rezsimiek a saját legitimációs propagandájukban hangoztatják – a szélsőséges iszlám valóban teret nyert a régióban. Igaz, az afganisztáni tálibok veresége valószínűleg hosszú időkre visszavetette e mozgalmakat. Ennek ellenére Tádzsikisztán és részben Kirgizisztán kormányai sem urai teljes mértékben a helyzetnek, afganisztáni központi kormány meg csak papíron létezik.

A sanghaji együttműködésnek van gazdasági oldala is. A térség, amennyiben a megfelelő közlekedési és szállítási útvonalak végre kiépülnek, Kína egyik legjelentősebb potenciális energiaszállítójává válhat, míg hosszú távon befektetési területként és piacként aligha maradhat zárva Kína előtt. Jelenleg azonban a komolyabb gazdasági kooperáció még csak álom.

4. Kína és a közép-ázsiai hatalmi verseny más játékosai: Oroszország, az Egyesült Államok, Törökország, Irán, India és Pakisztán
Közép-ázsiai hatalmi játszmáiban Kína alapvetően két riválissal kellett szembenézzen: Oroszországgal, amely a kilencvenes évek folyamán hatalmának mélypontján volt, valamint a térség iránt nagy, de alapvetően teljesületlen ambíciókat tápláló Egyesült Államokkal.

Bár a kilencvenes évek elején Törökország is bejelentette az igényét, hogy nyelvi, kulturális és hagyományos alapon játékos kíván lenni, gyakorlatilag még csak a beleköttyogásig sem jutott el. Létezik ugyan egy Török Együttműködési és Fejlesztési Ügynökség (*TİKA*), és kimutatható némi török gazdasági, kulturális és katonai jelenlét, főképp a térség leggyengébb láncszemei közé számító Kirgizsztánban, de igazi török befolyásról nem beszélhetünk. Ennek az ország relatív gyengeségén kívül az is az oka, hogy a török diplomácia rendre felülértékelte a maga kártyáit. Törökország elvben ma kategorikusan tagadja, hogy Közép-Azsiában önálló török nyelvű nemzetek léteznének, ehelyett valamiféle anatóliai alapú pántörök identitást és a saját nyelvét igyekszik ráerőszakolni a térség török nyelvű államaira. Márpedig ez nem föltétlenül vált ki pozitív érzelmeket a saját identitásuk tisztázásában érdekelt közép-ázsiai új köztársaságokból. Törökország és Kína viszonya több szempontból is feszült. Természetesen Törökország, nem is annyira suba alatt, igyekszik fel-felvetni az ujugurok nemzeti elnyomatásának kérdését, míg Kína azt, hogy Törökország ne nyújtson támogatást az onnan elmenekült ujugur kisebbségnek, de a két ország közti feszültségnek van gazdasági jellegű vonása is.

Kína és Irán

Általában éppen ennek az ellenkezője állítható Kína és Irán viszonyáról. A két ország kapcsolatai az i. sz. III. századra nyúlnak vissza, s általában szívélyesnek mondhatók. Irán Kína egyik legjelentősebb energiaellátója. Még 2004-ben írtak alá egy 25 évre szóló, 10 millió tonna cseppfolyósított földgáz szállításáról szóló egyezményt, 100 milliárd dollár értékben. Ezt követte még ugyanabban az évben másik egyezmény, amely 50%-os részesedést adott Kínának a jáderváni olajmezőn. Kínáé a második hely (8,3%) Irán importpiacán, s az iszlám köztársaság tudatosan igyekszik neki juttatni ezt a helyet a korábbi második Japánnal szemben. (Az első hely hagyományosan Németországé.) A két ország együttműködése egyébként a formális ideológiai ellentétek ellenére is zavartalan. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszik a jelenleg tökéletesen pragmatikus kínai diplomáciának a harmadik világban szerzett gyakorlata. E tekintetben Kína és Irán egyébként meglehetősen hasonló elveket vall, mindkét hatalom magát tekintette a keleti és a nyugati imperializmus által kizsákmányolt fejlődő országok természetes vezérének és képviselőjének. Körülbelül hasonló sikerrel vagy sikertelenséggel. Mindezek ellenére nem valósult meg az amerikai elemzők vészforogatókönyveiben jószolt kínai–oros–iráni stratégiai szövetség. Putyin Oroszországa után Kína is kihátrált belőle.

Kína hagyományosan szemben áll Indiával, míg jószerivel annak létrejötté óta szívélyes viszonyt ápol Pakisztánnal. Bár a közép-ázsiai térség iránt mindkét ország, India és Pakisztán is érdeklődik, tényleges befolyásuk a térségben nincs.

Kína és a nemzetközi terrorizmus elleni harc

2001. szeptember 11. Kína számára éppen olyan kihívást jelentett, mint a világ bármely más állama számára. Jószerivel váratlan esélyt is kapott, hiszen sikerült a peremterületei közül az egyik, Hszincsiang szeparatizmusát a „terror elleni háború” ürügyén diszkreditálni a világ szemében. Ebben a tekintetben lényegében szabad kezét kapott. A „terror elleni harc” ürügyén most éppen a tibetiekkel szemben lépett fel brutálisan.

Más kérdés, hogy 2001-ben hirtelen azonos platformra került az Egyesült Államokkal, amellyel több más ügyben, így pl. Tajvan vagy éppen a Balkán kérdésében korábban már szembekerült, s így kénytelen volt azt is tudomásul venni, hogy Amerika megjelenjék a saját közép-ázsiai hátsó udvara szomszédságában, Afganisztánban és Üzbegisztánban, illetve 2005 után Kirgizisztánban. Mindezek mellett gyakorlatilag megőrizte hagyományos pragmatikus és semleges politikáját, nem lépett fel nyíltan Amerika mellett, sőt szemmel láthatóan igyekszik az amerikai hatalmi törekvésektől távol tartani magát. Azaz úgy tűnik, az amerikai globális elkötelezettség mellett éppen a saját peccsenyjét igyekszik sütögetni.

A hszincsiangi eseményekről

Az új betelepülők és az őslakosság között nem következett be kiegyenlítődés. Ezt nem tette lehetővé a muszlim lakosság életmódbeli, házassági, családi szokásainak zártsága sem. A kilencvenes évek új kínai bevándorló betelepülői nemcsak az őslakossággal kerültek szembe, de azokkal a hosszabb idő, netán generációk óta ott élő kínaiakkal is, akik, ha nem is könnyen, de megtalálták az ujgur lakossággal való együttélés lehetséges módjait. A demográfiai egyensúly megbomlása, a marginalizálódás, valamint a vélt és valós diszkrimináció ellen az ujgur lakosság már a nyolcvanas évek folyamán kialakuló, s a kilencvenes évek folyamán egyre erősödő ellenállással válaszolt.¹⁰⁶ Bár az ellenállásnak voltak békés, s voltak erőszakosabb, a radikális iszlamista által irányított formái, a kínai vezetés igyekezett annak minden ágát az iszlamista terrorizmus zsákjába gyömöszölni.¹⁰⁷ A tömeges ellenállás mindeddig az országrész nyugati, kínaiak által nem igazán lakott részein jelent meg.

¹⁰⁶ BECQUELIN, Xinjiang..., 156. o. 103. jegyzetben *i. m.* 65–90; BOVINGDON, G., The Not-So-Silent Majority: Uyghur Resistance to Han Rule in Xinjiang, in *Modern China*, XXVIII(2002), 39–78.

¹⁰⁷ CHUNG, Chien-peng, China's "War on Terror": September 11 and Uighur Separatism, in *Foreign Affairs*, 81(2002):4, 8–11; WANG, J.Z., Eastern Turkistan Islamic Movement: A Case Study of a New Terrorist Organization in China, in *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 47(2003), 568–584.

A mostani urumcsi zavargások azonban a korábbiaktól gyökeresen eltérő képet mutatnak. Először is azért, mert a tartomány fővárosában egyértelmű az etnikai kínai (*han*) többség (75,3%), az ujjur lakosság aránya mindössze 12,8%. Másrészt az események mögött nem állott semmiféle szervezett etnikai vagy vallási mozgalom. Spon-tán megmozdulásról volt szó, amelynek alapját egy, a belső-kínai ujjur vendégmunkásokkal szembeni atrocitás jelentette. A kínai *Kuangtung* tartomány *Saokuan* városában egy hongkongi cég által üzemeltetett játékgárban gyilkoltak meg két ujjur vendégmunkást, akiket azzal gyanúsítottak, hogy társaikkal együtt szexuálisan zaklat-tak egy kínai nőt. A zaklatás ténye nem volt bizonyítható.¹⁰⁸ A kínai hatóságok a helyszínen vizsgálatot folytattak, s többeket, két kínai rémhírtérjesztőt, illetve tizenhárom további gyanúsítottat (ezek közül három ujjurt) vettek őrizetbe.

Ami ezt követően Urumcsiban zajlott, az leginkább a szovjet Közé-p-Ázsiában a nyolcvanas évek második felében lezajlott városi atrocitásokra emlékeztet. Jellemzően nem valamely konkrét sérelem, hanem egy, az érzelmeket kellően felkavarni képes hír volt a meg-mozdulás kiváltó oka. Feltételezhető azonban, hogy az események ki-robbanásához kellő mennyiségű, addig elfojtott feszültség is szük-ségeltethetett.¹⁰⁹

Az érzelmi dinamika fontos elemzése helyett érdemesebb a konk-rétabban megfogható gazdasági és migrációs tényekre összpontosíta-nunk. Hszincsiang jövője attól függ, hogy a pekingi, illetve a helyi kínai vezetés képes lesz-e megtalálni a közös hangot az ujjur több-

¹⁰⁸ Az indulatok felkorbácsolásához valószínűleg az is hozzájárulhatott, hogy az ujjur lakosság általában a pekingi nyelvjárást is rosszul ismeri, a kanton-i kínait pedig az áldozatok szinte bizonyosan nem értették.

¹⁰⁹ BECQUELIN, N., *Criminalizing Ethnicity: Political repression in Xin-jiang*, in *China Rights Forum*, No. 1(2004), 39–46; DWYER, A.M., *The Xinjiang Conflict. Uyghur Identity, Language Policy, and Political Discourse*, Washington DC, 2005 (East-West Center Washington, Policy Papers, 15); BOVINGTON, G., *The Uyghurs. Strangers in their Own Land*, New York, 2010.

séggel. Avagy folytatja-e azt a gyakorlatát, hogy a tartomány feletti uralmának stabilitását a kínai népesség egyoldalú növelésével kívánja biztosítani. Bár ez a módszer egy esetben, Belső-Mongóliában sikerrel járt, úgy tűnik, hogy Hszincsiangban (és Tibetben) nem válik célravezetővé. Különösen, hogy éppen e két tartomány népessége nő a legdinamikusabban az országban. Kína már régóta nem a kulturális forradalom elzárkózottságának napjait éli, Hszincsiang pedig nem egyszerűen a nemzetközi figyelem középpontjába került (ahogy például Tibet is), de a tartomány Kína közelebbi és távolabbi nyugati kapcsolatainak kulcsfontosságú terepe is. A csendes demográfiai agresszió módszere felett, úgy tűnik, eljárt az idő. Ezek a történések ugyanakkor Kína belső instabilitásáról is árulkodnak. A keleti és déli tengerparti zónák imponáló fejlődése mellett a belső és nyugati tartományok elhanyagoltságának kérdéséről. A Hszincsiangba irányuló han-kínai migráció ugyanis nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy e tartományok lakosai számára ez volt az egyik lehetséges kitörési út.

A jövőről, ha lehet

A hszincsiangi kínai uralom egy korszaka lezárulni látszik. Ez a nagy betelepítések korszaka volt. A Hszincsiang feletti kínai uralom megmaradásának záloga nagy valószínűséggel az, hogy Kína képes lesz-e a térség feletti uralmát a helyi elittel kötött kompromisszumokra alapozni. Nem tett erre kísérletet. Így például a hölgy, aki ma emigránsként az ujgur nemzeti ellenállás békés arca, Rabia Kadir, korábban (Kína tíz leggazdagabb vállalkozója egyikeként) a kínai Országos Népi Gyűlés képviselője volt (1993–1997). Az ő személyes kudarca is bizonyítja azonban, hogy az eseti kompromisszumok, a gazdasági és erkölcsi befolyás politikai semlegesítésének kísérletei nem vezettek eredményre. Kína és ujgur kisebbsége megegyezését újra kell írni. E megegyezés viszont aligha lehet sikeres, ha Kína nem állítja le a tartományba irányuló bevándorlási hullámot. Ehhez viszont, nagy valószínűséggel, a kínai belső tartományok gazdasági fellendülése jelentheti a kulcsot.

Összefoglalásul

Oroszország és a tágabb értelemben vett Közép-Ázsia iszlám régiói egyfelől hagyományos (akár Észak-Indiáig, illetve a mai Pakisztánig) átjárható egységet jelent, amelyet azonban a XIX. században megkezdődő európai gyarmatosítási folyamatok, a szovjet hatalom kiépülése, India és Kína feltörekvő külpolitikai ambíciói, illetve – első sorban a 2001. szeptember 11. után bekövetkezett – amerikai és nyugat-európai biztonságpolitikai szerepvállalások több, egymáshoz már csak lazább formában kapcsolódó alrégióra tagolnak. Ezen alrégiók fejlettsége, stabilitása és belső politikai folyamatai sem mindig írhatók le ugyanazokkal a terminusokkal. A legközelebbi hasonlóságokat az öt független közép-ázsiai köztársaság és a hozzájuk történelmileg és kulturálisan ezer szállal kapcsolódó Volga–Urál vidéki köztársaságok, Tatársztán és Baskortsztán mutatják. Bár gyakran személycserékkel, a térségben fennmaradt a döntően politikai állagmegőrző és (a saját haszon mellett) köztársasági „jó gazda” érdekérvényesítő politikáját folytató késői, illetve posztszovjet elit uralma.

Ami a térség más országait illeti, Afganisztán esetén egyszerűen kérdéses, hogy mennyiben beszélhetünk működő, modern államiságról. Az ország valódi hatalmi, demográfiai és etnográfiai viszonyairól alkotott képünk homályos. Egyáltalában nem látható, hogy a nemzetközi haderő távozását követően a Karzáj-rezsim mennyiben és mennyi ideig lesz képes fenntartani a jelenleg is szinte csak jelképesnek mondható hatalmát az ország felett. A ország nemcsak belső és külső érdekek ütközőzónája, de sajátos, tragikus szerepet is betölt a régióban. Mint az „állatorvosi tankönyv beteg lova”, belső állapotai sajátos elriasztó tényezőként hatnak szomszédai számára. Annyi mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy 2014, az afganisztáni kivonulás nemcsak Afganisztán, de valószínűleg a vele szomszédos közép- és dél-ázsiai térségek belső politikai mozgásaira is hatással lesznek, vagy legalábbis hatással lehetnek.

Térségünk szempontjából sajátos, amolyan „kint is vagyok, bent is vagyok” pozíció jellemzi a Kínai Népköztársaság politikáját. Kína egyike azon hatalmaknak, amelyek a térségre (gyakran erősen eltúlzott) történeti igényeik alapján kívánják kiterjeszteni a befolyásu-

kat, miközben Hszincsiang birtokában a játszma tényleges, belső szereplőinek is tekinthetők. Ugyanakkor éppen a hszincsiangi kínai politika az egyik fő oka annak, hogy a térség politikai szereplői hátrózott bizalmatlansággal szemlélik esetleges komolyabb szerepvállalását. Bár a Sanghaji Hatok tényleges vezetőjeként, továbbá a térség egyik fontos és fokozatosan mind jelentősebbé váló energiaimportőreként nyilvánvalóan megkerülhetetlen játékos, szerepe valószínűleg még hosszú ideig másodrendű marad.

A szovjet hatalom látható meggyengülésével párhuzamosan Törökország tűnt többek szemében annak a hatalomnak, amely képesé válhat a kialakuló hatalmi vákuum betöltésére, s egyúttal egy világi, nyugatos mintát is jelenthet az esetlegesen megerősödő iszlamista mozgalmak, netán Irán befolyásával szemben. Sajnálatos tény azonban, hogy a török politika csak csekély mértékben volt képes beteljesíteni a közép-ázsiai jelenlétéhez fűződött nagyszabású reményeket. Túl azon, hogy a nemzetközi közösség nagy valószínűséggel el is túlozta a török jelenléthez fűződő várakozásait, Törökország maga is több ponton hibát követett el. Egyfelől túlbecsülte a saját gazdasági és politikai erejét, másfelől, a régió tüzetes megismerése helyett, igen gyakran a XIX–XX. század fordulójáról itt maradt elképzelései alapján igyekezett a térségben politizálni. Mindezzel együtt nemcsak azokat a sorsdöntő változásokat kérdőjelezte meg alapvetően, amelyek 1917 után Közép-Ázsiában végbementek, de a frissen függetlenné váló köztársaságok önálló etnikai identitását is kétségbe vonta. Ezzel együtt, a gyors sikerre szomjazva, nem igazán gondolta végig, milyen ellenzékinek tetsző erőkkel kollaborál, így több esetben maga szorította magát a politika periferiájára (pl. 1995-ben Üzbegisztánban).

Ami az Egyesült Államokat illeti, a térségben 2001 után jelent meg igazán komoly játékosként, de sajnálatos módon a hozzá fűződött reményeket hamarosan felülírta a korabeli amerikai elit és helyi képviselői (pl. a Freedom House) által a posztszovjet „színes forradalmak” iránti lelkesedése. Így következhetett be, hogy az andzsáni események (2005) után nemcsak a Freedom House, de az amerikai légierő is távozni kényszerült az afganisztáni operációk számára oly fontos bázist jelentő üzbegisztáni Karsi-Hánábád légibázisról. Némi szépségflastromként német vezetéssel a NATO-

erők maradhattak, míg az amerikaiak közel egy évtizedig a biszeki Manasz légikikötőbe fészkelhették be magukat.

Amint azt láthattuk, 2001 és főképp 2005, az amerikaiak kudarc nyitotta meg az utat az előtt, hogy Oroszország, amely a Szovjetunió bukásától kezdődően Kazahsztántól eltekintve a térséget lassan feladandó külső perifériának kezelte, ismét megvesse a lábát e földön. Ugyanakkor az újra egymásra találás örömét hamarosan elmosták az elmúlt két évtized külön utakon elinduló fejlődései, különösen a közép-ázsiai régió szegény, munkaerőexportra kényszerült államai és az ezt a jelenséget egyelőre kényszerűen tudomásul vevő, de hosszú távon aggodalommal figyelő Oroszországi Föderáció gazdasági és politikai érdekellentétei. 2012-ben új fordulat eredményeként Üzbegisztán – Oroszországgal és annak biztonsági rendszerével szaktva – ismét Amerika felé látszott fordulni.

A térségben korábban másodhegedűs Európai Unió viszont az elmúlt időkből határozottan erősíteni igyekszik a jelenlétét. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az EU alapvetően „lány hatalom”, amely külpolitikai és katonai kényszerek helyett elsősorban gazdasági eszközeit veheti be. A jelenlegi válságfolyamatok azonban ennek a lehető legkevésbé sem kedveznek.

Kihívások a közép-keleti posztkoloniális rendszer várható átalakulása kapcsán

Jelenleg a Közép-Keleten két stabil állam található, Törökország és Irán. Szíriában a polgárháború még hosszan eltarthat, de már nem tekinthető egységes államnak. Bár többségében arab nyelvű (kisebbségi nyelvek a kurd, a szír és a török), de vallási (szunnita, imámita síita, alevita, keresztény, drúz) és regionális alapon sajátos mozaikot alkot. A várható szíriai helyzet vagy az iraki (különböző régiók halmaz), vagy a libanoni (vallási és regionális szövetségek hálózata) mintát követi majd. Ennél csak egy rosszabb forgatókönyv lehetséges, miszerint Szíria mint állam megszűnik létezni. Szíria átalakulása nyilvánvalóan kihat majd az országhoz ezer szállal kötődő Libanon állapotaira is.

Az iraki után egy esetleges szíriai kurd autonómia létrejötte (ez már *de facto* létezik, csak jogilag rögzítetlen a helyzete) nyilvánvaló kihívást jelent Törökország számára is. A jelenlegi török politikán jól látható, hogy a szunnita felkelők oldalán való fellépés ellensúlya éppen a kurd befolyás kiterjedésétől, s egy esetleges iraki–szíriai–törökországi egyesült kurd mozgalom létrejöttétől való aggodalom.

Irak jelenleg nyugodt, de ez a nyugalmi állapot nem stabil. A közép-keleti politikai helyzet átrendeződése biztosan kihat Irak állapotaira is.

Irán jelenleg a térség legstabilabb állama, amely nyilvánvaló haszonélvezője is a körülötte zajló felfordulásnak. Gyakorlatilag ez az a védőpajzs, amely bizonyosan visszatartja a Nyugatot attól, hogy Iránnal szemben új frontot nyisson. Irán fegyveres ereje kiemelkedő, mintegy 310 ezer főt tud a zászlók alá hívni. A teokrácia és a diktatúra – szolid jóléttel egybekötve – egyelőre még képes megbirkózni a belső ellentétekkel is. Ha viszont Irán meginog, a térségben az utolsó stabil hatalom is eltűnik.

Pakisztán politikai egységét mind jobban kikezdi a belső ellentétek. Főképp két régió csúszik ki lassan a központi hatalom ellenőrzése alól, az Afganisztánnal határos Északnyugati Határterületek és a törzsi területek – amelyek lakossága az afganisztáni alapnépességet is jelentő pastu –, valamint az Iránnal határos Beludzsisztán. A déli, az Arab-tengerre néző Szind tartomány (s legnagyobb városa, Karacsi) is mindinkább politikai tűzfészékké válik. Pakisztánban van az Afganisztánból részben kiszorul tálibok hatalmi központja is: a beludzsisztáni Kvettában (*Quetta*), illetve Karacsiban. Szemben Iránnal, amely erre még csak törekszik, Pakisztán tényleges küszöbállam, azaz saját (nemzetközileg nem engedélyezett) nukleáris ütőereje is van.¹¹⁰

Afganisztán helyzete jól ismert. Jelenleg az is kérdéses, hogy az ország irányítható marad-e. Mindinkább valószínű, hogy az északi (alapvetően tádzsik kultúrájú, de üzbég, tádzsik és más etnikumok

¹¹⁰ FITZPATRICK, M., *Overcoming Pakistan's Nuclear Dangers*, London, 2014.

alkotta, városi és földműves) területek, valamint a déli, pastu többségű régiók szembenállása az országot ismét megbénítja majd, s az ország nyugati, síita többségű részei (központjuk Herát) véglegesen Irán befolyása alá kerülnek.

Ezek a folyamatok, amennyiben szerencsésen zajlanak le, egy olyan átrendeződést eredményezhetnek, amilyen Közép-Ázsiában az 1920-as években zajlott le, azaz új, nemzeti államok létrejöttét. Szerencsétlenebb esetben azonban, s ez még valószínűbb, a káosz-ból csak az iszlamizáció jelent kiutat, s ez Közép-Ázsián és a Kaukázuson át eléri Oroszországot is.

A jelen helyzetben éppen ezért az a legfontosabb, hogy a stabilitást a lehető legtovább meg kell tartani. Szíriában nem a feszültség élezésére, hanem a tompítására kell törekedni. Irán esetén figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az ország egyszerre fenyegető és csillapító tényező a Közép- és Közel-Keleten. A régió legstabilabb hatalma, amelynek összeomlásával egy állam sem maradna a mai helyén, ugyanakkor – erejével és geopolitikai helyzetével visszaélve – nemcsak Izrael, de az egész Közel-Kelet számára veszélyt is jelent.

ZÁRSZÓ HELYETT

Áttekintésünk alapján világossá válhatott, hogy több „tetszhalott” év múltán az iszlám rövid idő alatt visszanyerte a jelentőségét a FÁK-térség muszlim régióiban. Ez a folyamat voltaképpen kiszámítható volt, jószerivel nem akadt elemző, aki ne látta volna előre a bekövetkeztét. Az igazi kérdés tehát nem az volt, hogy várható-e egyfajta „iszlám reneszánsz” e térségekben, hanem annak mélysége és minősége. Elemzésünkben erre is megkíséreltünk választ adni. Bemutattuk, hogy az iszlám eleve nem tekinthető egységes ideológiának, netán egységes szervezetnek. Területenként és etnikumonként változó rendszerről van szó, amelynek működésére lényegesen jobban hatnak az egyes régiók belső dinamikái, mint valamiféle egységes iszlám reneszánsz. Éppen ezért nem valószínű, hogy bármiféle, „iszlám forradalom” borítaná fel e régiók törékeny hatalmi egyensúlyait. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a FÁK-térség hatalmi viszonyai (ideértve a felülről és kívülről impozáns erőt sugárzó Oroszország regionális hatalmi játszmáit is) ne lennének felettebb törékenyek. Esetleges átrendeződésük pedig nyilvánvalóan új esélyt jelent az egyes térségek iszlamista mozgalmi számára is.

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő K. Bende Ildikó
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Borítóterv Szák András
Tördelte Szele Éva

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter